

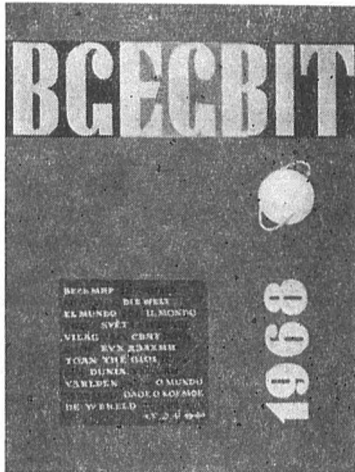
BEGBIT

ВЕСЬ МИР THE WORLD
LE MONDE DIE WELT
EL MUNDO 全世界 IL MONDO
ŚWIAT SVĚT UNIVERSUL
VILÁG СВЕТ СВЯТ БОГА
ᱫᱷᱟᱱᱵᱟᱫᱽ BVX ДЭЛХИЙ
TOÀN THẾ GIỚI ~~विश्व~~
ρῥε DUNIA VERDEN
VÄRLDEN 世界 O MUNDO
MAAILMA ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ
DE WERELD DÜNYA

دنيا

8961

№ 4
(118)

1968
К В І Т Е Н Ь

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання
одинадцятий

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

Народи бережуть пам'ять про Ілліча.	4
ВЕСЕЛИН ХАНЧЕВ. Ленін. Вірш.	6
МАКС ФРІШ. Штіллер. Роман (Продовження).	14
ІРЖІ ШТОЛА. Вірші.	96

Іржі Штола (нар. 1924 р.) — сучасний чеський поет. Автор поетичних збірок «Довершений час», «Червона квітка», «Увесь наш світ» та інших.

ФРЕДЕРІК ФІЛІП ГРОУ. Хуртовина. Оповідання.	124
Фредерік Філіп Гроу (1871—1948) — канадський письменник.	

СТАТТІ, НАРИСИ

ВАДИМ СКУРАТОВСЬКИЙ. Символ нової культури.	84
В. ІВАШОВА. Бонд і антибонд.	89
ЄВГ. БРАНДИС. Пропагандист творчості Г. Гейне на Україні.	101
ЛЮБИМ КОПИЛЕНКО. Видано за кордоном.	104
МІШЕЛЬ ПЕЙСЕЛ. В князівстві Мустанг.	116
А. КРОЛЬ. Зустріч з прекрасним.	128
В. ГАККЕБУШ. Віденський Буртеатр.	140

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,

«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

ГЮНТЕР ПРОДЕЛЬ. Справа Поля Ферраті.	147
ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ.	
Ю. ЛІДСЬКИЙ. Новітній американський роман.	157

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

Факультет у джунглях.	7
Берлін, Александерплац.	10
Рік — це тільки початок.	86
МАКСИМІЛІАН МІНКОВСЬКИЙ. У Бейруті та Баальбеку.	92

МІЛАН НІКОЛІЧ. Подорож у країну друзів.	107
«Насамперед—без шкоди».	109
За подвійною завісою...	110
Ю. ОВСЯННИКОВ. Підземні сейфи Америки.	112
Турботи гігантів.	114
Традиції, традиції...	122
Скільки років рекламі?	138
Святині Веймара.	145
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	130
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	152
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	88, 108, 111, 114, 115, 121

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор **М. Я. Коваленко.**

Портрет В. І. Леніна, створений грецьким художником Георгіосом Трикаліносом з дрібних шматочків кольорової соломки.

Автор портрету — комуніст, член Центрального Комітету Комуністичної партії Греції. В ніч на 21 квітня 1967 року військово-фашистська хунта схопила його й кинула спочатку в концтабір на острові Юра, а потім в інший табір на острові Лерос.

Г. Трикалінос зумів передати на волю створений ним портрет і просив надіслати його в подарунок Центральному Музею В. І. Леніна в Москві.

Франція, невелике село Лонжюмо поблизу Парижа. Сюди навесні 1911 року приїхали з Парижа Володимир Ілліч Ленін і Надія Костянтинівна Крупська. Вони оселилися на квартирі робітника місцевого шкіряного заводу.

Тут, у Лонжюмо, незабаром відкрилася відома ленінська партійна школа. Слухачів у школі було вісімнадцять. Ядро складали більшовики — передові робітники з Петербурга, Москви, Баку, Катеринослава, Сормово та інших міст.

Ленінська партійна школа в Лонжюмо була чудовим зразком пропаганди марксизму. Вона відіграла значну роль у розвитку революційної пропаганди, поєднанні революційної теорії з практикою.

Відтоді минуло 57 років, а в Лонжюмо, як і в Парижі, бережуть пам'ять про Володимира Ілліча Леніна. Місця, де жив і працював великий вождь, стали справжніми святинами для французьких трудящих, для кожного, хто приїздить сюди.

Меморіальні дошки, музеї — вони розповідають про французький період життя й діяльності В. І. Леніна.

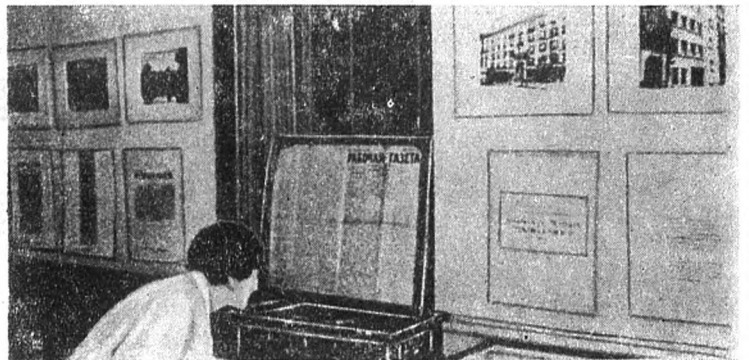
Меморіальна дошка на будинку, де жив у Парижі Ленін. Тут завжди свіжі квіти.

Народи бережуть

Меморіальна дошка, встановлена на будинку в Лонжюмо, де жив В. І. Ленін.

У будинку на вулиці Марі-Роз тепер створено музей.

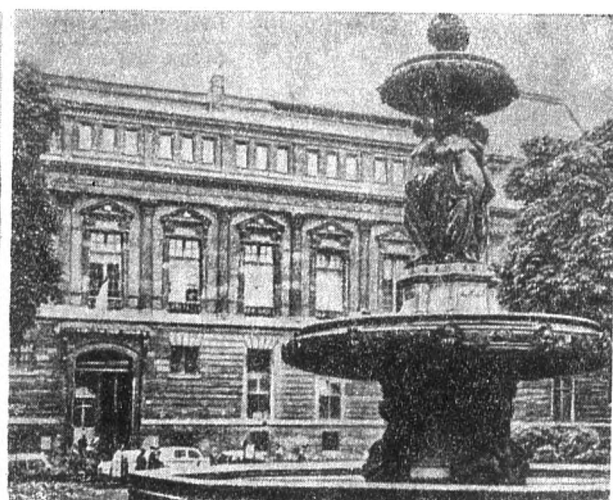

Лонджюмо, вулиця Гран-Рва, де в квартирі робітника шкіряного заводу мешкав Володимир Ілліч з Надією Костянтинівною Крупською та своєю матір'ю Марією Олександрівною.

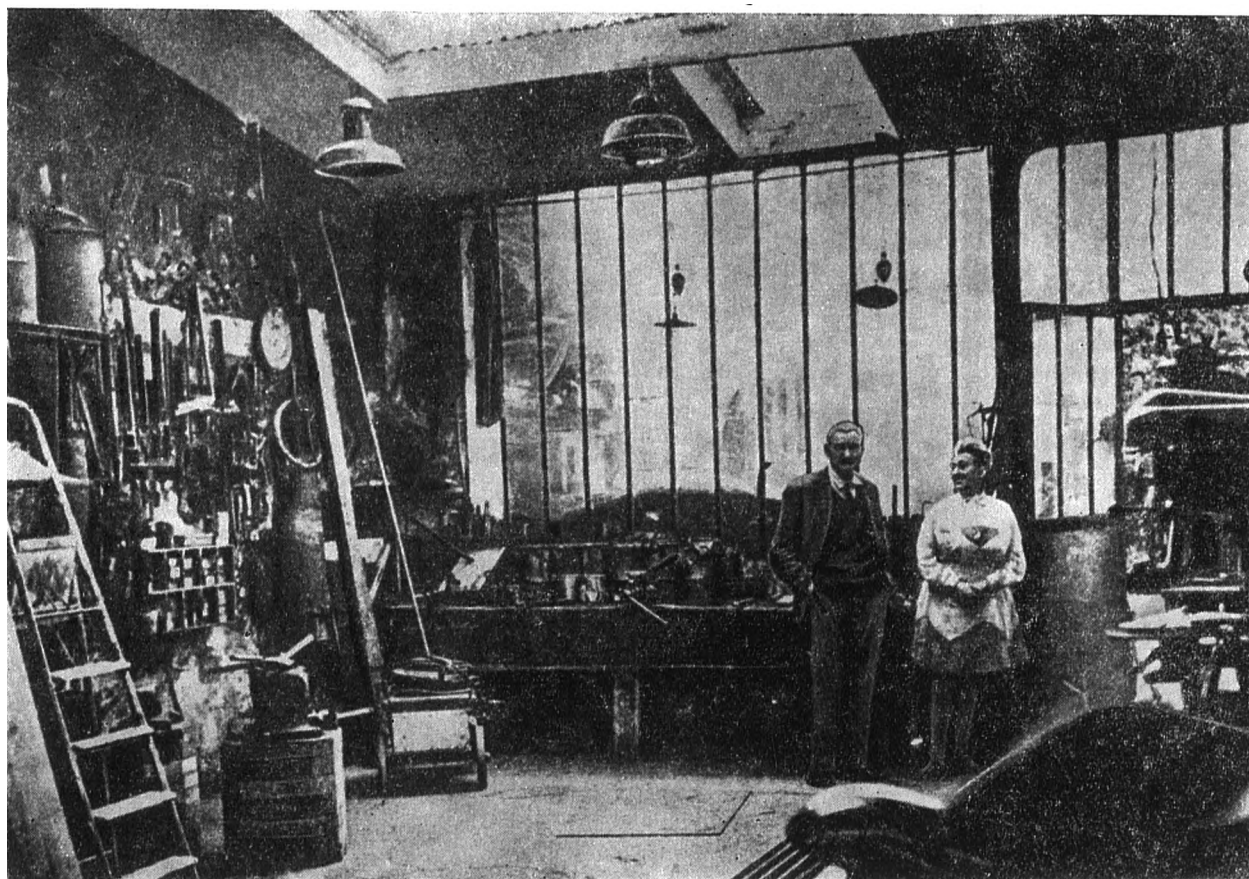
Париж, вулиця Марі-Роз, будинок № 4. Тут жив Володимир Ілліч Ленін.

Національна бібліотека в Парижі, в читальних залах якої часто працював В. І. Ленін.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ІЛЛІЧА

У приміщенні цієї колишньої майстерні працювала ленінська партійна школа.

Л Е Н І Н

Він серед нас повинен був родитись.
В таку годину він з'явиться мусив
і такий:
звичайний, як вода і хліб,
що кожного напоїть, нагодує.
Всім п'єдесталам зайвий і чужий,
дивився він
в такі безмежні далі,
що зорі наближались до чола.
В поношенім пальті,
мов крила, під вітром поли розлітались.

Він був невтомним і веселим, наче полум'я,
що спопеляє палаци багатих.
Його чоло
завжди було в тривозі,
озорене думками-блискавицями.
Посаджені його руками
дерева гомоніли, як епохи,
зростали воїни, і діти, і поєми.

Він мусив народитись серед нас.
Так ждуть ліси, що вдосвіта чорніють,
і піднімають руки догори,
щоб сонце взяти —
уночі дозріле.
Так набухають зерна у землі
в ім'я майбутнього пахкого жнива.

Так, якщо мати навіть і вмирає,
болючий плід
з'являється на світ
в жадану пору.
Він мусив народитись серед нас.
Повинен був з'явиться,
щоби правда
святим законом стала для людей,
щоб в молот переплавились вериги,
а кулі — у дзвінкоголосі струни,
щоб пригорщі були, мов гнізда дружби,
щоб сонце бігло нашими дорогами.

Щоб дощ зволожив спраглу нашу землю,
і люблячі вуста,
й духмяні трави,
і тінь, і світло,
щоб ти з'явилась, довгождана воля,
і привіталась:
«Добрий день вам, люди!»

Він мусив народитись серед нас.
Щедротний, наче хліб.
Якби він забарився,
його б самі створили
і назвали б
найкращими на світі іменами:
Зоря,
Надія,
Воля
чи Розплата.
Його тоді створили б ми самі,
щоб між собою розділити щастя —
і колисати в грудях,
наче серце.

*З болгарської переклав
Микола СИНГАІВСЬКИЙ*

Дорога до аудиторії!

ФАКУЛЬТЕТ У ДЖУНГЛЯХ

В'єтнамці, яким доводиться захищати свою країну від підступного ворога, одночасно і вчаться.

Замовкнуть гармати, й до мирної діяльності стануть тисячі нових висококваліфікованих фахівців. Це доводить, зокрема, досвід Ханойського медичного факультету, відвідати який пощастило кільком кореспондентам з НДР.

Позаминулого літа, коли розпочалися варварські бомбардування Ханой, із столиці довелося евакуювати медичний факультет. Треба було забезпечити його нор-

мальну роботу, адже країні потрібна велика кількість кваліфікованих лікарів.

Десять працівників виїхали «на розвідку» у район, де мали розташувати факультет. У п'яти обрахуваннях ними селища мешкало не більше ста чоловік, навколо були тільки джунглі й невеликі плантації. Але саме тут треба було розташувати факультет з трьома першими курсами навчання (дальших тоді ще не існувало).

Через два тижні сюди приїхали студенти. Але поки що не з під-

ручниками й лабораторним устаткуванням, а з ножами й сокирами. Спочатку треба було розчистити джунглі, прокласти шляхи, викопати криниці, побудувати гуртожитки, аудиторії та лабораторні приміщення. Будівельним матеріалом стали бамбук, листя пальм, очерет.

Треба було забезпечити людей продуктами харчування. Отож студентам довелося одночасно зайнятися й сільським господарством: приставляти харчі за багато десятків кілометрів, продираючися крізь тропічні хащі, було просто неможливо. Тепер, через два роки, факультет забезпечений не лише рисом, а й м'ясом та молоком із ново створених тваринницьких ферм.

У глухому лісі, надійно замаско-

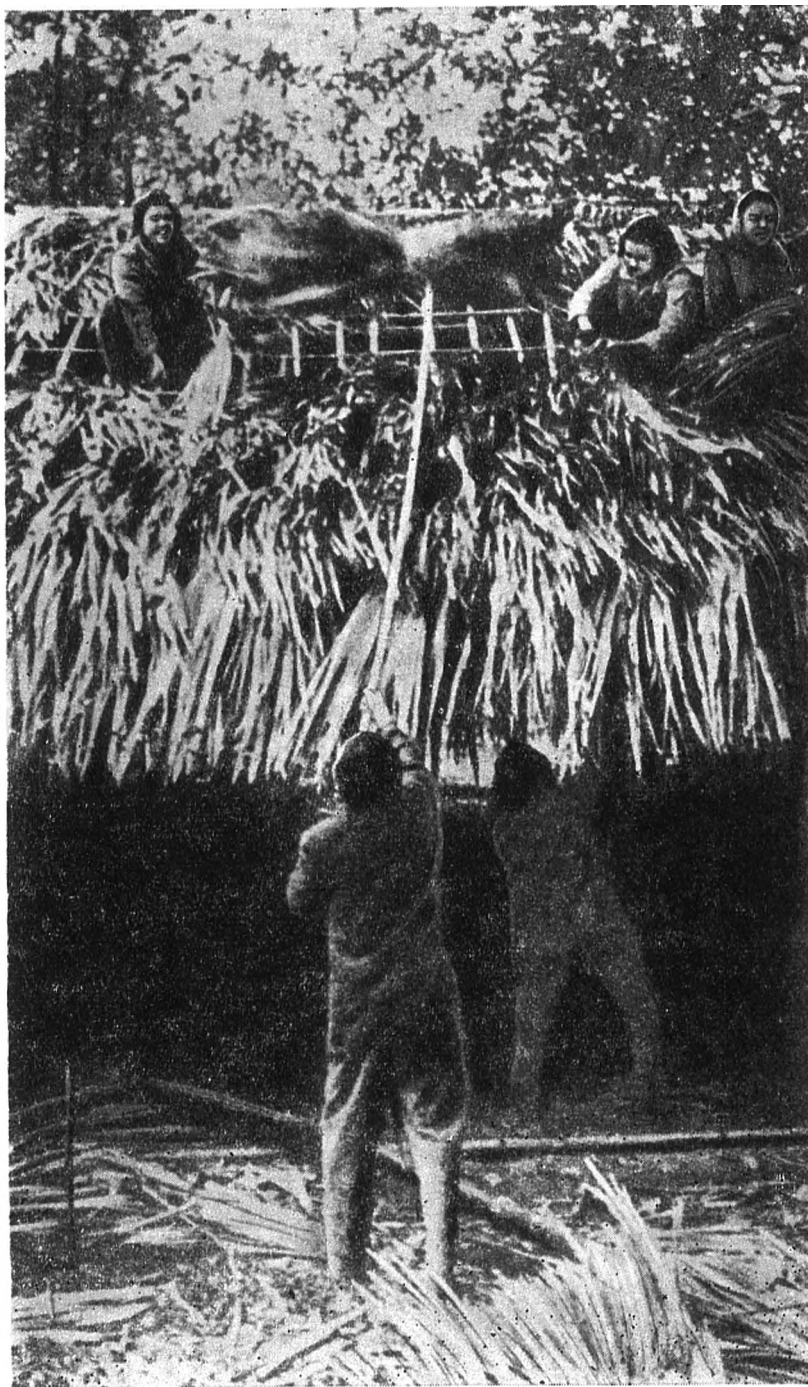
вані з повітря, стоять кількадесят будинків. Зовні вони нічим не відрізняються від звичайних сільських хат. Та в них розмістилися хлопці й дівчата у білих халатах, які схилилися над мікроскопами: йде лекція з мікробіології!

А от й інша хатина: довгі лави, і на них — десятки студентів. Викладач пише на дошці хімічні формули. У третій хаті йде практикум з анатомії. Факультет працює на повну силу, незважаючи на обставини воєнного часу, на зовсім неакадемічні умови, в яких він змушений перебувати...

Факультет розширюється. За два роки зведено 340 будинків.

Будівельний матеріал: пальмове листя й очерет.

На факультеті вчаться тисяча сімсот студентів. Їх навчають триста професорів, доцентів, викладачів та інших фахівців. Вранці йдуть лекції, вдень — практичні заняття, після них — стрілецькі вправи, сільськогосподарські роботи й будівництво нових споруд. А увечері — художня самодіяльність.

— Дев'ять десятих наших студентів — це діти звичайних селян, — розповідає професор Тхам Тронг Тао, заступник декана факультету. — Дехто з них здобув перший досвід допомоги пораненим ще в часи боротьби проти французьких колонізаторів. Уже тоді у В'єтнамі існував прообраз такої навчальної медичної установи, яку ви нині бачите перед собою. Отже, ми використали власний, порівняно недавній досвід.

У 1945 році в усій країні налічувалося тільки 50 лікарів із дипломами, решта були звичайні знахарі. Тепер медичні працівники є в кожному, навіть найвіддаленішому селі. Кожен студент факультету обов'язково, крім фахових дисциплін, вивчає ще й дві іноземні мови. Наші зв'язки з Ханоем дуже складні: поштовий лист іде звідти одинадцять діб. Та ми одержуємо сюди всі основні медичні журнали з-за кордону і три-

Хімічні аналізи робляться в лабораторії з бамбуку.

маємо наших студентів і викладачів у курсі останніх наукових досягнень.

Великі труднощі були в нас з електроенергією. Та ми розв'язали й цю складну проблему, забезпечили електрикою холодильник, рентгенкабінет, лабораторії. Справжнім лихом для нас є тропічна волога, через яку доводиться регулярно розбирати, чистити, змазувати і знову збирати найскладнішу апаратуру.

Кожен студент має щорічну десятиденну відпустку. Він повертається до рідної домівки, але й

там не марнує часу: збирає лікарські рослини, передає односельчанам елементарні знання з гігієни, допомагає місцевій лікарні. Відпочивати — не час, відпочинок буде після перемоги над імперіалістами!

Уже триста сорок будиночків збудовано для факультету, його студентів і викладачів за ці два роки. Сюди з'їжджаються на конференції також лікарі з визвленої території Південного В'єтнаму. Тут, у тропічному лісі, відбуваються академічні дискусії, розв'язуються теоретичні проблеми сучасної медицини.

— Американці хотіли повернути нас назад, до кам'яного віку, — каже викладачка фармакології Тран Тхі Ван. — Та вони ніколи не

зможуть цього зробити. Ми будували тут такий солідний навчальний заклад, якого й уявити собі не могли, коли тільки-но приступали до будівництва. Американські бомби здатні руйнувати наші міста й селища, убивати людей, та вони ніколи не знищать нашого бойового духу, нашої волі до перемоги!

На цьому порівняно незначному, але такому промовистому прикладі роботи медичного факультету в тропічному лісі, в країні, де сучасна медицина двадцять років тому була майже незнаною, пере-свідчується, що в наші часи кожен вільнолюбний народ здатний, незважаючи на всілякі труднощі, ви-йти переможцем в боротьбі проти імперіалізму.

Панорама грандіозного будівництва на Александерплац. Такий вигляд вона мала ще рік тому. Тепер — це вже історія, настільки швидко змінюється тут картина будівництва.

БЕРЛІН,

Головний архітектор демократичного Берліна Іоакім Нетер.

Саме таку назву мав виданий 1929 року роман відомого німецького письменника Альфреда Деблінна. Перекладений на багато мов, екранізований, кілька разів перевиданий, цей твір зробив одну з найбільших площ Берліна — Александерплац — відомою цілому світові. Але то була досить похмура слава. Тут, на Александерплац, закінчувався Берлін аристократичний, Берлін дворян і багатіїв, і починався «Остен», Берлін простого люду, звичайних трударів німецької столиці.

Виразними фарбами, з усією силою свого критичного реалізму змалював тоді Альфред Деблін гнітючу атмосферу періоду тяжкої економічної кризи кінця 20-х

років, безпросвітне життя мешканців кварталів, які починалися на схід від Александерплац. Історія головного героя твору, робітника Франца Біберкопфа стала для мільйонів читачів синонімом тяжкої долі цілого німецького робітничого класу, як і назва площі, винесена в заголовок твору, — синонімом похмурої дійсності трудового Берліна, східної частини міста.

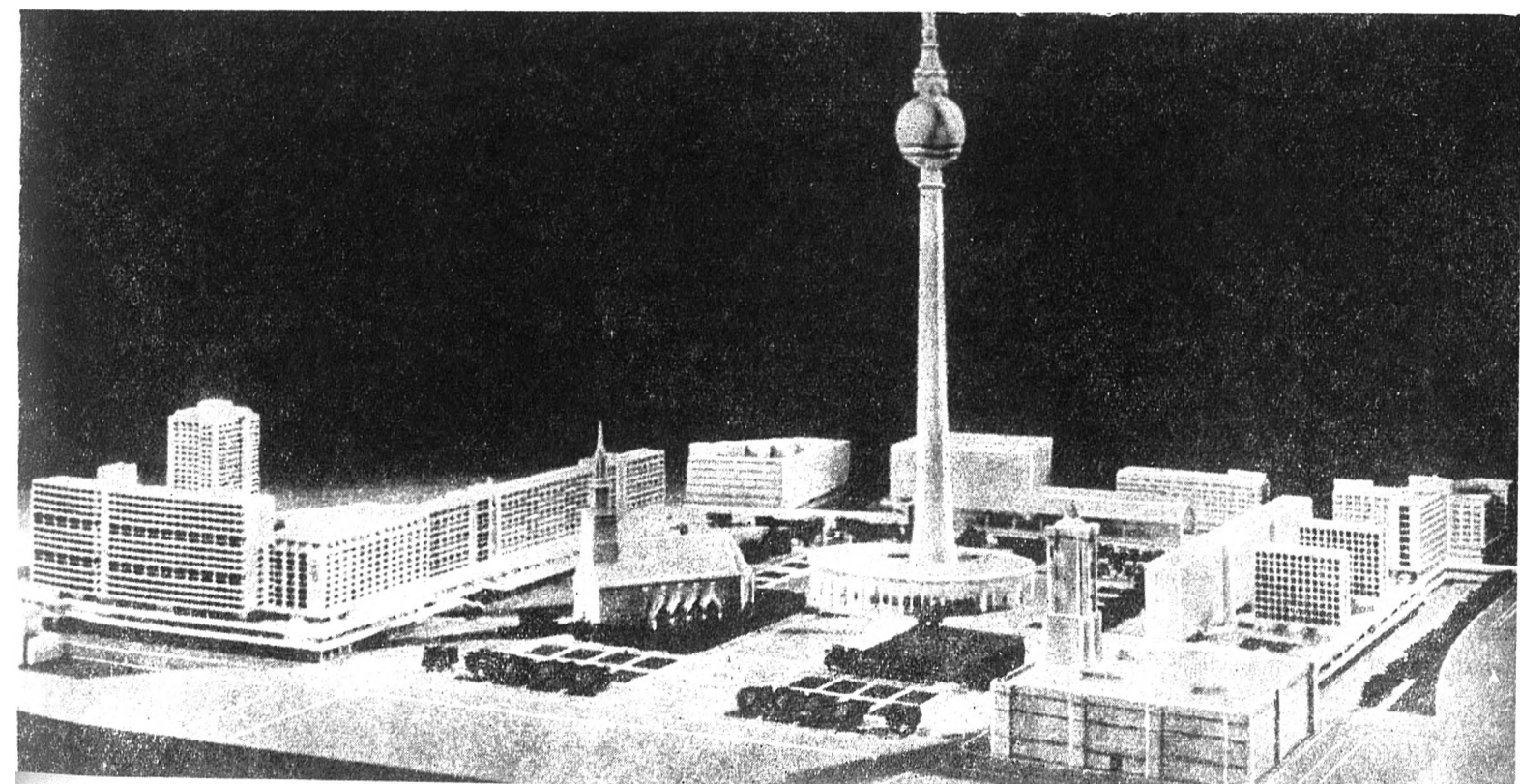
У Александерплац є своя багатовікова і вельми цікава історія. Колись ця площа лежала далеко за межами старовинного Берліна, правила за чи не найбільший у тогочасній Німеччині ярмарок худоби і вовни. Пізніше, на початку XIX століття, із розширенням Бер-

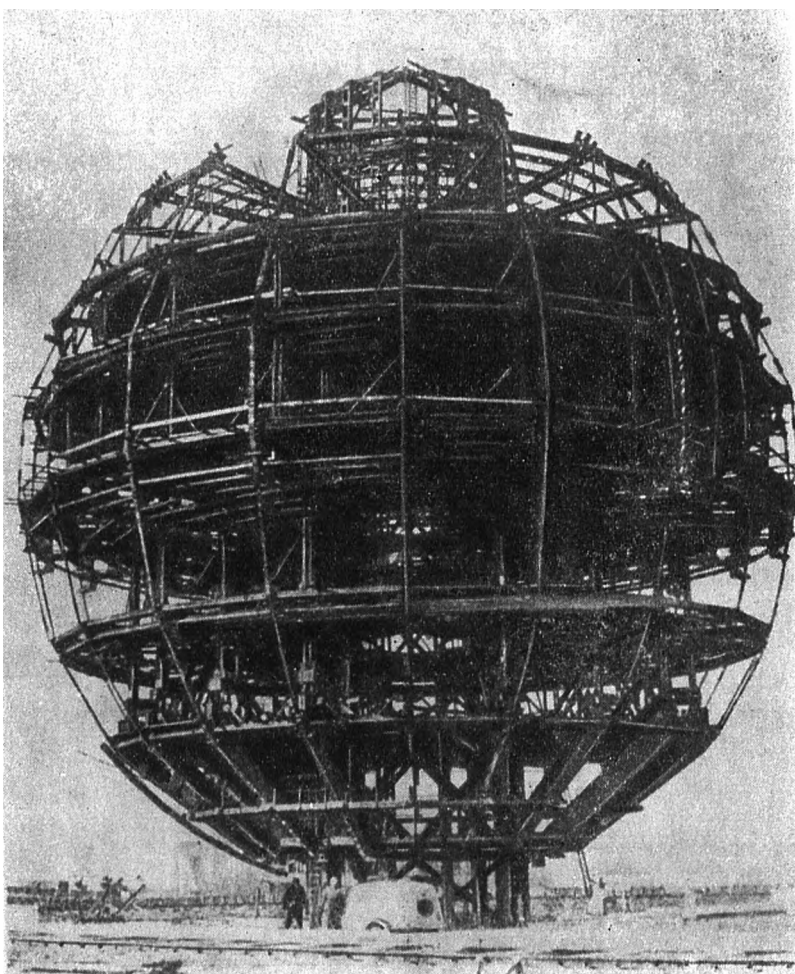

АЛЕКСАНДЕРПЛАЦ

Макет майбутнього архітектурного ансамблю з телевізійною вежею.

Монтується гігантська ста-
лева куля.

ліна, вона опинилася в межах міста, стала одною з його численних площ. А свою нинішню назву вона дістала 1805 року, коли тут на честь російського імператора Александра I був влаштований пишний військовий парад.

Чим був Александерплац у недавні часи? Скупченням похмурих торговельних будов, площею з великим і ще більш похмурим вокзалом міської залізниці, початком безлічі вузьких, безрадінських вуличок, позбавлених будь-якої зелені, з якоюсь особливою атмосферою заклопотаності та нужди.

А неподалік починалася відома Альбрехтштрассе, де стояв будинок поліції, а пізніше — гітлерівського гестапо, цієї катівні для тисяч і тисяч людей...

В останні дні минулої війни Александерплац був районом запеклих боїв, після яких тут залишилися мертві каркаси згорілих споруд, купи каміння, заліза, скла...

Саме таким виглядав Александерплац у травні 1945 року, коли німецькі антифашисти за допомогою радянського військового ко-

мандування робили свої перші кроки до поновлення життя у Берліні, звільненому від гітлерівського фашизму.

Було відремонтовано будинок вокзалу, і невдовзі він уже приймав перші поїзди. Відкрилися деякі вцілілі магазини, був розчищений проїзд через площу, яка стала найважливішим вузлом міських шляхів, що вели із східної частини Берліна до Бранденбурзьких воріт і далі — в західні райони міста.

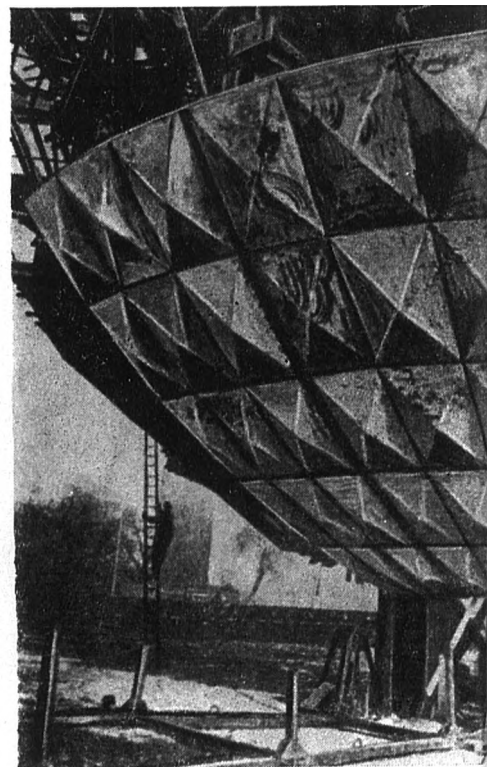
Нинішній Александерплац — це грандіозна панорама гарячого часу небувалого тут досі будівництва. Магістрат демократичного Берліна затвердив генеральний план докорінної перебудови центру столиці Німецької Демократичної Республіки. І саме таким центром — новим, зовсім відмінним від усього, що було досі в Берліні, — стане Александерплац. На реконструкцію площі уряд НДР асигнував понад два мільярди марок, всі роботи мають бути завершені до 1970 року.

Але чи можливо це здійснити практично за такий порівняно короткий час? Головний архітектор столиці НДР Іоакім Нетер дає цілком ствердну відповідь.

«Йдеться про те, щоб завершити всі будівельні роботи до 20-річчя нашої республіки, тобто до 7 жовтня 1969 року, — каже І. Нетер, — і це вже стало справою честі колективів численних будівельних організацій, промислових підприємств, усіх, хто бере участь у роботах по реконструкції і забудові Александерплаца».

Головний архітектор розповідає, що план перебудови центру демократичного Берліна є органічним продовженням уже здійсненого плану, за яким протягом останніх 10—15 років виросли квартали Карл-Маркс-алеє та інших вулиць, що з'єднують Александерплац з районом Ліхтенберг та іншими районами столиці. Перебудова майбутньої головної площі демократичного Берліна ведеться з урахуванням архітектурних особливостей і Карл-Маркс-алеє, і інших прилеглих вулиць та площ. Все це разом має створити зовсім нове обличчя міста, без тої похмурої прусської помпезності, яка

Так буде оздоблено кулю.

так спотворювала раніше Берлін, створити світлі, радісні ансамблі, які відповідали б новому характеру соціалістичної німецької держави та її столиці.

Новий Александерплац мислиться як головний центр усього громадського життя столиці НДР. У величезному квадраті, який мають утворити Бранденбурзькі ворота, Александерплац, Лейпцігерштрассе і набережна Шпрее, будуть зосереджені численні урядові установи, заклади культури і науки, громадські організації тощо. Але тут будуть також і квартали великих житлових будинків на 21 і 25 поверхів. До речі, такі багатоповерхові будинки споруджуватимуться вперше в НДР.

Що буде найцікавішим на новому Александерплац? Іоахім Нетер називає насамперед грандіозну телевізійну вежу з архітектурним ансамблем навколо неї.

Спершу дехто рішуче заперечував проти того, щоб головна вежа телебачення Німецької Демократичної Республіки зводилася в самому центрі столиці. Мовляв, це може спотворити площу, створити певні незручності для її забудови тощо. У зв'язку з такими висловлюваннями, проект вежі широко обговорювався. І більшість учасників цього обговорення висловилися саме за те, щоб місцем побудови вежі був Александерплац, «Алекс», як жителі НДР скорочено називають цю площу.

Красива телевізійна вежа вінчатиме цілий архітектурний ансамбль площі. Навколо неї виростуть нові модерні будинки. Вони матимуть двоповерхові цокольні приміщення, де розмістяться найбільші магазини і салони столиці.

Сама вежа являтиме собою унікальне творіння архітектурної думки. Автор її проекту і керівник будівництва, професор Герхард Фрост прагнув зробити своє дітище зовсім новим з погляду архітектури, але одночасно й чимось спорідненим із загальним характером архітектури демократичного Берліна. На висоті 200 метрів вежу вінчатиме унікальне творіння — куля діаметром у 32 метри. Вага її становитиме майже тисячу тонн, адже куля буде сталевую. Встановлення подібної кулі на

такій карколомній висоті є справою дуже складною з інженерного боку. Проте весь монтаж кулі здійснюється на землі, і вже у готовому вигляді її піднімуть вгору і встановлять на вершині вежі.

Звичайно, план створення нового центру демократичного Берліна передбачає знесення старих комплексів з їхніми дворами, переходами, завулками тощо. Проте все, що можна зберегти, що має якусь архітектурну або практичну цінність, буде збережено, реконструйовано і має вписатися в нові ансамблі.

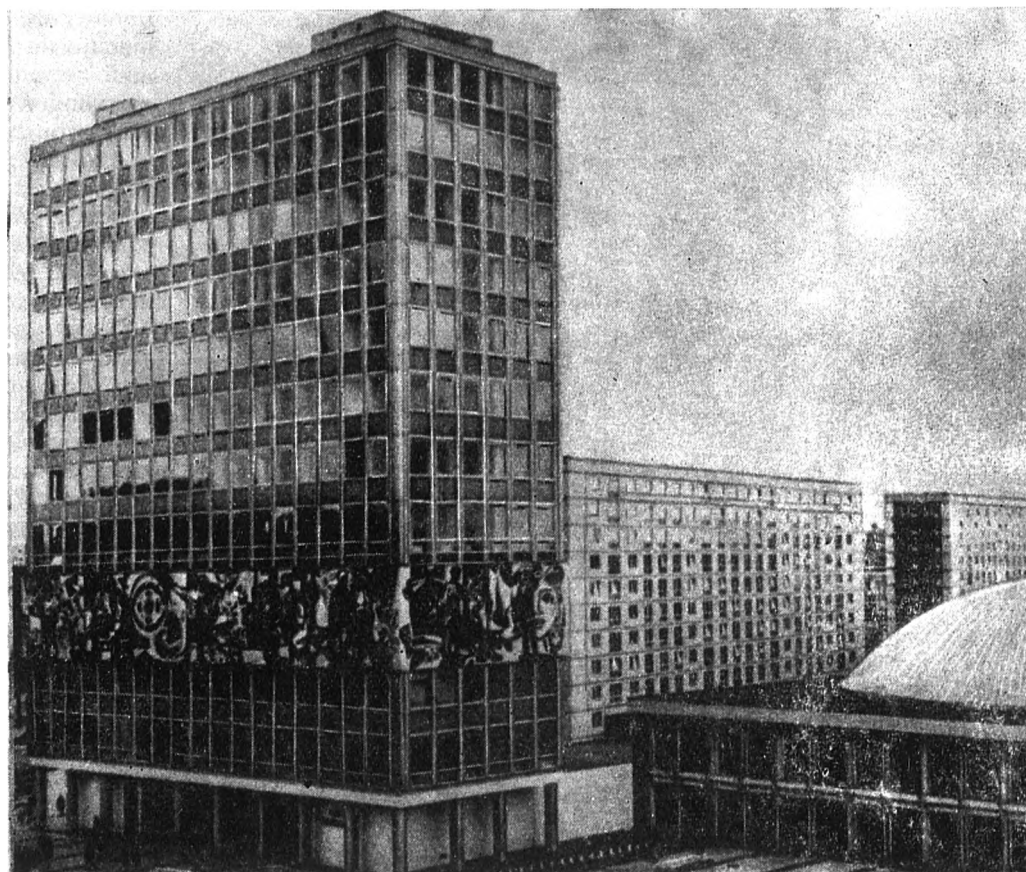
Одночасно з будівельними роботами на самій Александерплац, здійснюється план забудови прилеглих до неї вулиць — Лібкнехтштрассе, Ратгаусштрассе, а також площі Ленінплац. Це — головні об'єкти генерального плану, а взагалі тут таких різних об'єктів налічується понад сотню.

...Удень і вночі не припиняються роботи на цьому грандіозному будівництві. Графік, затверджений урядом, є тут непорушним законом для кожного робітника й інженера, для керівника кожного підприємства, яке має виготовляти для цього будівництва ті або інші конструкції й деталі, чи постачати його матеріалами. «Алекс», як тут скорочено називають й саме будівництво центру

Берліна, перетворився на своєрідну школу господарювання, планування, застосування нових методів роботи. Сюди приїздять будівельники з різних міст НДР, щоб повчитися і перейняти досвід тих, хто працює на «Алексі».

...За якийсь кілометр від цього будівництва пролягає кордон із західним Берліном, цим «фронтовим містом», як його називають і яким його хочуть бачити боннські реваншисти та їхні покровителі з числа західних державних діячів. Там, по той бік кордону, роздухується «холодна війна», готуються провокації проти НДР, розробляються плани шпигунства і диверсій проти країн соціалістичного табору. А тут, по цей бік кордону, люди працюють в ім'я миру, заради кращого майбутнього. І тому все, що діється на Александерплац, — це приклад і для тих, хто живе по той бік кордону, це яскрава демонстрація переваг суспільного ладу, який панує в НДР. Блискауча куля на телевізійній вежі буде зримим маяком і для іншого Берліна, який лежить по той бік Бранденбурзьких воріт.

Будинок учителя — нова споруда, яка вже прикрашає Александерплац.

ШТИЛЕР

РОМАН

Малюнки А. Левича

ЗОШИТ ЧЕТВЕРТИЙ

Пригода з крапом тілесного кольору, яка трапилася в Генуї моєму приятелеві й прокуророві і про яку він учора розповів, ніяк не виходить мені з думки. Я так і бачу його — будемо звати його Рольф — наприклад, у нічному потязі, до якого він сів наосліп, не цікавлячись, куди ним заїде, радий, мов утікач, радий, що взагалі опівночі від'їздить бодай якийсь потяг. Може, думав він, їдучи легше буде все витримати. А ще він нізачо не хотів, так добре витримавши перший переляк, знову з'явитися на очі своїй дружині. Можливо, він ще сподівався чогось від того, що переїде кордон. Що далі, то краще! Отже він сидів у вагоні нічного потягу, без речей, сидів сам у купе другого класу. В Мілані вдосвіта потяг спинився на безлюдному пероні, італієць-залізничник постукував молоточком по колесах, а крім нього, здавалося, цілий світ спав, так само й Сибіла, що, сказавши чоловікові правду, тепер звільнилася від жури й клопоту. В голові йому снувалися плани хлоп'ячої помсти; через стоянку на чужому вокзалі він ще дужче усвідомлював, що їде без ніякої мети. Раптом десь заспівав півень, тоді другий, третій, аж нарешті став співати цілий товарний поїзд, повний курей, що чекав тут на ранковий базар. Потім, як колеса нарешті знову застукотіли, Рольф таки заснув, але часом прокидався, почувуючи, що людина з роззявленим ротом має дурний вигляд. Однак він і далі був у купе сам, тому нама-

¹ Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 3.

гався конче спати, ніби чим довший буде його сон, тим більшу він матиме надію, що, як прокинеться, все те виявиться тільки маренням. У Генуї вже світило сонце. Рольф був такий стомлений, що найкраще просто сів би на східцях, як старець. Він стояв перед аркадою вокзалу без валізки, зате з непотрібним пальтом на руці, неголений, і дивився на вуличний рух, чув згуки сигналів, ляск трамваїв у тунелях вузьких вулиць; люди спішили кудись цілими натовпами, наче всі мали певну мету. Ось яка та Генуя. Він закурих. А далі що? Рольф завважив, що поміж аркадою хтось сновигає й стежить за ним: певне, валютник, подумав він і рушив кудись навмання. Він пив чорну каву в дешевому барі, серед галасливої розмови носіїв і шоферів таксі, а тим часом якийсь голодранець мив кам'яну долівку поміж його черевиків, надто елегантних як на таке місце. Рольф переконався, що геть отупів.

«Я й сама ще не знаю, чи ми розлучимось і як усе складеться далі, — сказала Сибіла. — Я б тільки хотіла, щоб тепер ти дав мені спокій». Або ще таке: «Я не прошу тебе дати мені волю. Бо що б це означало? Якщо мені буде потрібна воля, я сама її візьму». Здається, саме ці її слова так розгнівали Рольфа, що він у Генуї серед білого дня розмовляв сам із собою, не знаючи, куди йде. Та хіба йому було не все одно? Він вештався між якимись коморами, коліями й бочками зі смолою, хвилинами навіть лаяв свою дружину, яка була потойбіч Альп, і що брутальнішими словами, то легше йому ставало. То були слова (каже він) брутальні, відверто непристойні, що їх він ніколи досі не вживав. Рольф збентежився, коли хтось озвався до нього. Він не мав анінайменшого бажання оглядати чарівні краєвиди Генуї; зроду ще не почувався він таким беззахисним. Йому здавалося, що всі його думки видно назовні, тож він не зумів спекатись причіпливого провідника й погодився на коротку прогулянку в порту. Море було як сіре олово, вкрите плямами мастила. Рольф, заглиблений у свої думки, наче Роденів «Мислитель», сидів на лавці з потрісканою подушечкою, зовсім не слухаючи врахованих у платню пояснень, що їх давав весляр, десь примостившись ззаду. На одному кораблі з-під облявка бив цівкою окріп із кухні. Раз вони опинилися над затопленим вантажним судном, з брудної глибини грізно стирчали залізні штаби, покриті водоростями. Звіддалік чути було стукіт клепаля. Звісно, Рольфові все те здавалося фільмом, кольоровим, навіть із запахом, але фільмом; подією без відчуття теперішньої хвилини. Часом вітер доносив слабку, розпорошену луну сирени, що гула невідомо де й невідомо навіщо — адже жоден великий корабель не мав наміру вихо-

дити в море. Стояла спека. Над водою в порту здіймалися синюваті хмари смердючих випарів. Повз них прогуркотів обсмолений рибальський човен, заколихалися бакени, що їхні вкриті мохом ланцюги моторошно темніли в каламутній глибині. Так вони поминали помости й доки, дерев'яні й кам'яні, вкриті кіптявою, просякнуті мастилами. В кожному разі, час якось минав. Подекуди блищав живіт мертвої рибини, тріпотіла білизна матросів, з каюти долинала пісня. Там було все, що може дати прогулянка в порту, навіть сіре військове судно з гарматами без накриття, величезні купи вугілля, що на них сиділи білі чайки, а вдалині на узгір'ї — кам'яні поверхи Генуї, вже наче якесь марево... Сибіла ще сказала: «Я б не хотіла, аби ти мене тепер ще про щось розпитував. Так, то чоловік, я тобі вже говорила, і зовсім не такий, як ти. Я справді нічого більше не можу тепер сказати. Може, я його кохаю, я ще й сама не певна. Я тільки прошу тебе, дай мені спокій».

...Рольф закінчив прогулянку в порту з міною людини, що їй на голову впала дошка, і заплатив, скільки зажадав від нього нахабний весляр. Тепер він хотів тільки одного: вина, добряче впитися! Пригода з крамом — мій прокурор, звісно, оповідає її куди яскравіше за мене — почалася ще до ресторану, а саме з того, що один американський матрос запитав його про якусь вулицю. Звідки б Рольф мав її знати! Проте матрос і далі йшов поряд з ним. Говорив він з американською вимовою, отже Рольф майже не розумів його. Та все ж утямив, що о другій годині, тобто незабаром, матрос мав відпливати. І справді, з якогось корабля вже йшла пара, а в матросовому пакунку був подарунок для одного італійця, його приятеля з часів війни. Рольф мав з-біса свого клопоту, але невдаха матрос усе морочив йому голову плутаною розповіддю про пакунок, зав'язаний шнурочком: мовляв, його треба було продати, поки відійде корабель, бо свого приятеля-італійця матрос не зумів знайти, а везти назад до Америки той чудовий крам не було б ніякого глузду. Рольфа все те не цікавило. Щоб позбутися набридливого супутника й нарешті випити вина, він прикликав молодого непримітного генуезця: може, він знає, де та вулиця, яку шукає матрос, або ж сам зацікавиться крамом. І на цьому край! Генуезець, явно невдоволений, що його спинили, не знав ані слова по-англійському, а матрос, знову ж таки, не знав по-італійському. Рольфові довелося бути їм за перекладача. Цього вже Рольф аж ніяк не бажав; не на те він цілу ніч їхав до Генуї, а крім того, він мав підозру, що вони хочуть уплутати його в якусь наперед задуману халепу. Але в яку саме? Він поганенько знав

по-італійському й по-англійському, не було також надії, що ті двоє сторгуються, бо генуезця так само мало цікавив крам, як і Рольфа, і взагалі він неохоче гайнував час на розмову. Рольф уже двічі йшов собі геть, але щоразу його завертав схвильований матрос, що без перекладача був цілком безпорадний. Після довгого торгу (Рольф принаймні на хвилю забув про свою дружину) генуезець моргнув їм—так звичайно дають знати, що готові до незаконної угоди, — й завів чимраз вужчими вуличками, повними східців, дітей і галасу, кривими виярками, геть завішаними строкатою білизною, до понурих сутичів між двома будинками, де він зважився оглянути крам. Рольф, звільнившись на мить, закурив; усе відбулося мовчки. Генуезець, уже через саму свою образливу зверхність неприємніший за матроса, що весь час зиркав на годинника, висмикнув з краму дві чи три нитки, полизав їх і став оглядати в сутінку понурого закутка. «Отже, — сказав він, — це не вовна! В кожному разі, не сама вовна, може, наполовину». Рольф перекладав, трохи згладжуючи різкі вислови. Отже, останнє слово: тридцять тисяч лір! Коли нарешті дійшло до сплати, то виявилось, що генуезець, на жаль, мав із собою тільки десять тисяч лір, а решту, звісно, вдома, але ж матрос не міг чекати. Що робити? Може, перекладач допоміг би їм? Певне ж вони до цього й вели, Рольф помітив відразу, хоч який був заклопотаний своїми справами. І якщо він усе ж таки витяг свого не дуже повного гаманця, то не через те, що співчував матросові, а тільки (так він каже) щоб не показатися по-міщанському дріб'язковим. Матрос, вдячний Рольфові й лютий на генуезця, що так зухвало скористався його скрутою, згорнув тридцять тисяч лір, з яких двадцять тисяч заплатив Рольф, попрощався й побіг. Було вже пів на другу! Генуезець, хоч з матросом повівся й негарно, до Рольфа поставився як джентльмен: не захотів узяти пакунок, попросив, щоб Рольф потримав його в себе, поки він принесе гроші. Так би мовити, лишив заклад, бо відчував, що йому не довіряють. Вони знову рушили вбогими вуличками. Рольф тримав під пахвою зав'язаний пакунок. На якийсь час генуезець, що цілу дорогу ображено мовчав, сказав нарешті: «Ось мій дім, почекайте тут, я зараз прийду!» Рольф побачив занедбаний портал із часів ренесансу. Він не міг збагнути, де опинився, знав тільки, що десь у Генуї. В порту неподалік озвалася сирена якогось корабля. А може, це все-таки не шахрайство? Полуднева спекота літнього дня, відчутна навіть у тій тінявій, оточеній пліснявими вологими мурами вуличці, тиша, бо вуличка була далеко від людних місць, сонливість після ночі, проведеної в поїзді... Але

не тільки це. Ще двадцять чотири години тому Рольф був у Лондоні як учасник міжнародного з'їзду юристів, а тоді (вчора) летів за досить вітряної погоди, вечеряв з надзвичайно схвильованою і радісною дружиною, потім стояв під замкненими дверима її покою, потім вона відчинила і т. д... Світанок у Мілані, півнячий концерт, і все те впродовж двадцяти чотирьох годин. Трохи забагато. А тепер ця вулиця пліснявих злиднів, де по мурах течуть помиї, і знову свідомість, що факт, хоч ти про нього на якийсь час і забув, усе одно не перестав існувати. Ні, весь час, ненастанно, наново він бачив її обличчя, осяяне щастям, яке їй дав інший чоловік. Це не поганий сон, а щось реальніше за Геную з її вуличками, дітьми й цим муром, до якого можна доторкнутись рукою... Та ще й така спекота, що доводиться розпустити краватку, та ще й пакунок, що його ніде не дінеш... Тож Рольф не мав іншої ради — він тупо дрімав, тривожно відчуваючи, що генуезець просто обдурив його... Була вже майже четверта, коли Рольф, сидючи на підмурку й тримаючи на колінах проклятого пакунка, що правив йому за подушку, зненацька прокинувся. Звісно, генуезця не було й сліду. Десь на подвір'ї гралися діти, гукали матері: «Еторе! Еторе!» і трохи вищим голосом: «Джузеппіно! Джузеппіно!» А тут, унизу, сидів чужий добродій із золотим годинником на руці й надаремне чекав на свої двадцять тисяч лір. Рольф підвівся. Заросла мохом брама з часів ренесансу, як він роздивився докладніше, взагалі вела не до будинку, а на поближню вуличку. Рольф стояв і наче аж тепер збагнув: Сибіла в обіймах іншого чоловіка, ось що сталося. Перед тим він мимохіть час від часу поглядав на молодого генуезця, подумки питаючи себе, чи Сибіла могла б покохати такого чуба, такі вуха, такі вуста й руки: кожний міг виявитися тим іншим. Рольф напевне знав тільки одне: «Він зовсім не такий, як ти!» А не таких, як він, є цілі мільйони... Рольф стояв під брамою доби ренесансу і, властиво, був уже радий, що більше не побачить молодого спритного генуезця. Але ж він витратив майже всі свої гроші. А ще гірше, що то була поразка, і саме тепер, коли він в очах дружини прагнув бути чоловіком показним, остаточно поразка. Він не зважувався глянути на пакунок з так званим крамом на чоловічий костюм, залишений йому в заставу. Все одно він тепер міг розраховувати тільки на дешевий готель, де не дуже впадатиме в око, що в нього немає з собою ніяких речей, крім невеличкого згортка. Рольф стояв серед готельного покою, оббитого квітчастими шпалерами, спітнілий і безпорадний: що ж йому робити в цій Генуї? Він пошпурив зав'язаного пакунка до шафи,

взяв кухля, налив у миску води й спробував умитися без мила, щітки до зубів і губки... Він пробув у Генуї чотири дні.

Рольф (як він твердить) ніколи не гадав собі, що їхнє подружжя може розпастися так само, як стільки інших навколо. Він не бачив на те жодної причини. Сибілу він кохав і в ту пору був переконаний, що, так би мовити, по-своєму розв'язав подружню проблему. Щоправда, то вже віддавна не було класичне, моногамне подружжя, що вдієш, зате Сибіла мала дитину, яка перші роки багато що їй заміняла, хлопчика на ім'я Ганес. Звісно, не таке життя, як його собі вимріяла Сибіла, проте й пеклом його теж не можна було назвати. Звичайне собі подружжя, як багато інших. Вони щороку відбували чудову подорож, наприклад, до Єгипту, і навіть не припускали, що можуть колись розлучитися. Досі, хоч би які виникали труднощі, обоє вони, мабуть, були цілком упевнені одне в одному. Рольф великодушно вибачив коханій дружині якийсь флірт на маскованому балу, що ним вона хвалилася. Він мав інший клопіт: саме тоді йшлося про те, чи приймати посаду прокурора, чи ні, треба було зважитись, і його мало турбувало, що Сибіла ходила часом на прогулянку із своїм п'єро з маскованого балу: він навіть не спитав, як його на ім'я. До того ж Рольф завжди вважав, що подружжя не можна трактувати по-дрібноміщанському. Як я вже згадував, він виробив собі дуже ґрунтовну теорію, як далеко має сягати воля в подружньому житті. Сибіла вважала, що то чоловіча теорія, і, здається, не зносила її, хоч вона й оперта була на різні галузі науки. І, зрозуміло, насамперед на ідею рівноправності чоловіка й жінки. То не був, як Сибіла часто казала, дотепний чоловічий викрут; принаймні не самий лише викрут. Рольф трактував свою теорію дуже поважно. Як юрист, він знав, до якої мізерії, до якого лицемірства призводить уявлення про подружжя, що не відповідає дійсності. Йому насамперед йшлося про ідею подружжя, в якому можна жити, про гідність, про те, щоб не обдурювати самого себе. На цю тему Рольф мав що сказати. Сибіла називала його мову «доповідями», однак, як він питав її думку, і то часто, бо не мав наміру ховатися за своєю доктриною, вона відповідала чисто жіночим аргументом, що життя не можна витлумачити ніякими теоріями... Та потім, здається, п'єро з маскованого балу зацікавив його, хоч він цього й не казав, може, навіть ще й не усвідомлював. Рольф зненацька поклав собі збудувати власний будинок. Сибіла віддавна мріяла про свій будинок, і Рольф, як людина дії, купив місце на забудову. Проте Сибіла повелася якось дивно. Вона знала те місце, бо вони вже не один рік націлювалися на

нього, а тепер, як Рольф його купив, не виявляла особливої радості. Через тиждень Рольф уже запросив на чорну каву архітектора, якогось Штурценегера, послідовного прихильника модерного будівництва, й присилював дуже неуважну дружину висловити свої побажання. Наприклад, чи має бути спільна спальня, чи дві окремі. Тепер усе йому здавалося дуже важливим. Під час тієї розмови (так оповідає мій прокурор) зазвонив телефон. Як звикле, трубку взяла Сибіла, чогось замовкла, тоді стала коротко відповідати: «Ні, так, ні» й відразу поклати трубку, дуже збентежена, пояснивши, що хтось дзвонив помилково. Ну звісно, подумав прокурор, п'єро з маскованого балу! Вони знов почали мову про план майбутнього будинку; Сибіла шукала рятунку в чемному зацікавленні, погоджувалася з усім, чи говорилося так, чи навпаки, наче ніколи не думала там мешкати. Під кінець тієї розмови за кавою (мій прокурор не пам'ятає вже, з якого приводу) молодий архітектор почав розповідати про ескімосів, що, бажаючи якнайкраще пригостити білого мандрівника, віддають йому навіть дружину, а якщо мандрівник відмовляється, почувають таку образу, що хапають його за горло й гупають ним об стіну доти, доки він віддасть богові душу. Звичайно, всі сміялися. Потім архітектор оповів ще одну смішну пригоду, що її зазнав його приятель Штіллер під час громадянської війни в Іспанії. Тоді мій прокурор уперше почув прізвище Штіллер. Пригоду з часів громадянської війни в Іспанії він майже забув, знає тільки, що йшлося про якусь російську гвинтівку, яка не вистрілила, коли треба було. Натомість дуже добре пам'ятає, що його дружина, досі вельми неуважна, дуже зацікавилася тією російською гвинтівкою. І як архітектор пішов, вона, наспівуючи, заходилася кружляти по всіх покоях. Рольф, певний, що її тішить майбутнє будівництво нового дому, все ж таки не втримався й спитав: «Ти що, закохана?» Сибіла не заперечила, і він знову спитав жартома: «Тобі сподобався молодий архітектор?» — «Ти так гадаєш?» — відповіла вона. «Признайся!» — сказав він. «Ти робиш мені боляче! Признаюся, але пусти мене!» Як уже сказано, питав він жартома. Рольфові треба було братися до своєї роботи, Сибіла складала на тацю філіжанки від кави, і на цьому тоді розмова скінчилася...

Чотири дні в Генуї.

То була (на думку мого прокурора) найбезглуздіша ситуація в його житті, проте не позбавлена користі. Він відкрив у собі неймовірну дозу сентиментальності: пив у ресторані доти, доки розплакався й мусив тікати. Далі—примітивізм: він пас очима кожну більш-менш чисту спідницю і година-

ми обмірковував найдешевшу помсту. Далі дрібноміщанство: протягом тих чотирьох днів і ночей він (каже) здобувся лиш на кілька хвилин справжньої муки, що присилувала його стати навколійки в покої з квітчастими стінами, і то не була поза чи дія алкоголю, тільки страждання, що спалило в ньому залишки докорів і співчуття до самого себе. Та насамперед він збагнув, що не вмів кохати жінки, для якої не був би ідолом, від якої не сподівався б вдячності, уваги, захоплення і т. д. То була мука. Лежачи вбраний на залізному ліжку й затягуючись цигаркою, він мордував себе безсоромно-докладними уявленнями, як його дружина віддається іншому; однак то вже була не мука, а заспокоєння, що його він собі дозволив. Тяжче було переконатися, мимохіть визнати, що й рівень його почуттів, і його зрілість виявились зовсім не такі, як він собі гадав. Навіть його воля (каже він) не доросла до такого випробування. Він виїхав без слова, але не стримався, щоб не прислати своїй секретарці заклеєного листа, якого та мала віддати дружині, коли б вона запитала про нього, листа з адресою про всяк випадок. Протягом чотирьох днів такого випадку не сталося. Диво дивне — його відсутності не помічено! Щодня через тридцять хвилин після того, як з півночі прибував поїзд, він запитував «*posta restanta*» — та все дарма. Щоправда, хвилинами він відчував спокійну гідність, спромагався читати англійською мовою Черчіллеві спогади, старанно поголившись, сидів без діла на ранковому сонечку, пив своє червоне кампарі, гортав публікації про те, що діялося за лаштунками другої світової війни, не поглядаючи на годинника, а проте насправді чекаючи, що Сибіла помітить нарешті його відсутність, почне його всіма способами шукати. Рольф не здивувався б, якби десь на генуезькій вулиці здибав Сибілу, що шукала його, сповнена каєття. Через її «негідну» мовчанку, що прибирала для нього образ мармурової зали італійського головного поштамту, він щоразу білів як полотно: скільки ще ця жінка змусуватиме його робити те саме відкриття — що він не годен втілити в життя своїх власних теорій! Нарешті четвертого дня надійшла телеграма. Як урятована людина, що її першу хвилину зовсім паралізує відпруження, він якийсь час сидів нерухомо, стомлений, байдужий, не розриваючи конверта, не цікавлячись, що ж там пише дружина. Однак телеграма була не від неї: то секретарка питала, коли він повернеться. Цього вистачило. Він засміявся. На нього телеграма подіяла (як він сам каже), наче холодний душ. Він подер телеграму на клапті, викинув до кошика на сміття й вирішив сісти на перший же поїзд. Але, щоб заплатити за готель,

йому бракувало тих двадцяти тисяч лір. Що робити? Треба було десь продати той заклад, той американський крам, і то якнайшвидше. Найзручніший поїзд від'їжджав опівдні. Аби тільки знову не їхати вночі! Була приблизно десята година ранку, коли Рольф, трохи збентежений, бо пакунок у нього під пахвою був вельми неохайний, вийшов із готелю, не дуже рішуче, та все ж поклавши собі спробувати свого хисту як продавець, знайти крамницю одягу, звісно, не дуже показну. Знову було дуже гаряче; він пітнів, але не скидав краватки, щоб справити краще враження. В першій же крамниці його випровадили, трохи брутально, а трохи співчутливо, й він збагнув, що треба вдатися до ще скромнішого кварталу. Вибило вже одинадцять, коли за четвертим разом Рольфа принаймні не вигнали за двері й уперше дозволили розпакувати крам; йому пощастило, що в крамниці не було покупців. Досить було глянути на пруг «американського» краму — власник крамниці, блідий, зухвалий дженджик, зареготав Рольфові в обличчя. Рольф не думав про заробіток, хотів лише вернути бодай частину витрачених грошей, щоб заплатити за готель; крам був дешевий, певне, дуже дешевий, коли його так потракували. Дженджик нахабно став читати далі свою газету, наче Рольфа й не було в крамниці. Тут Рольф уперше говорив не про дивовижну okazію, а про своє справжнє становище. Не виявляючи ніякісінького зацікавлення, хоч би чисто людського, не задаючи собі труднощів бодай зрозуміти Рольфа, що б йому, звісно, нічого не коштувало, дженджик, позіхаючи над шелесткою газетою, взагалі не звертав на Рольфа уваги, аж поки той сам пішов геть із своїм пакунком під пахвою. Він був майже у відчай і вже не думав про свою дружину, про її гордовите обличчя, що аж світилося щастям. Як видно з пруга, то таки справді був блаженський крам, шорсткий, зовсім не вовняний, навіть наполовину, і такого ткання, що його мій прокурор ніколи сам не носив. Щось просте, дешевеньке, та ще й тілесного кольору! Він сів на східці під старою церквою, на яких воркували сірі голуби, полискуючи блакитними, зеленавими й фіялковими шиями, й став міркувати, щоб за таких обставин можна зробити, чи принаймні силкувався міркувати. За ним височів фасад у стилі барокко, вартий якнайбільшого захоплення; Сибіла краще за нього розумілася на таких речах. Тепер уже ніщо не заважало йому розпустити краватку й закачати рукави сорочки (мабуть, і так уже брудні). Він тішився принаймні тим, що його хоч не бачить дружина. А інші нехай дивляться! Горішня частина фасаду в стилі барокко, верхні його закрутки, освітлені сонцем, яскріли охрою на тлі

небесної блакиті. Дзигарі вибили дванадцять. Поїзд від'їжджав за дві години. Треба було також зняти з руки золотого годинника, перше ніж податися до торгівців старими речами на портових вуличках, туди, де крам розвішують просто на облупаних мурах: сорочки, штани, шкарпетки, капелюхи. Тепер йому важили вже не ліри (так він каже), а лише довіра до самого себе — він її теж, як і пакунок, що дедалі більше розлазився, взяв під пахву. Чому він зразу не вдався до тандитників! Того ранку він був упевненіший у собі, ніж будь-коли, навіть пережитий анекдот веселив його: пригодиться колись розповісти у веселому товаристві. Отже він насвистував собі, чи, радше, чув, як насвистує, проте сам добре усвідомлював, що на серці в нього неспокійно. То була портова вуличка, квартал, де панувало право кулака. Не бажаячи, щоб його тут, де вже не було поліції, налупцювали як шахрая, він уперше розгорнув свій пакунок на якійсь бічній вуличці, пересвідчитись, чи краму стане на чоловіче вбрання. Його було аж забагато. Рольф знову згорнув проклятий крам, добре поморочившись, — боявся, щоб він не впав на брук і не смердів сечею. Потім підійшов до одного тандитника й спитав, кудюю йти до станції. Пригощаючи його цигаркою й весело розмовляючи, він згадав про крам, що його купив учора, аби замовити собі вбрання в італійського кравця. Але так уже буває в житті: нині він дістав телеграму й мусить нагло виїхати, потім доведеться лаятись у митниці, як не дозволять перевезти крам, — одне слово, вигадав довгу, безглузду історію, яку вважав за дуже хитру, якраз на східний кшталт. Проте його костюм із виразними слідами запрасованих пружків на штанах, надто елегантні черевики, не кажучи вже про золоту каблучку, що, звісно, впадала в око, — все те не викликало в тому місці довіри до його особи. Правда, йому дозволили розгорнути просто неба крам, що його він хотів продати. Кілька жінок із немовлятами коло грудей, поглядаючи на Рольфа не вельми прихильно, стежили за його рухами з недовірливою цікавістю. Тандитник, дідуган із чорними зубами, від якого тхнуло часником, докладно обмацав крам. Це дало Рольфові слабеньку надію, таку слабеньку, що він навіть не зважився назвати ціну, а спитав, скільки б торгівець йому дав. «Ніскільки». Рольф задовольнився б тисячею лір — тисяча лір за віру в самого себе! Щоб одержати принаймні стільки, він назвав дві тисячі лір. «Ні». Ну, то хай тисячу! «Ні». А скільки ж? «Ніскільки». Жінки з немовлятами коло грудей глузливо всміхалися; відходячи, Рольф згорнув крам. Зате за каблучку, мовив торгівець, він дав би тридцять тисяч. Рольф засміявся. За майже нові

черевики торгівець, навіть не обмацавши їх, запропонував сім тисяч лір, наче він (мій прокурор) міг повернутися додому босий. Всього йому в Генуї довелося спізнати! Лишилося тільки одне: подарувати комусь пакунок. І то якнайшвидше. Наприклад, он тому юнакові, що стояв під стовпом на об'яві й грав на гармонії: певне, безробітний, бо на брукові лежала його порожня шапка. Та в останню мить, помітивши чорну дерев'янку, Рольф не зважився на таке. Отже, далі! Не додали йому снаги й молодик у лахмітті, що жебрав цигарки, та старий дід, що в нужденному візочкові віз онука, не ті люди! Не так-бо просто було подарувати комусь річ, що її ти сам нізачо в світі не схотів би носити. Рольф безпорадно плентався кварталом, зовсім не мальовничим у своїй убогості. В якому дранті ходить більшість людей! Його щоразу наново вражали злидні. Рольф зупинився; він відчув, що його бажання бути справедливим, знайти людину, яка найбільше б заслуговувала на подарунок, — чисте міщанство. І надумав просто звернути в найближчу вуличку: перший, кого він зустрине, дістане крам на чоловічий костюм і годі. Першу він зустрів молоду жінку в розтоптаних капцях. Отже далі! Другого — поліція, що йшов собі, весело посвистуючи, й на цьому вуличка скінчилася. На маленькому майданчику, де росло дерево, діти грали у футбол; Рольф тут тільки заважав, бо заступав воротареві, й той через нього пропустив м'яча; між підлітками зчинилася колотнеча. Отже далі! Він знову мало не падав з утоми. За сорок хвилин від'їздить його поїзд! Що ж робити з подарунком? З понурого кишля вийшов, заточуючись, якийсь п'яний. Звісно, Рольф міг просто лишити свого пакунка на вулиці: то була б капітуляція. Потім він ще хвилю кружляв навколо сліпого жебрака з простягнутою рукою. Теж не годиться, здавалося йому. В крайньому разі, платню за готель можна згодом переслати поштою, а крім того, в шафі ще висіло його пальто. І взагалі, йшлося ж зовсім не про те, чи він зможе заплатити за готель чи ні. Йшлося про те, як він дасть собі раду з пакунком. Чому він справді його не викинув? Рольф спробував викинути. Найкраще буде, міркував він, згубити пакунок; а все одно йому аж у скронях застукотіло, коли він нарешті послухався твердого розуму й перейшов до діла. Він упустив його в натовпі перед червоним знаком світлофора, в тіснєві перейшов улицю і вже був певний, що врятувався, бо поліцей за свистів, напрям руху змінився й вулиця за ним на хвилю замкнулася. Йому аж полегшало, що руки його врешті звільнилися, він знову відчув радість життя, наче в них із Сибірою нічого й не сталося. Він закурив, не

озираючись, що ж далі буде з його злощасним пакунком. Та озиратися й не треба було, бо якась молода, дуже вродлива, убого вдягнена жінка вже смикала його за рукав: віддавала неуважному добродієві підібраний пакунок. Рольф не наслідився відмовитися від нього. Невже йому судилося довіку носити з собою цей жалюгідний крам, загорнений у брудний папір і перев'язаний дешевим мотузком, що ледве вже тримався? Ще за десять хвилин до відходу потяга він стояв, безпорадний, як ніколи, з пакунком під пахвою, і за п'ять хвилин так само. Відкладав капітуляцію (як він каже) до останньої миті. Двері вагонів були вже зачинені, коли Рольф стрибнув на сідці; поїзд саме рушав. Він стояв у переході аж до Мілана, наче сидячі місця були не для нього, не для готельних шахраїв і покинутих чоловіків. Що ж Сибіла йому скаже? Звісно, він і далі страшенно перебільшував її потребу думати про нього. За Міланом він уже і в переході був не сам. До нього забалакав якийсь швейцарець, дуже довірливо, як завше земляки на чужині; на щастя, скоро вони доїхали до кордону. Після Чіасо Рольф зайшов до вагона-ресторану. Він сидів коло столика й пильно дивився у вікно, щоб знайомі, проходячи вагоном, не впізнали його. Він зовсім не думав про те, як має впасти в око людина, що весь час дивиться у вікно, навіть у тунелі. В розбурханій уяві, підсиленій співчуттям до самого себе, Рольф бачив щось більше, аніж звичайні подорожні краєвиди: бачив минуле, насамперед минуле, що в ньому не було ніяких подій без Сибіли, ніякого щастя без Сибіли, жодної цікавої години без Сибіли. Все поза нею не варте було згадки. Нараз Сибіла стала єдиним сенсом і єдиним змістом його життя, і той сенс тепер перейшов до іншого чоловіка, перейшов до п'єро з маскованого балу, до якогось генуезця з чорним, як смоль, чубом, до молодого архітектора чи до кого там іще; той сенс просто перенесено на інший пакунок. Від станції Гешенен припустив дощ, по шибках плавали скісні смуги води. Найкраще було б, міркував Рольф, взагалі не дати Сибілі нічого взнаки, хай би її доконала його витримка. Рольфові досить було згадати її безсоромне обличчя, щоб здобутись на витримку: то було не тільки щасливе й через те чуже обличчя, але й глузливе, зухвале, бундючне, воно світилося тріумфом над ним. Бракувало ще тільки, щоб він, із своїми теоріями, став їй докоряти; вона б просто зареготала, відверто виказуючи свій глум. Йому здавалося, що тепер найважливіше — витримка. Не треба обурюватися, скаржитись, докоряти, треба тільки триматися, аж поки та наджінка скориться йому. Так він вирішив. Уже видно було рідне озе-

ро. Обмірковуючи у вагоні-ресторані майбутнє з своєю наджінкою, Рольф почав навіть насвистувати; звісно, він замовк, як почув себе, й став нетерпляче вимагати від кельнера рахунку, наче так міг швидше доїхати до Цюриха. А що буде, коли взагалі немає ніякого майбутнього, коли Сибіла живе вже не в нього, а в того іншого? Тобто, коли Рольф лишився в помешканні сам із своєю витримкою? Коли поїзд наближався до вокзалу, він сидів із склянкою в руках і все ще боявся, що хтось смикне його за рукав і віддасть той мерзенний пакунок із крамом тілесного кольору...

Сибіла (дружина мого прокурора) вчора вночі народила дочку, вагою майже три з половиною кілограми. З ним не можна говорити: він просто не тямиться з радощів. Я попросив, щоб він послав їй від мене квіти; колись я заплачу. Мабуть, забуде.

Я все-таки протоколюю далі:

Коли Рольф приїхав із Генуї і зійшов у Цюриху на головному вокзалі, він без пальта, напевне, кожному впадав у вічі, тож Сибіла неодмінно помітила б його, якби чекала на пероні. Звісно, Рольф казав собі, що вона не могла його чекати, бо не знала, що він приїздить, і навряд чи виходила б навімання до всіх міжнародних потягів. Він озирнувся лиш так, про всяк випадок, бо розминутися було б просто смішно. У Цюриху йшов дощ. Сховавшись під накриття, він зазирнув у гаманець чи вистачить на таксі. Потім, як машина спинилась перед його помешканням, він відчув себе ще гірше, ніж сподівався. Просто жахливо. Вже через саму непевність, чиє то помешкання — його чи її, Рольф не квапився висідати з машини. Він звів коміра, щоб перебігти дощем до дверей, глянув нагору й побачив, що вікна темні. Всі припинення, яких він зазнав під час подорожі, були ніщо порівняно з тією хвилиною. Було пізно, але ще далеко до півночі. Може, Сибіла вже спала. В кожному разі, Рольф не висів, хоч як шофер допитувався, чи вони втрапили на потрібну адресу, чи поїдуть далі. До того ж Рольф не хотів такий зарослий з'явитися на очі дружині, що кохала іншого. Чи він забув, що Сибіла кохала іншого? Тепер, після бурі різноманітних почуттів, що хоч і мучили його, але якось відволікали, він знов відчув мертву порожнечу, йому несила було почути від служниці-італійки, що сеньйора виїхала на кілька днів. Бо тепер усе було можливе. Либонь, нагорі в помешканні лежить записочка: «Вернуса, мабуть, у понеділок, щиро вітаю, Сибіла. Не забудь заплатити за квартиру». Або, може, тільки: «Прошу, не забудь заплатити за квартиру. Вітаю, Сибіла». Рольф повернувся

тим самим таксі до міста й того вечора не зважився навіть зателефонувати. Ночівля в готелі рідного міста — вже якась новина, і Рольф утішався нею попри весь свій клопіт. То ще була новина — а до того ж непевність, хвилювання. Йому снилися божевільні сни. Другого ранку, в неділю, розгодинилося, і Рольф насамперед подався на будову, поголений, але так само без пальта. Будова містилася на узгір'ї за містом. Досі Рольф їздив туди машиною, пішки йти було далеченько. Будинки іще не мав даху. Коли Рольф був там останнього разу, саме заливали цементом горішнє перекриття, а Сибіла туди іще й разу не навідалась. Тепер він розумів, чому будинок так мало її цікавив! Засунувши руки в кишені штанів, зовсім не як господар, він ходив по майбутніх покоях, що їх у загальних рисах можна було вже розпізнати, й ніяковів, коли люди, що задля неділі вийшли гуляти, переходили через будівельний майданчик. Ось покій, що виходить у сад, з великими заскленими дверима на ганок, п'ять східців до ганку, його кабінет з краєвидом на озеро, спальні на тому самому поверсі — все, як заплановано. Терасу теж уже забетоновано, скрізь валяється матеріал, сувої толю, кахлі, мішки з портлендським цементом, бак до центрального опалення, цегла на внутрішні стіни, чавунні рури, розмаїті речі, що навіть не вгадаєш, навіщо вони. В кожному разі, було видно, що будова посувається вперед, а проте Рольф почувався так, наче стояв на руїні. На додатку з'явився ще й Штурценегер, молодий архітектор, із складаним метром у руці. Штурценегер був захоплений своєю будівлею, вона вабила його навіть у неділю. Як кожна людина, сповнена запалу, він здавався набагато вродливішим, кращим, ніж перше. Рольф збоку приглядався до нього. Справді, Штурценегер був цілком інакший, ніж він, та ще й молодший. Вони спотикалися об дошки й рури, нагиналися під мокрим риштуванням заллятої цементом тераси, перестрибували через руді калюжі. Рольфові довелося обмацати різні гатунки піскови́ка, щоб якийсь вибрати, а Штурценегер немилосердно провадив свої пояснення. Рольф насамперед додивлявся до його вуха, до чуба, до носа, до губ (цього він уже не міг витримати) і до рук. «А чого ж!» — міркував він, а все-таки вибрав дешевший піскови́к. Невже той молодик не розумів, що будинок уже призначено на продаж? Ні, не розумів, він захоплено розводився за просторові ефекти й ждав іще, щоб захоплювався й Рольф, що зненацька згадав останній вечір із Сибілою. Сибіла, облудниця, зустріла його на аеродромі. Єдине, що вона спромоглася сказати за вечерею своєму чоловікові, що допіру вернувся додому, це но-

вину про те, як пощастило Штурценегерові. Розповіла якусь довгу історію про чудове замовлення десь у Канаді. Хіба це не доказ? Звісно, Рольф нічого не сказав, натомість попросив пояснити конструкцію парового опалення в стелі. А тим часом тішився (тепер він відчував незвичайну потребу якоїсь внутрішньої втіхи), що Сибіла нічого не знатиме, коли він давно вже знатиме все. Поки що він не був певний, проте молодий архітектор викликав у ньому підозру, хоч і здавався цілком щирим із тим своїм жовтим метром. Штурценегер заповзався відвезти свого замовника додому. Коли він потім сам почав базікати про те, що йому страшенно пощастило й він скоро почне будувати велику фабрику в Каліфорнії, Рольф перебив його: «Моя дружина казала, що в Канаді». — «Ні», — відповів Штурценегер, — у Каліфорнії».

Щось тут було не те. Але Рольф вирішив нічого не дати взнаки: хай ніхто не бачить його таким, як він сам себе бачив у Генуї. Може, боячись зустрітись з Сибілою наодинці, а може, щоб показати свою витримку, він запросив того ранку Штурценегера на аперитив. Сибіла, на диво, була дома, знайшлося чінзано, джин, з'явився навіть солоний мигдаль. Дружина, та наджинка, що відразу почала грати комедію подружньої ідилії, і архітектор, той шмаркач із незвичайним замовленням із Канади, куди Сибіла залюбки поїде з ним, здавалися Рольфові цілком можливою парою, навіть переконливою, ефектною. Те, що вони вперто зверталися одне до одного на «ви», не бентежило його. І взагалі, хай йому дідько, хіба Рольфові про те йшлося, хто обіймав його дружину — Штурценегер чи хтось інший? Йому тоді важливе було одне: уявити свою дружину з якимось молодим, веселим, задоволеним чоловіком і не збожеволіти на думку, що вона саме його обіймає...

.....

Як я вже казав, мій прокурор розповідає цю історію набагато яскравіше. На моє запитання, що ж усе-таки сталося з краєм тілесного кольору на чоловічий костюм, він відповідає неохоче, коротко й ухильно. Якщо я добре зрозумів його, він укинув на решті той мерзенний пакунок до туалету на вокзалі.

— Повірте мені, — сміється він, — що той пакунок снівся мені ще багато років!
(Властиво, чому він зі мною такий щирий?)

— Мабуть, не випадає, — кажу я, — допитувати свого прокурора, але дозвольте мені запитати одне: чи ваша дружина сказала вам, хто був її приятель?

— Пізніше сказала. Набагато пізніше.
— Коли?

— Коли все скінчилося. Коли він зник.
— Смішно, — кажу я.
— Авжеж, — усміхається він. — Ми тоді обоє — і моя дружина і, звісно, я — були дуже смішні.

.....
Упродовж цілого того тяжкого літа Рольф хотів довести, що, згідно з своєю теорією, полишає Сибілі робити, що вона сама хоче. Звичайно, була небезпека, що вони стануть зовсім чужі одне одному, але її вже Сибіла повинна була взяти на себе, коли так гордо заявила: «Я не прошу тебе дати мені волю. Якщо мені буде потрібна воля, я її сама візьму». Отже лейтмотив його поведінки був такий: «Прошу ласкаво, моя люба, як собі хочеш!» Вночі вони проводили разом чудові вечори в колі спільних приятелів, які взагалі нічого не давали взнаки, чи, може, нічого й не помічали, а тоді знову починалися непорозуміння через дрібниці. Одначе вони поїхали разом на міжнародний музичний фестиваль у Люцерн і, як колись, походжали під руку по фойє. Не прикидалися для себе чи для людей, ні: їм раптом знову стало гарно вдвох. Рольф був її чоловік і хоч не зловживав цим, але принаймні мав певні привілеї, наприклад, завше міг з'являтися з Сибілою під руку. Сибіла навіть трохи пишалася, що Рольф, тепер уже прокурор, прогулюється з нею по фойє. Натомість п'єро з маскованого балу, хоч би до якої вдався нелегальної діяльності, мав гандікап; Рольф уперше відчув, що гандікап має суперник. Коли він був у дуже гарному гуморі, то часом робив іронічні натяки, що блимали, як далеке світло морського маяка, й нагадували їм обом, коли б вони забули, походжаючи під руку, де стирчить зловісна скеля. Здається, до поважної розмови в них не дійшло. Одначе то було таке літо, що обоє не хотіли б ще раз його пережити. Сибіла й далі жила в Рольфа, щоб не лякати родичів; то була б страх яка неприємність, вона про таке навіть подумати не могла, хоч її нітрохи не мучило сумління. Вона відверто заявила про це Рольфові, як він повернувся з Генуї, просто поставила вимогу, щоб, як вона казала, зовні все лишилося так, як було. Через те лише кілька годин протягом дня випадали з-під його нагляду, й годі було уникнути неприємної половинності. Важко навіть сказати, яка то була нерозважність — звинувачувати в тій гнітючій половинності, що з часом стала, мабуть, нестерпніша за найдикіші сварки, лише Рольфа. Однак її жіноча натура все ж таки винуватила його, часом (каже Рольф) Сибіла так позирала на нього, наче він їй уже в печінках сидів, і йшла до свого покою виплакати — за замкненими дверима! У відповідь на те Рольф сховався униз по пиву. Як їй треба було більшої волі,

то чому вона справді не брала її? Рольф думав про це без іронії. Чому вони просто не виїхали десь — його бідолашна дружина та її п'єро з маскованого балу, — чому не зважилися? Рольф цього не розумів. Отже він гадав, що та буря скоро вщухне, і під осінь справді відчув, ніби сам уже дивиться на все спокійніше.

У вересні він обійняв посаду прокурора.

У жовтні будинок був готовий, і молодий архітектор у цілому лишився дуже вдоволений. Дещо, казав, тепер він би зробив інакше — до речі, те, що Сибілі й Рольфові найдужче подобалося. Решта все здавалося їм трохи дивне. Але саме ті дивовижі були особливо вирізнені на знімках, які небагато мали з'явитися в одному часописі, присвяченому архітектурі. Будинок був, як Штурценегер обіцяв уже під час їхньої першої розмови за чорною кавою, послідовно модерний. Не те, щоб він не подобався Рольфові, але не можна сказати, що й подобався. Рольф не почувався вільним із Штурценегером, йому було майже неприємно, що його, Рольфів, будинок так вихваляли. Одного разу в кав'ярні до нього підійшов якийсь чоловік, відрекомендувався редактором часопису з питань архітектури, подякував, що Рольф зважився на таку будову, подякував наче від імені сучасної архітектури й не тільки похвалив Штурценегера як архітектора, але й почав розводитися про його чисто людські риси — принадість, відвагу, безоглядність, наполегливість і розмах, про його життєву снагу, вразливість, енергійність духовну й тілесну тощо; все те однаково можна було приліпити й до архітектора і до коханця. У такі хвилини Рольфові знову здавалося, ніби цілий світ має його за дурня, ніби він персонаж із якоїсь Мольєрової комедії. Сибіла теж була при тій розмові. І теж признала молодому архітекторові життєву снагу, вразливість, енергійність душевну й тілесну, авжеж, і спитала, чи Рольф теж її признає, а Рольф, як-не-як людина з чималим особистим і фаховим досвідом, не знав, скільки хитрощів приписати своїй дружині. В певні хвилини він гадав, що Сибіла здатна на все, саме тоді, коли вона здавалася найневиннішою, як закохані жінки, що завше мають себе за невинних і йдуть за голосом одвічної природи, яку потім скромно й покірно вважають за господа бога... Саме з таким почуттям, що він патентований ідіот, Рольф поїхав одного осіннього надвечір'я за місто приймати, як то кажуть, будинок. Крім незначних дрібниць, що на них сам архітектор звернув увагу, все було доведено до ладу. Не спадало якесь жалюзі — не так було прилаштоване; лопнула одна велика шибка у вікні; малярі, що останні працювали на будові, по-дурному забили піском і

цементом унітаз у туалеті; ще не підбрано до льоху ключів; забули провести запланований вимикач біля господарового ліжка; люстро у ванній кімнаті невідомо чому поцплено на десять сантиметрів вище; у садку в останню хвилину покладено кілька гранітових плит замість кварцитових. Справді дрібниці, їх легко було виправити, а ще, звісно, малярі не закінчили роботи. І це, власне, все. Рольф також не помітив ніяких вад. Чи катальпа прийметься чи всохне, видно буде згодом. Тепер господареві належало сказати кілька щирих слів подяки. Та що Рольф не сказав їх, а просто відвернувся від замкненого будинку й став роздивлятися околиці, немов прощався з ними або ж уперше прийшов на те місце, молодий архітектор, певне, аби не мовчати, заходився пояснювати, що таке гарантована робота, наче Рольф ніколи про неї не чув. Потім вони сіли обидва до нової прокурорової машини, Рольф, усе ще заносячись думками десьінде, встромив ключика, але не рушив з місця.

«Я не хотів із вами розмовляти, — почав він, надягаючи рукавиці, — поки цілком не заспокоюся. Але тепер, бачте, коли я вже це здолав...» Штурценегер, мабуть, не розумів ні слова. — Ні, — вів далі Рольф, — ви, звісно, маєте цілковиту слухність, все це тільки забобони. Мені довго не сходив з думки ваш анекдот про ескімоса, що його ви оповіли моїй дружині й мені, як уперше завітали до нас. Пам'ятаєте? Ескімос пропонує свою дружину й ображається, якщо гість її не хоче. А нам здається, що ми не витерпіли б, якби гість не відмовився. Отже все це тільки забобони...» Рольф давно вже не виголошував своєї теорії. Між чоловіками вона завше натикалася на менший опір. Архітектор, молодик із життєвою снагою, вразливістю, енергійністю і т. д., був дуже уважний, але не міг збагнути, чого прокурор завів таку розмову. Тим часом вони рушили, та за хвилину знову спинилися перед опущеним шлагбаумом. «Я дуже добре розумію ваше збентеження, — сказав Рольф. — У вашому становищі я теж завше уникав таких розмов. Бо що вони можуть дати? Тільки мені здається, що як отак сидиш разом у машині... Та що там довго балакати, просто я не хочу, пане Штурценегере, щоб ви мали мене за дурня! — Нарешті поїзд прогуркотів повз них. — Ви кохаєте мою дружину, — повів далі Рольф, опанований своєю манією, але з пречудовою витримкою, — я вас розумію. А моя дружина кохає вас. Так уже сталося! І, властиво, нічого не зміниться, коли за тиждень чи за два ви полетите до Канади». — «До Каліфорнії», — поправив Штурценегер. «Моя дружина казала до Канади». — «Шкода, — засміявся Штурценегер, — але я все-

таки їду до Каліфорнії. До Редвуд-сіті. Як тільки приїду, то відразу пошлю вам листівку, щоб ви мені нарешті повірили». — «Немає потреби, — сказав Рольф. За ними засигналила машина. — Немає потреби, — ще раз мовив він. — До Канади чи до Каліфорнії мені, бачите, все одно, якщо моя дружина надумає їхати з вами, а мені здається, що вона таки надумає». Шлагбаум давно вже знявся вгору, проте Рольф не рушав, глухий до сигналів машин позад себе. Молодий архітектор, певне, збагнув, у чому річ, і хотів щось сказати, наприклад: «Ваша дружина і я...» Та Рольф перебив його. «Кажіть просто: Сибіла!» — «Ну так, — мовив Штурценегер. — Я з першого ж разу, коли побував у вас, відчув якусь симпатію і сподівався, що й ваша дружина...» — «Ви сподівалися! — Рольф обурювався, що коханець дружини такий боягуз, але й ставав через те ще зарозуміліший. — Мені сорок п'ять років, — сказав він, дивлячись на молодого архітектора, — а вам нема ще навіть тридцяти!» Штурценегер цілком слушно запитав: «Ну то й що?» Розмова, що так гідно почалася, загрожувала перейти в сварку. Рольф це завважив, завважив також, що шлагбаум піднято. Машини, що стовпилися ззаду, тепер минали їх з лівого боку, виїжджаючи двома колесами на луку, бо дорога була дуже вузька. Звісно, шофери поглядали на Рольфа докірливо, глузливо, а один навіть постукав себе пальцем по лобі, даючи визнаки, за кого він має Рольфа... Очевидно, Штурценегер не раз намагався переконати Рольфа, що сталася помилка; той або не дочував, або не вірив йому. Він мовчки, наче вважав архітектора просто за дурня, доїхав до міста і спинив машину перед його помешканням. Штурценегер почувався страшенно незручно. Він сидів біля відчинених дверцят, тримаючи під лівою пахвою теку, рукавиці й невеличкий згорток картону, щоб права рука була вільна, як доведеться прощатись, і не зміг знайти потрібного слова, якогось переконливого жарту, що водночас не був би образливий. «Не кажіть лишень, — мовив Рольф, — що вам дуже шкода або щось таке. — Він справді був неможливий. — Зрозумійте мене добре. Я нікому не докоряю. Я все дуже добре розумію. Навіть схвалюю. Сибіла знає, що я про такі справи думаю, і, певне, розповіла вам. Мушу схвалити. А все ж, — мовив він, викидаючи у віконце недокурка, — просто не можу витерпіти». Штурценегер, здавалось, над чимось задумався. «А чи ви коли бачили чоловіка, — спитав він таким тоном, яким молодші звертаються до старших, — що справді міг таке витерпіти, тобто, не тільки про людське око?...» Рольф усміхнувся: «Мені здавалось, що я саме такий чоловік». Скоро вони попрощалися.

Щоправда, архітектор запропонував ще випити по шклянці вина, але Рольф відмовився — трохи тому, що не хотів заходити до помешкання, де, можливо, Сибіла переживала свої щасливі хвилини, а трохи тому, що нагло йому здалося, ніби Штурценегер зовсім не той чоловік. Тому він подякував за запрошення, ввімкнув мотор і попросив Штурценегера, аби той міцно пристукнув двері. Штурценегер швидко подався стежкою, як людина, що помилково зайшла до чужого покою, і не обернувся, як Рольф ще раз відчинив дверця та й побажав йому щасливої подорожі до Канади. Потім Рольф поїхав далі, аби не стояти, навімання, як тоді в Генуї, аби тільки не додому! Аби тільки не бачити тепер Сибіли! Він не здолав свого лиха, взагалі нічого не здолав!

Це було в жовтні. Як усі люди дії, коли їм не щастить упоратися з якоюсь важкою проблемою свого внутрішнього життя, Рольф не поринув у роздуми над самим собою, а кинувся у вир праці, корисної праці, що її, звісно, в прокуратурі, яку він саме обійняв, не бракувало; він залагоджував усе, що тільки входило в межі його повноважень; залагоджував від ранку до пізнього вечора, аж поки витримувала остання секретарка, а потім ще й сам; він не знав спочинку, мов той Шалений Роланд. Приятелі, очевидно, вважали його тоді за непоправного кар'єриста. Вони ж бо й гадки не мали, чого він, людина розважного, спокійного й холодного глузду, раптом зробився такий заповзятий. Усім-бо завше здавалося, що Рольф живе спокійно й щасливо; а втім, сам Рольф нічим не намагався підтримати таку славу: він, наприклад, міг собі з якоюсь дамою годувати голубів перед Палацом дожив, і в містечку з цього приводу не кружляли ніякі плітки. Бувають такі чоловіки, феномени доброї слави, що їхній добрій славі не можна ніяк зашкодити, як не можна замочити чайці крил, і навіть у такому містечку, як Цюріх, ніхто не має бажання пускати про них плітки, бо то було б так само нудно, як мочити чайці крила. Цей феномен, здається, поширювався й на його дружину: просто нікому й на думку не спадало в чомусь її запідозрювати. Отже хіба хто-небудь міг зрозуміти, чому нового прокурора посів такий запал до праці! У найрізноманітніших судових справах, що їх Рольфові доводилося вести, він конче намагався не міряти всіх жінок однією міркою, принаймні як ішлося про інших людей, то він умів розрізняти, хто винен: бачив і такі випадки, коли вина лягла на чоловіка. Його мали за дуже чуйного, він намагався якомога вберігати людей за бар'єром від зайвого приниження, і його успіхи росли, мов гриби після дощу. Та Сибілу вони нітрохи не вражали, ще гірше: во-

на тішилася Рольфовими успіхами на роботі десь так, як гарною водяною турбіною, що нею малий Ганес гратиметься кілька днів і не буде їй набридати... Рольфові знову снився незграбний пакунок із крамом тілесного кольору!.. А тоді... тоді настав час перебиратися до нового помешкання, і Сибілі якраз забaglося на той тиждень поїхати до приятельки в Санкт-Гален. Рольф нагадав їй, що треба буде переїздити; та виявилось, що відвідин до приятельки не можна відкласти. Рольф, звісно, ані на мить не повірив у приятельку з Санкт-Галена, однак тільки сказав: «Прошу, як собі хочеш!» І Сибіла справді поїхала. Злість з певної, визначеної причини, злість, що її не доводилось ушляхетнювати, дика, брутальна злість, що посіла Рольфа того тижня, принесла йому справжню полегкість: він відкинув свою хвалену витримку і, гасаючи по покоях, по своїх покоях, лаявся так, що носії з вантажем на пасах, бажаючи дізнатись, куди поставити селянську тогенбурзьку скриню, а куди швацьку машину, скриньку з начинням чи будуарний столик, не могли з дива вийти. Освічений чоловік, а таких слів уживає! «До пані! — кричав Рольф. — Несіть той мотлох до пані або вишпурніть у вікно!» А вже йдучи: «Просто свинство, що тієї поганки немає тут, свинство та й годі!» І запопадливі робітники не важились далі питати, аби нервовий пан ще дужче не зганьбив себе; вони оглядали вивантажені з машини меблі, презиралися і все, що явно не пасувало до саду чи до льоху або не скидалося на бюрко освіченого господаря, мовчки пакували «до пані». А наприкінці, коли речі сяк-так були розтицяні, запопадливі робітники дістали стільки на чай, що їм аж ніяково стало: то була наче платня за мовчанку. І ось Рольф лишився сам у своєму хваленому будинкові, сам із малим Ганесом та служницею-італійкою, що не знала навіть, де шукати постільної білизни; дуже давалася взнаки відсутність господині. Тільки малий Ганес розкошував у тому шарварку, бо від усіх звичайних речей нараз війнуло принадною новиною, і він не вгавав про них розпитувати. «Обережно!» — стояло на скринях. «Не перекидати!» І взагалі, то було наче не помешкання. Рольф не знав, як він там житиме, і вважав, що служниця дарма заходила розпаковувати скрині, принаймні надто поспішила; тепер він менше, ніж будь-коли, знав, чи подружжя, задля якого варто було б розпаковувати скрині й стелити килими, взагалі буде існувати. Він заразом і сподівався, і втрачав надію. Що таке незалежність, самостійність і воля партнерів у подружньому житті? Практично, що це таке? Спільність майна з усяким хатнім добром і служницею, що дає лад тому добру, — оце й усе. А Ганес? Ні, так

не годиться. Чи, може, просто зажадати від дружини, щоб вона вгамувалася, пригрозити, поставити ультиматум, дати їй час подумати до різдва? Можна було поставити край цьому нестерпному становищу, але не можна зберегти її кохання чи здобути його наново. Чи краще просто вичікувати? Здатися поки що на плин часу — може, пощастить, а може й ні, може, він звикне, а може, закохається і тоді все минеться. Хтозна, може, не треба поспішати з розлученням. Та чи таке життя, сповнене сліпої терпличості, розв'яже його біду? Він спинався то на тій думці, то на іншій і не міг вирішити остаточно. Скільком людям він уже допоміг! Але в чужих справах, попри всю обережність, завжди легше було знайти раду. Одне слово, Рольф відчував, що опинився на тій мертвій точці, де при найбільшому зусиллі можна хіба що розірватися, а колесо все одно не зрушить ані вперед, ані назад, де залежить від якоїсь дрібнички, чи воно крутнеться вперед чи назад, либонь, навіть просто від випадку. А найбільше дошкуляла думка, що тепер, може, якесь єдине слово — розумне чи дурне — могло б вирішити все...

Того тижня не тільки надійшла обіцяна листівка від Штурценегера з Редвуд-сіті в Каліфорнії, але й відбулася дуже дивна телефонна розмова з Парижем: якийсь добродій, що назвався Штіллером, схвилювано торочив щось незрозуміле, обурювався, наче Рольф мав знати, де його дружина, і ніяк не хотів повірити, що Рольфові не відоме, і то дуже добре, його прізвище. Безсумнівно, нервовий тип, що телефонував з Парижа, і був її п'єро з маскованого балу. (Отже, те, що досі твердив мій прокурор, не зовсім правда: виходить, він знав прізвище Сибіліного коханця, хоч і не від неї самої, ще до того, як Штіллер зник. Я просто нагадую це, як приклад, що навіть прокурор у своєму цілком добровільному зізнанні не вільний від суперечностей, то чого ж вони сподіваються, коли допитують нас!) Розмова справді була дуже дивна, бо ж Рольф гадав, що Сибіла поїхала разом із своїм п'єро. Чи вонидесь розминулися в Парижі? Він відкидав думку, що тим викликом його хотіли якнайхитріше ввести в оману, та як вона вже засіла в мозку, її годі було позбутися. Він не міг повірити, що Сибіла на таке здатна. «Hi! — вголос казав він сам до себе. — Hi!» Аледесь у глибині свідомості наче відлунувало: «А чому ні?» Він боронився від такої підозри, надто вона була ница, соромився її, і через той сором сам собі здавався смішним йолопом. Хіба тепер не можна було всього сподіватися? Його глузд повставав проти такого припущення. Невже він колись зненавдить Сибілу, матір свого сина і взагалі

найближчу людину, яку тільки можна собі уявити? Він боявся зустрічі з нею.

І зустріч та, здається, справді була дуже невдала. Якось у листопаді, коли він уранці сидів у канцелярії, секретарка сказала, що з ним хоче поговорити дружина: ні, не телефоном, вона чекає в приймальній. У нього тоді саме почалося засідання, і їй довелося чекати майже годину. Була вже одинадцята; хіба вона не могла просто зустрітися з ним під час обіду? Нарешті, Рольф звелів покликати її і рушив назустріч із німим запитанням: «Що сталося?» Сибіла була трохи бліда, але бадьора. «О, — мовила вона, — то це твоя нова канцелярія?» — і зразу ж підійшла до вікна поглянути на вбогий краєвид. Рольф не став питати: «Як тобі велося в Санкт-Галені?» чи «Як тобі було в Парижі?» Вважав, що Сибіла має говорити, а не він. Вона ж удавала, немов нічого не сталося, хоч була збентежена, як ніколи, балакала, наче прийшла тільки побачити його нове місце роботи, і завзято курила. Рольф міг по телефонувати до Санкт-Галена, але розважно втримався. Може, Сибіла хотіла вивідати, чи він телефонував? Вона подякувала за милу несподіванку — що Рольф сам поклопотався переїздом. А що далі? В її очах ховалася якась таємниця й страх: вона чи то боялася приховати її, чи лякалася, що не витримає і скаже про неї. Тож Рольф сприймав її поведінку за фарс, нестерпний фарс. Він сидів коло свого широкого бюрка, а Сибіла — навпроти нього в фотелі, немов клієнтка. Може, вона хоче розлучитися? Раптом у нього вихопилося: «Телефонував якийсь пан Штіллер, певне, твій коханець». Сибіла здригнулася. Він пошкодував, що пробалакався, і водночас обурився, що йому треба ще й вибачатись, однак замість вибачення додав так чемно, що сам дуже добре відчув свою поблажливість: «Думаю, що ви все ж таки зустрілися в Парижі, він телефонував у середу». Тоді Сибіла підвелася, наче після марних переговорів, що, власне, взагалі не відбулися, й повільно, мовчки пішла до вікна; плечі її тремтіли — Рольф здогадався, що вона плаче, аж хлипає. Вона скинула його руку з плеча, навіть погляду його не могла знести. «Я їду», — мовила вона. «Куди?» — спитав Рольф. Вона зім'яла в попільничці недокурену цигарку, взяла торбинку, вийняла хусточку й пудру, щоб причепурити обличчя, й легковажно, без сорому, заявила: «До Понтрезіни». Поки Сибіла малювала губи, Рольф набрався духу й знову сказав: «Як хочеш». Тоді вона по-дурному запитала: «Ти маєш щось проти?» І він так само безглуздо відповів: «Роби як знаєш». І не зупинив її...

Вона справді поїхала до Понтрезіни.

На початку грудня, коли вона, засмагла,

повернулася назад, Рольф запропонував їй розлучитися. Вона полишила йому зробити все, що треба. Рольф і поготів розгубився, коли Сибіла заявила, що отримала від Штурценегера листа, йому конче потрібна секретарка, і вона надумала поїхати разом з малим Ганесом до Каліфорнії, в те Редвуд-сіті. І знову Рольф сказав тільки: «Як собі хочеш!» Він не вірив їй. Вважав, що то був просто дитячий фарс. Навіть, як вона пішла до американського консульства лишити свої відбитки пальців, Рольф ще не вірив. Чи, може, він повинен був зробити перший крок до замирення? Він перший не мав їй що казати, бо ж не здогадувався навіть, що, власне, сталося. Йому здавалося, що на фальшивому замиренні не можна будувати подружжя. Може, вона чекала, щоб він попросив її лишитися? Рольф знав, що вже навіть замовлене місце на «Іль-де-Франс». Може, Сибіла остаточно покинула його ще влітку, але йшлося навіть не про це: якщо вона не скаже перша, що хотіла б лишитися, він просто не зможе просити її, щоб вона не їхала, бо буде смішний у своїй простодушності, а також зробить смішним їхнє подружнє життя, якщо воно взагалі ще буде можливе. Ні, так не зможе, нізачо не зможе! Йому здавалося, що тепер він не повинен улягти її погрозі. За кілька днів перед різдвяними святами Сибіла, взявши Ганеса, який тоді ще й до школи не ходив, виїхала до Гавра й сіла там на корабель, що плыв до Америки.

ЗОШИТ П'ЯТИЙ

Сьогоднішній захід, що його влаштував мій заподадливий оборонець, який і досі захищає зниклого Штіллера, зовсім не вдався: зустріч за чаркою вина з провідними критиками містечка! І ти ба, всі були страшенно милі. Якийсь молодик так гаряче, аж зворушливо просив мене не брати на свою адресу його завваг, писаних сім років тому. Прийшла на зустріч і одна дама, трошки переріла особа, така собі жриця храму, до того ж по-людському скромна, видно з першого погляду. Коли я запевнив невеличке товариство критиків, що я зовсім не їхній Штіллер, їм явно полегшало. Потім з'явилося й віскі. Я запитав даму, чому вона допіру не подала мені руки. І враз, щоправда тільки на хвилю, знову стало відчутне якесь напруження. Якби вона знала, що йтиметься про Штіллера, то взагалі не прийшла б до кав'ярні. Штіллер, буцімто, повівся з нею вельми брутально. Мій оборонець позирнув на мене, мені теж було цікаво: дама так значуще мовчала, що можна було все подумати. Виявилось, Штіллер написав колись тій дамі листа й назвав її «ментор-

кою» тільки тому, що вона просто задля мистецтва, з любові до мистецтва і з найглибшого почуття обов'язку перед мистецтвом усіх часів змушена була, та й тепер мусить, відмовити йому в хисті. Я потиснув руку тендітній, але запальній дамі, може, трохи забагато собі дозволивши, й сказав:

— Я, пані, згоден із вами всією душею! Бо я сам недавно бачив ту скульптуру в громадському парку.

Щоправда, дама оцінювала її трохи інакше, ніж я, набагато складніше, але обоє ми оперували суворими критеріями, й через те розмова скоро перейшла від зниклого Штіллера, який тих критеріїв не витримував, до самої дами, до критики взагалі, на якій та дама вельми розумілася. Я цілком схвалюю її рішення ніколи більше не писати про Штіллера, просто забути про нього. Що може бути краще для мене, адже той зниклий Штіллер завше стає мені поперек дороги! Чоловіки теж, як я вже казав, були дуже милі, бо ж досить тільки щиро запевнити критиків, що ти не митець, як вони відразу почнуть розмовляти з тобою так, наче ти стільки ж розумієшся на мистецтві, як і вони самі.

Юліка поїхала. На жаль, перед від'їздом вона прийшла саме тоді, коли мене вислухував психіатр; боячись, щоб моя душа не втекла від нього, він не дозволив навіть на хвилюк відчинити двері! Сигари, які вона прислала мені на прощання, дуже зворушили мене, бо знову були не ті, що я люблю. Сигари для неї всі однакові, а що вона купила найдорожчі, то сподівалася, що я зрадію. Я й зрадив: адже вони були від Юліки.

Візит одного старенького подружжя, професора Гефелі та його дружини. Мій офіційний оборонець запевнив їх, ніби я Анатоль-Людвіг Штіллер, і вони виклопотали дозвіл на приватну розмову зі мною. Вони по-родинному подають мені руки, сідають рядочком на моєму ліжку й після збентеженої мовчанки починають нарешті довірливу розмову, спочатку несміливо, боязко, видно, важливу для них розмову, дуже важливу, давно вже очікувану.

— Ми прийшли, — починає старий професор, — у чисто особистій справі, що не має ніякого стосунку до теперішнього вашого становища. Ви знали нашого сина...

— Алекс не раз розповідав про вас...

— Ми дуже жалкуємо, — поважно каже старий професор, явно силкуючись дотриматися ділового тону і вберегти матір, стару сивоголову жінку, від зайвого хвилювання. — Ми дуже жалкуємо, що Алекс ніколи не приводив своїх друзів додому. Принаймні про вас він говорив, як про свого приятеля. Я пригадую собі одну розмову незадовго

перед його смертю: вона вас, напевне, не здивує. Наш син назвав вас найближчою йому на землі людиною. Відверто признаюся, що тоді я вперше почув ваше прізвище.

Мати, спочатку радше мовчазна й, попри всю свою приємну стриманість, трохи розгублена, квапливо тицяє мені знімок, аби я пригадав собі її сина. Алекса знято десь, певне, в двадцять п'ять років. Він у чорному фракці, в правій руці тримає рогові окуляри, а лівою, на диво витонченою, сперся на чорне концертне піаніно й легенько, трохи збентежено кланяється. Знімок зворушливий: бачиш той сором'язливий поклін, а оплесків не чуєш, і через те складається враження чогось заляклого, неприродного, жалюгідно мертвого. Обличчя в нього незвичайне, хоч розпливчате під яскравим світлом, тонке, дуже схоже на материне, трохи дівоче, але не м'яке: складається враження, що він гомосексуаліст. Обличчя те світиться дивною радістю, що, однак, йде не від нього самого, а ззовні, звідти, звідки й світло, що так заскочило його, якось невидима подія переконала його, що він, на власний подив, має причину радіти. Очевидно, та причина — перший успіх у концертній залі. Добачаєш у ньому таку саму розгубленість, як і в його матері: через неї важко дивитись у вічі цій зрештою дуже приємній і, безперечно, вельми освіченій жінці. Вона не зносить, щоб про її сина хтось мав власну думку. Усе чогось хоче. Будь що домагається, аби її зрозуміли.

— Алекс, — мовить вона, — дуже цінував вас...

Довгий час я не знаю, чого ж вона хоче, яка мета цього візиту нещасних батьків, що, напевне, не легко їм дався, яку їхню сподіванку я маю здійснити.

— Його смерть, — каже старий професор, — для нас тяжка загадка, як ви собі можете уявити. Тепер минає якраз шість років...

— А він же був такий талановитий!

— Авжеж, — мовить професор, наміряючись швидкою згодою не допустити дружини до слова, — дуже талановитий, авжеж...

— А ви вважаєте, що ні? — питає мати.

— Щодо його смерті... — каже батько.

— Юліка Чуді теж була такої думки, — наголошує мати. — Ми навіть маємо листа від вашої любові дружини. Вона, як артистка, дуже цінувала нашого Алекса, ви ж знаєте, і я ніколи цього не забуду вашій шановній дружині, бо саме вона підбадьорювала часто Алекса, коли він уже не вірив у себе і робота йому не посувалася, я знаю, наш син ні перед ким так не соромився, як перед пані Юлікою. Без її ласкавої підтримки...

Старий професор, що його дружина перебила, ввічливо мовчить і тим часом запалює цигарку, але далі її не курить. Поки говорить сива мати Алексова, то можна подумати, що вона справді хоче тільки одного: засвідчити, який обдарований був її син, які він подавав надії, наче їй треба зарекомендувати перед богом небіжчика як піаніста. Я розумію старого професора, що просто згоджується з нею, хоч самого його непокоїть інше. Щоразу, як йому здається, ніби я не помічаю, він дивиться на мене так, немов зниклий Штіллер винний, що Алекс після однієї балетної проби в міському театрі сів до газової плити. Подеколи обоє вони говорять одночасно й дуже хвилюються, бо перед їхніми очима та картина стоїть так виразно, наче все відбулося тільки вчора. Збоку складається дивне враження, що, властиво, двоє синів відібрало собі життя, двоє цілком різних синів, яких єднало тільки те, що можна знайти спільну причину їхнього самогубства. Про це якраз і йдеться. Я маю знати, хто був Алекс, їхній єдиний син. Він сів до газової плити, як ми не раз читаємо в газетних повідомленнях і в романах, повідкрочував усі крани, накинув на голову дощовика і, сподіваючись, що смерть — просто кінець, вдихнув блакитняву отруту, може, й кричав, але вже без голосу. Він упав із стільця, не міг уже направити своєї помилки, раптом йому забракло часу. А тепер пізно. Вже шість років час йому нічого не важить. Він уже не може пізнати самого себе, вже не може. Він просить урятувати його. Просить справдешньої смерті... За якусь хвилину я мовчки повертаю знімок.

— Про що ви говорили з Алексом? — схлипує мати. — Про що...

— Не плач, — каже батько.

— Не мовчіть, — благає вона, — на бога, не мовчіть, скажіть мені, про що...

Плач не дає їй говорити. Коли заходить наглядач побачити, як йому велить обов'язок, що тут робиться, ми мовчки відсилаємо його геть; я знаю, він доповість про це докторові Боненблюстові. Звісно, в присутності свого оборонця я взагалі нічого не скажу, хоч мені жаль цих батьків, а надто старого професора. Він довго шукає в кишені штанів чисту хусточку—йому, огрядному, важко її дістати, — врешті знаходить і подає своїй сивій дружині. Вона не бере: затулилася руками й плаче.

— Ви, мабуть, не знаєте, — згодом озивається вона, опанувавши себе чи тільки виснажившись, витершись хусточкою і мнувши її тонкими пальцями, — що в своєму коротенькому прощальному листі... звідки ж вам знати... Алекс писав, що довго розмовляв із вами і що ви признали йому слушність! Так і написав.

Батько показує листа, закапаного слізьми — У чому, — знову хлипає мати, — в чому ви признали йому слухність? Уже шість років...

Лист дуже короткий, ніжний. Починається словами: «Любі тату й мамі!» Алекс не називає «причини» самогубства. Властиво, тільки просить коханих батьків, щоб вони пробачили йому. Про Штіллера там сказано так: «Потім я ще раз розмовляв зі Штіллером, і він тим, що каже, признає мені слухність: це не має сенсу. Штіллер, правда, говорить тільки про себе, та його слова можна прикласти й до мене». Далі йдуть деякі вказівки щодо похорону, зокрема, він не хоче, щоб кликали священика, не хоче також ніякої музики... Коли я мовчки повертаю листа, батько й собі питає:

— Чи ви не могли б пригадати, про що того дня розмовляли з нашим Алексом?

Я сам чую, що мої пояснення схожі на викрути. Але бачу, що навіть вони краще їх заспокоюють, аніж моя мовчанка.

— Я б не хотів, щоб ви зрозуміли хибно слова моєї дружини, — каже старий професор, коли я знову замовкаю. — Ми ж бо не можемо твердити, що то були ви, та й узагалі, незалежно від того, чи ви справді пан Штіллер чи ні, ми нікому не можемо докоряти, що він не вберіг нашого бідолашного Алекса. Господи, адже й я, батько, не зумів уберегти його...

— А він, — каже мати, тихо плачучи, — він же був така цінна людина...

— Він був зарозумілий, — каже батько.

— Як ти можеш...

— Так, зарозумілий, — каже батько.

— Алекс?

— Як і ми з тобою, як і всі, хто його оточував, — каже старий професор і знову звертається до мене. — Алекс був гомосексуаліст, ви ж знаєте, йому не легко було поладнати з самим собою. Але кому з нас легко поладнати з собою? Якби він був тоді здібав людину, що не тільки підбадьорювала б його словами й сподіванками, але й показала, як можна жити з його вадою.

Мати хитає головою.

— Це правда, — каже довірливо, як чоловік чоловікові, старий професор, не звертаючи уваги на мовчазний протест сивої пані. — І я гадаю, що в людей, які без успіху, мов без кисню, жити не можуть, завжди не все гаразд. Але що ж я зробив, щоб полегшити його долю? Навчив його тільки гордувати успіхом, і більше нічого. І от вам наслідок: хлопець ще й соромився свого шанолубства! Замість змиритися з собою таким, як він є, полюбити себе — розумієте, що я маю на гадці. Хто повинен був любити його по-справжньому! Ким я був для нього? Може, добрим учителем: розвивав

його здібності, як тільки міг, зате просто лишив його наодинці з своєю вадою. Все моє виховання полягало в тому, щоб відірвати його від цієї вади. Аж поки дурний хлопчисько сам себе від неї відірвав...

Мати знову плаче.

— Наш син прийшов до вас, — скаржить-ся вона, — чому ж ви йому всього цього не сказали? Адже ж ви тоді розмовляли з ним?

Я мовчу.

— Страшно, — каже професор, протираючи окуляри й кліпаючи маленькими очима, — страшно подумати, що не можна було врятувати людини, яка нас любила... Після цієї розмови я думав, що Штіллер... Алекс говорив про нього так сердечно, правда ж, Берто, і як про людину справді живу...

Невдовзі по тому з'являється мій оборонець.

Юліка написала з Парижа. Адреса: «Панові А. Штіллерові, що тимчасово перебуває у в'язниці попереднього ув'язнення, Цюрих». І лист дійшов, на жаль. Звертання: «Коханий Анатолію!» Доїхала вона добре, в Парижі світить сонце. Підпис: «Твоя Юліка». Я поволі подер листа на дрібні клптики. Але що від цього змінилося?..

Сьогодні мені знову ясно, як на долоні: невдачі в нашому житті не можна поховати назавжди, хоч скільки я пробую, вона однаково тяжіє наді мною. Втечі нема. Бен-тежить ось що: всі мають за звичайну річ, що я не можу засвідчити іншого життя, отже вважають за моє життя те, що я беру на себе. А воно ж ніколи не було моїм життям! Тільки знаючи, що воно ніколи не було моїм життям, я можу його прийняти: як свою невдачу. Тобто краще було б не суперечити, а погодитись на таку заміну, грати роль, не плутаючи себе з нею. Але тоді треба мати на що спертися...

Мій прокурор признався, що забув послати дружині від мене квіти; натомість він пропонує, щоб я відвідав її в клініці й віддав квіти (за його гроші куплені) сам. Каже, що його дружина буде страшенно рада.

Приходив пан Штурценегер. Я був заснув і коли розплющив очі, він уже сидів на моєму ліжку, вже тис обома руками мені праву руку: певне, через те я й прокинувся.

— Як ся маєш? — питає він.

Я поволі підводжусь.

— Дякую. А ви хто такий?

Він сміється.

— Ти вже мене не впізнаєш?

Я протираю очі.

— Віллі! — каже він і чекає на вибух щирої радості. Чекає марно: доводиться йому відрекомендуватися як слід. Нічим не можу йому допомогти. Трохи невдоволено він додає: — Віллі Штурценегер.

— О, тепер пригадую.

— Нарешті! — вигукує він.

— Мені розповідав про вас мій прокурор.

Отже, це Штурценегер, Штіллерів приятель, колись послідовно модерний молодий архітектор; тепер він зробив кар'єру, весело відмовився від своїх поглядів, стоїть обома ногами на землі і, звісно, як кожен заробітчанин, страшенно товариський.

— А ти? — відразу питає він, не доповідаючи про свої успіхи, й кладе мені руку на плече. — Що ти вчинив, сердего, що тебе запроторили до цих казенних апартаментів?

Як і слід було сподіватися, все він трактує дуже весело, навіть моє прохання не вважає мене за зниклого Штіллера.

— Справді, — каже він, — якщо я чимось можу тобі допомогти...

Я знову відчуваю щось моторошне в стосунках між людьми, якусь машинальність, звану знайомством чи навіть приятню, що відразу унеможливорює все живе, вилучає все теперішнє. Нащо в'язневі банкнота? Що я з нею робитиму? Та все діє наче автомат: угорі закладається прізвище, помилково мені приписане, і внизу миттю вискакує належна форма стосунків, готова вже, ready for use, кліше людських взаємин; наймиліша (так він сам каже) його серцю.

— Можеш мені повірити, — каже він, — а то: чого б я в робочий час сидів отут на твоєму ліжку.

Протягом цілої години ми граємось у Штурценегера й Штіллера, і просто жах: усе йде прекрасно, гладенько. Ще й нині, через сім років від їхньої останньої зустрічі, він, і як жартує, і як говорить поважно, так добре обіграє Штіллера, що я (та й кожен би на моєму місці) здебільшого легко можу вгадати, як у тому чи іншому випадку Штіллер поводився, отже, як би він повівся й тепер. Хвилинами складається химерна ситуація: Штурценегер аж тіпається зі сміху, а я не знаю чого. Йому відомий дотеп, від якого його зниклий приятель і тепер не відмовився б, і мені не треба розповідати того дотепу, не треба навіть знати його — пан Штурценегер уже й так тіпається зі сміху. Складається враження, що це не людина, а маріонетка, яку рухають невидимі нитки звичок. Я взагалі перестаю розуміти, хто ж такий цей Штурценегер. Уже під час нашої веселої розмови я сумнішаю і не можу нічого з собою вдіяти. Його порада не занепадати духом і взагалі вся його приятельність — це просто сума рефлексів, звернених до осо-

би відсутньої, яка мене зовсім не цікавить. Я пробую сказати йому це, та дарма. Бо на все інше, що я, так би мовити, передаю на своїй власній хвилі, він просто не має антени, або ж не наставляє її, в кожному разі, прийому немає, самі перешкоди, які так нервують його, що він починає гортати мою біблію.

— Скажи, — перебиває він мене, — відколи ти став читати біблію?

Його приятель, як я здогадуюсь, був атеїст, до того ж ще й суворий мораліст; а то чого б Штурценегер так виправдувався, що останніми роками багато заробляє? Я ж йому не дорікаю. Або знову ж, оскільки я мовчу, каже:

— Ну, так, у комунізмі, звичайно, захована велика ідея, але ж дійсність, голубе, дійсність!

Майже півгодини він повчальним тоном змальовує Радянський Союз так, як про нього написано в газетах, наче я палкий прихильник Радянського Союзу; я немов сиджу перед приймачем і чую голос людини, що говорить у порожнечу. Й не може побачити іншої людини, яка її випадково слухає. Звідки вона може знати, до кого звертається? Тому й неможливе ніяке заперечення, ніякий вияв згоди чи незгоди. Штурценегер говорить, коли я давно вже мовчу, говорить, коли я встаю, підходжу до заграбованого вікна і втуплюю очі в пожовклі каштани. Його зниклий приятель (Штурценегер звертається тільки до нього) був, здається, дуже наївний комуніст, радше романтик-соціаліст, за що комуністи, думаю, були б тільки вдячні йому. Як людина, що не знає Радянського Союзу, я щонайбільше стиснув би плечима, якби довелося вибирати між Штіллером і Кравченком: обидва вони мене не переконують.

— Між іншим, Сибіла чекає дитину, ти знаєш? — каже Штурценегер, щоб змінити тему, і додає: — Недавно я бачив Юліку, вона чудово виглядає!

— Мені теж так здається.

— Хто б сподівався! — сміється він. — Але хіба я не казав цього завше? Вона не вмерла, як ти її покинув, навпаки, ще ніколи не була така здорова, просто квітуча...

Я знову мовчки слухаю.

— Ну, розкажуй! — мовить він. — Я чув, що ти волочився майже по цілому світі. То як ти знову почуваш себе в нас? Ми багато всього набудували. Ти вже бачив щось?

— Авжеж, — відповідаю я, — щось бачив.

— І яка ж твоя думка?

— Я вражений, — кажу я, — однак пан Штурценегер, архітектор, хоче докладно знати, що мене вразило. А що він, звісно, чекає від мене хвали, то я перераховую все,

що можу з чистим сумлінням похвалити: як вони чисто будують, як надійно, гарно, добротно, поважно, бездоганно, сумлінно, зі смаком, дбайливо, ґрунтовно, солідно і так далі, на віки вічні. Все це Штурценегера влаштовує, але йому бракує мого захоплення, якого я справді не відчуваю. Я знов перераховую затерті епітети гарно, сумлінно, чисто, дбайливо, приємно. Та все це стосується матеріальної якості, а вона ж бо приаманна швейцарцям. Так, це саме те слово, мене вражає їхня якість! Однак Штурценегер хоче знати, чому я, скрізь бачивши ту якість, все ж таки не захоплююсь. Завжди важко говорити про чужий народ, а надто ще й у в'язниці! Самі вони, як каже Штурценегер, звуть поміркованістю те, що мене дратує; взагалі їм не бракує слів, щоб примиритися з тим, що в них немає й сліду величчя. Не знаю, чи то добре, що вони з тим миряться. Відмова від ризику, що стала звичкою, завше означає духовну смерть, лагідну, непомітну, але неминучу смерть, і справді (наскільки я можу спостерегти з своєї камери і на підставі кількох виправ у місто) мені здається, що теперішня швейцарська атмосфера якась мертва, бездушна, як стає бездушною людина, що вже не прагне довершеності. В їхньому потягові до матеріальної досконалості, що виявляється в нинішній архітектурі, та й не тільки в ній, я бачу лише мимовільну заміну: їм треба матеріальної досконалості, бо вони в духовній царині не почувуються чистими, безкомпромісними. Щоб мене не зрозуміли хибно: непокоїть не політичний компроміс, що, власне, й творить демократію, а та обставина, що більшість швейцарців уже взагалі неспроможні страждати від духовного компромісу. Вони шукають ради в тому, що беззастережно тлумлять у собі потребу величчя. Та хіба звична, а тому дешева відмова від величчя (отже й від довершеного, цілковитого, радикального) кінець кінцем не веде також до занепаду уяви? Нездатність захоплюватися, повсюдна в цій країні байдужість, що відразу впадає в око, — це певні ознаки, що той занепад настане дуже швидко...

— Обмежимося архітектурою! — каже Штурценегер.

Ми розмовляємо про квартал, що його вони звуть Старим містом. Думку залишити все так, як було за предків, берегти його, як пам'ятку про минуле, я вважаю шляхетною. Та поряд, на певній відстані, треба будувати сучасне місто! Насправді ж, бачу, вони не роблять ні того, ні того, а крутяться між цими двома вирішеннями. Як я пересвідчився, талановиті архітектори-патріоти споруджують банки, біржі, крамниці тощо десь у стилі шістнадцятого, сімнадцятого

чи вісімнадцятого сторіч. Хитрі заходи! Щоправда, можна замаскувати залізобетон (як ганебний матеріал) плитами з пісковика, орнаментованими склепіннями й середньовічними еркерами, але, здається, такий пієтизм важко поєднати зі зручністю, і те, що в них виходить, мабуть, жоден солдат-негр, який проводить тут відпустку, не вважає за стару Європу. То й чи самі вони вважають, що це стара Європа? Думка ж зруйнувати старі будинки й вузькі вулички, де мешкали їхні пращури, і звільнити місце під нові забудови, напевне, здалася б їм божевільною, злочинною: знялася б ціла паперова буря протестів. Насправді ж вони роблять ще гірше: псують місто своїх предків, не будуючи натомість нового, сучасного, свого. Як так виходить, що таке туподумство, відразу помітне чужинцеві, не лякає тушешніх жителів? Штурценегер не відповідає за спотворення Старого міста, натомість він показує мені знімки своєї нової оселі в Ерліконі, околиці Цюриха, відомій у світі своїми заводами, що виробляють зброю на експорт. То садиба в стилі минулих, навіть давно минулих часів, із претензією на іділічність, якої насправді немає. Як мені пояснити Штурценегерові, чому мені неприємно, коли я бачу таке? Будова дуже вишукана, дуже чиста, дуже солідна, проте навколо самі лаштунки. Щоб не сказати, що мені на його оселю гидко дивитись, я діловито питаю, чи Швейцарія має такі невичерпні простори, щоб будувати в цьому «стилі» ціле сторіччя. Мені здається, що не має. Що таке традиція? На мій погляд: уміння вирішувати проблеми своєї доби так само відважно, як предки вирішували їх свого часу. Все інше підробка, муміфікація, і якщо вони свою країну вважають за живу, то чому не захищаються, коли муміфікація прикривається патріотичними гаслами?.. Штурценегер сміється:

— Кому ти це кажеш? Я вже цілі роки громи вергаю — правда, неофіційно... До того ж наше Старе місто не єдине царство дурості...

Він змальовує мені кілька інших будов, яких я, будиши в'язнем, не можу побачити. Він дуже бурхливо погоджується зі мною (на жаль, я аж по довгій хвилі помічаю це), та причина його згоди — не однакові зі мною погляди, а зловтіха: Штурценегер кепкує з головного архітектора їхнього містечка, якому, проте, — він сам признається — завдячує солідні замовлення. Чисто по-людському: з чужинцем, що особисто не знає їхнього головного архітектора, він здобувається на таку зухвалу відвертість, що аж самому йому приємно. Я ж, теж чисто по-людському, цікавлюсь не тією чи іншою окремою особою, а тільки загальним ду-

ховним станом країни, де мене ув'язнено. Я хочу пізнати натуру того, хто судитиме мене, — цілком природна потреба. Оскільки ми говоримо про архітектуру, то мене цікавить одне: доки може діяти сміливість швейцарського будівника, доки він може заглядати в майбутнє серед народу, який, здається мені, любить не майбутнє, а минуле. Чи Швейцарія, питаю я Штурценегера, має якусь мету, що сягала б у майбутнє? Зберігати те, що посідаєш чи посідав, конче потрібно, проте цього не досить: щоб жити, треба мати якусь мету в майбутньому. Яка ж велика мета додає сміливості, надихає її, яке ж прийдешнє робить її сучасною країною? Швейцарці одноставно прагнуть, щоб до них не прийшли росіяни, але яка в них своя мета, коли не брати на увагу приходу росіян? Якої форми вони хочуть надати своїй батьківщині? Що має постати з минулого? Який вони мають начерк? Чи є в них творчі надії? Їхня остання велика й справді жива доба (так запевняє мій оборонець) — це середина дев'ятнадцятого сторіччя, так звані сорок восьмі роки. Тоді вони мали якусь програму. Прагнули того, чого ніколи ще не мали, й тішилися завтрашнім і позавтрашнім. Тоді Швейцарія мала історичне теперішнє. А нині має? Туга за позавчорашнім, що посіла тут більшість людей, просто гнітюча. Її видно з літератури (наскільки наша в'язнична бібліотека репрезентативна, тобто відповідає смакові офіційних фундаторів): більшість оповідань, і то, мабуть, найкращі, переносить читача в сільську ідилію; селянське життя змальовано як останню фортецю щирості; більшість віршів уникає метафор, що могли б походити з власного досвіду жителя міста, і якщо поле оране не кіньми, то хліб уже не має поезії; здається, головний мотив швейцарської літератури — жаль, що дев'ятнадцяте сторіччя чимраз віддаляється. Так само й з офіційною архітектурою: як невдоволено, як нерішуче вони змінюють розміри своїх міст, що дедалі зростають, як опираються тому зростанню, як жалкують, що доводиться їх міняти. Раз Штурценегер каже:

— Це все так, але візьмімо практично: що я маю робити, як архітектор, коли будівничі приписи дозволяють тільки три поверхи? Треба бути справедливим...

На питання, хто складає ті будівничі приписи, він не відповідає, натомість змальовує далі приписові перешкоди, що зовсім унеможливають модерне будівництво в містах. Я дізнаюся багато такого, що його не знав, як чужинець, але так і не дістаю відповіді, чому ж вони не змінять приписів. Штурценегер каже тільки: «В нас демократія!» Я його не розумію. У чому ж полягають переваги демократичної конституції, як

не в тому, що народ завше має право по-демократичному змінювати свої закони, коли треба втриматися в нових умовах? От тільки чи народ хоче її змінювати. Я остерігаюся небезпечної думки, що демократія — щось таке, що не може змінитися, а так само й іншої — що мати таку волю, як предки, означає не зважуватись іти далі за них. Що таке реаліст? Штурценегер без кінця торочить: ідеї — гарна й потрібна річ, але треба бути реалістами. Що це означає? Правда, коли ми говоримо про романтичні двоповерхові будівлі їхнього містечка, Штурценегер, як фахівець, визнає, що стає все важче жити в стилі дев'ятнадцятого сторіччя і найбільше безглуздя — забудовувати невеличкий простір такими спорудами, і я знову допитуюсь: які ж їхні ідеї? Історія не спиниться, хоч би як хотіли швейцарці. Як вони думають залишитись самі собою, коли не підуть новим шляхом? Прийдешнє неминуче. Якої ж форми вони хочуть собі надати? Адже бути реалістом не означає не мати ідей.

Його усмішка, його міна веселої покори дратували мене вже задовго до того, як я врешті не витримав і скипів. Поки він розводився про особу їхнього головного архітектора й таке інше, обличчя в нього було поважне, аж бліде, а як тільки зайшла мова про ідеї, стало байдужо-батьоре — так і видно черству, незворушну душу. Он який, виявляється, той Штурценегер, архітектор мого прокурора, Штіллерів приятель. На закінчення він кладе мені руку на плече й сміється:

— Ти, друже, лишився такий самий, як і був.

Я мовчу.

— Аби що заперечувати, аби руйнувати! — додає він. — Знаємо тебе, непоправний нігіліст!

У відповідь я просто зву його гузном (брутальне слово, та хоч скільки я думаю, а не знаходжу кращого визначення таким людям, як пан Штурценегер, — людям веселої покори, що не мають уже іншої мети, крім власної вигоди, що звуть нігілістами тих, хто ще чогось прагне). І ти ба — він сміється далі, знову плеще мене по плечі й сподівається, що невдовзі ми зустрінемося «у давній нашій пивниці, ти ж бо знаєш!» Потім, уже лишившись сам у камері, я ще кілька разів проказую те незамінне слово. Такі типи, як цей Штурценегер (і як мій оборонець) завше псують мені гумор; через те я на них і лютий.

Снилась Юліка — сидить у кав'ярні на якомусь бульварі чи, може, на Єлісейських полях, з аркушем паперу та авторучкою, в позі школярки, що виконує завдання, і по-

глядом благає не вірити тому, що вона пише мені, бо пише вона з примусу, її очі просять звільнити її від того примусу...

Сьогодні — клініка.

Сибіла (дружина мого прокурора) — жінка десь років тридцяти п'яти, брюнетка з блакитними, незвичайно ясними і жвавими очима; в своєму материнському щасті вона дуже гарна, поєднання молодості й зрілості в одній особі. Жінки в такому стані немов оточені німбом, що чужого чоловіка радше бентежить. Обличчя в неї смагляве, вуста енергійні, і як вона сміється, видно такі зуби, що їм можна тільки позаздрити. На щастя, немовляти з нею не було, бо, щиро казати, я при немовлятах не знаю, як поводитись. Вона сиділа на балконі в блакитному плетеному фотелі, коли старша сестра провела мене крізь подвійні, оббиті дермантином двері. Ранкова сукня цитринового кольору (Нью-Йорк, П'яте авеню) була їй дуже до лиця. Вона трохи підвелася, зняла темні окуляри від сонця, а що сестра негайно пішла шукати більшу вазу, ми відразу лишилися самі. Через ті квіти я почувався якось безглуздо. До того ж вона знову почепила темні окуляри, і я не міг читати в її очах. Її чоловік, а мій прокурор, люб'язно позичив мені двадцять франків, і я з'явився перед щасливою матір'ю з букетом косариків, що колихалися на довгих стеблинах і шелестіли в обгортці з цигаркового паперу. Дякувати богу, сестра скоро повернулася з негарною, зате великою вазою. Я насилу склав у ній негнучкі косарики в сякий-такий букет. (Я б волів троянди, та вони надто дорогі, а я й так позичив гроші в свого прокурора). Був саме час підвечір'ку, тож сестра, й гадки не маючи, що я прийшов просто з в'язниці, надзвичайно ввічливо спитала, чи мені принести булочки чи грінки. Нарешті ми знову лишилися самі — цього разу вже наче не було кому перешкоджати.

— Що ти за коники викидаєш, Штіллере! — сказала Сибіла.

Я думав, вона про косарики. Аж виявилось, вона мала на думці мою відмову бути зниклим Штіллером. Вона зняла окуляри, і я побачив її ясні, прегарні, спокійні очі. Хоч вона допіру народила своєму чоловікові дитину, а проте аж у голові паморочилося на думку, що така жінка тебе кохала б. Звісно, я й далі відмовлявся бути Штіллером. Я сидів навпроти неї, заклавши ногу на ногу, сперши руками на ліве коліно, й дивився на старі платани в парку; Сибіла тим часом розглядала мене.

— Ти став дуже мовчазний, — сказала вона. — Як поживає Юліка?

Питала вона трохи забагато.

— Навіщо ти повернувся сюди?

Це було дивне надвечір'я. Ми все пили чай, хоч він давно вихолов, а до булочок та грінок навіть не торкнулися; я мовчав (бо що мав казати?), тому вона почала оповідати про себе. Скінчила аж о шостій — мала невідкладну справу, мусила годувати дитину.

Тепер я вже добре уявляю собі їхнього зниклого Штіллера: він, мабуть, має жіночу вдачу. Вважає себе за безвільного, та в певному розумінні виявляє аж забагато волі: а саме, коли не хоче бути собою. Невиразна особистість, тому й тягнеться до радикалізму. Розум має пересічний, цілком неосвічений; воліє покладатися на раптові думки й занедбує розум; розум-бо гартується на сміливих рішеннях. Часом дорікає собі боягузством, а часом ставить перед собою такі завдання, що їх потім не виконує. Він мораліст, як завше ті люди, що не ладнають самі з собою. Інколи наражає себе на непотрібну небезпеку, навіть на смертельну небезпеку, щоб довести собі, ніби він борець. Має багату уяву. Слабує на класичний комплекс неповноцінності, що впливає з надмірних вимог до самого себе; основне своє почуття — ніби він у чомусь винний — вважає за свою глибину, може, навіть, за релігійність. Він приємна людина, просто чарівна, ніколи не сперечається. Коли не може досягти чогось тим чаром, то ховається назад у свою меланхолію. Намагається бути правдивим. Невситима потреба бути правдивим походить у нього з особливого виду брехливості; людина тоді правдива аж до прагнення виставляти себе напоказ, щоб переступити непевне місце з свідомістю, що ти особливо правдивий, правдивіший за інших. Він не знає, де саме те місце, та чорна яма, і все відчуває страх, навіть коли того місця немає. Він завше чогось очікує. Любить лишати все так, щоб воно висіло, й належить до людей, яким скрізь, хоч де б вони були, здається, що в іншому місці краще. Уникає, принаймні внутрішньо, понять «тут» і «тепер». Не любить літа і взагалі стану незмінності, його стихія — осінь, присмерк, меланхолія, мінущість. У жінок легко складається враження, що він їх розуміє. У нього мало друзів серед чоловіків. Серед них він не почувався чоловіком. Але через свій постійний страх, що він може виявитися неспроможним, Штіллер, властиво, боїться й жінок. Він здобуває більше, ніж годен утримати, а як партнерка відчує межу його можливості, він і поготів утрачає сміливість. Він не готовий, щоб його кохали таким, як він є, тож мимоволі занедбує кожну жінку, що його

справді кохає, бо якби повірив у її кохання, то мусив би прийняти самого себе — а від цього він дуже далекий!

Не встигне людина приїхати до цієї країни, як їй починають псуватися зуби. І не встиг я поскаржитись, що мені болять зуби, як вони відразу налаштувалися вести мене до Штіллерового зубного лікаря, наче тут немає інших! Його прізвище швидко знайшли з неоплаченого рахунку, якого мій оборонець залучив до справи. Відразу ж потелефонували до нього. На щастя (і на превеликий жаль мого оборонця), той лікар недавно помер. Мене поведуть до його наступника — отже до такого, що ніколи не бачив Штіллера і не зможе твердити, що впізнав мене.

ЗОШИТ ШОСТИЙ

Майстерня зниклого Штіллера — як оповідає пані Сибіла, дружина мого прокурора, — була простора, ясна й містилася десь у мансарді в Старому місті; за браком меблів, навіть необхідних, де б Сибіла могла покласти свого капелюшка й торбинку, вона здавалася ще більшою, ніж була насправді. Метрів із десять на п'ятнадцять, каже Сибіла. Мабуть, перебільшує, хоч загалом начебто пам'ятає її дуже добре. Піднімається туди треба було старими, вже трухлявими, рипучими сходами з ялинових сучкуватих дощок, а під самим дахом, об який Сибіла не раз стукалася головою, була ніби кухонька із червоною теракотовою зливальницею, газовою плиткою й шафкою, повною непаристого посуду. В майстерні стояла канапа — бо Штіллер і мешкав там, — а також полицка з книжками, де Сибіла, що походила з буржуазної родини, вперше побачила «Комуністичний маніфест». Була там ще «Анна Кареніна» Толстого, кілька томів Карла Маркса, про якого вона вже багато чула, Гельдерлін, Хемінгуей і Жід. Сибіла теж подарувала дещо Штіллерові, і бібліотека стала ще строкатіша. Килима, певне, не було. Натомість Сибіла пам'ятає п'ять вигинів довгої труби від грубки, мабуть, дуже романтичної на вигляд. Але найкраще, що, ступивши один відважний крок (Сибілі, як жінці, доводилось підтягувати вузьку спідницю), можна було опинитися на даху, на майданчику з іржавим поруччям, вимощеному вкритою мохом жорсткою та смолою, що налипала на білі черевички, теж дуже романтичному: на ринві воркували голуби, навкруги здіймалися дахи з віконцями в мансардах, димарями, сліпими стінами й кішками, виділи подвір'я, на яких лунко витріпували

килими, у вікнах цвіли калачики, метіляла білизна, в соборі дзвонили дзвони. У фотель, куплений колись у крамниці старих речей, що її тримала Армія спасіння, на жаль, уже не можна було сісти; покриття на ньому зотліло, тож краще було примоститися на смітт'яному відрі, що для Сибіли, дружини мого прокурора, певне, теж мало неабияку принаду. В кожному разі, мені здається, що, попри все, їй приємно згадувати Штіллерову майстерню. В самій майстерні стояло ще старомодне крісло-гойдалка; в ньому можна було гойдатися, й тоді мимоволі створювався безтурботно-пустотливий настрій. Усе те для Сибіли, що приходила туди з комфортабельного помешкання, мало якийсь чар тимчасовості. Гумова рурка на крані завше була присилена мотузкою, завіса пришпилена кнопками; за нею стояла стара валіза з важкими завісами, що правила за скриню на білизну. Все в тій майстерні, куди не глянь, викликало бентежне почуття, що кожної хвили можна знятися й почати цілком інакше життя, отже якраз таке почуття, якого тоді Сибіла потребувала.

Перші її відвідини були несподівані.

«Я тільки на хвилику! — сказала вона, й сама не сподіваючись, що залишиться до півночі. — Треба ж мені колись побачити, де ти живеш і працюєш...» Штіллер був неголений, тому трохи зняковів. Він пригостив її вином. І поки голівив за завісою коло зливальниці, Сибіла роздивлялася, що в нього висить на стінах: африканська маска, відламок кельтського топірця, портрет Йосифа Сталіна (потім він зник), славнозвісний плакат Тулуз-Лотрека й дві вилинялі іспанські бандерильї. «Що то таке?» — спитала Сибіла. «Їх там уживають під час бою биків», — пояснив він коротко, голячи бороду. «Ага, ти ж колись був в Іспанії, — мовила Сибіла байдуже. — Штурценегер розповідав нам про тебе химерну історію... — Вона сіла в крісло-гойдалку й засміялася. — Про твою пригоду з російською гвинтівкою!» Він мовчав, мабуть, образився, й Сибілі стало шкода його. «Штурценегер ідіот, — озвався він нарешті. — Всюди розляпує ту дурну історію». — «А хіба то не правда?» — «В кожному разі, не така, як розповідає Штурценегер», — відповів він невдоволено, тож Сибілі перехотілося розпитувати далі за пригоду з російською гвинтівкою. Щоб змінити тему, вона сказала: «Але ж в Іспанії ти був...» І розсердилася сама на себе: справді, можна подумати, наче вона прийшла допитувати Штіллера про Іспанію... Позналились вони на так званому маскованому балу митців заледве три тижні тому; обоє навіть не знали одне одного на ім'я й через те почувалися ду-

же вільно, поцілувалися, і той поцілунок, коли вони згодом зустрілися насправді, видався їм майже неймовірним, наче потаємний спогад про якийсь сон, що про нього твій партнер нічого не знає. Коли Штурценегер, Штіллерів приятель, зрадив йому Сибіліне ім'я, зустріч стала неминуча, хоча б із цікавості, як же те обличчя, що ти його цілував, виглядає без маски. Вони зустрілися за пляшкою аперитиву. Коли ж виявилось, що без масок їм і поготів є що сказати одне одному, вони пішли разом на прогулянку. Це було десь тиждень тому. Здається, що й та прогулянка скінчилась поцілунками, які тепер, коли Сибіла стояла в його майстерні, здавалися майже неймовірними, десь такими, як спогади про маскований бал, отже як потаємна згадка про сон, що про нього партнер нічого не знає. Через те обоє були збентежені, й розмова не в'язалася. «То це ти тут працюєш?» — спитала Сибіла, сама відчувуючи, що питання її безглузде й непотрібне. Вона ходила поміж скульптурами, з острахом чекаючи, що Штіллер надумає показувати їй свої твори. «Ти знаєш, — мовила вона, — що я нічого не тямлю в мистецтві?» — «Дякувати богу, — сказав він за завісою і сам звернув на інше: — Ти налила собі вина? Чінзано на те й є, щоб його пити». Сибіла налила чарку і саме стояла з нею перед якоюсь гіпсовою фігурою, коли Штіллер, уже поголений, вийшов з-за завіси й сказав: «Це моя дружина». То була голова на довгій, мов колона, шиї, радше ваза, а не жінка, дуже дивна, і Сибіла рада була, що Штіллер не чекав від неї ніякої оцінки. «І твоїй дружині не страшно? — все ж таки спитала вона. — Я б не хотіла, щоб ти мене так відтворив у мистецтві!» На цьому, власне, й скінчилась розмова про його працю, а іншої вони не починали, отже стояли так, наче більше не мали чого робити, як попивати чінзано, обоє трохи дурніші, ніж були насправді, а все, очевидно, з цілком зрозумілого ляку, що як тільки торкнуться одне одного, їх знову опанує ніжність, а вони ж навіть не встигли ще як слід познайомитись. «Чого тебе так цікавить та пригода з російською гвинтівкою?» — спитав Штіллер. Сибілу вона цікавила не більше й не менше, як кожна інша подія в його житті, що його вона зовсім не знала. То Штіллер, здається, не міг відірватися від Іспанії, від вилинялих строкатих бандерилій з гострими гачками на кінцях. Щоб не розповідати про російську гвинтівку — мабуть, та згадка була йому неприємна, — він заходився змальовувати бій биків, і то так докладно, що відставив кудись чарку з вином, аби мати вільні руки. Щоправда, не зняв бандерилій, що навхрест висіли на сті-

ні; вони, здається, лякали Сибілу. «Так, так, — казала час від часу Сибіла, — я розумію». Штіллера, видно, бій биків страшенно захоплював, а захоплення йому личило дужче за будь-яку маску. «А тепер, — оповідав Штіллер, — тепер з'являється матадор!..» Сибіла гадала, що бик уже давно мертвий. «Чому аж тепер, коли бик уже мертвий?» Вона не стежила за розповіддю, в кожному разі, більше стежила за його обличчям; Штіллерові довелося почати все наново. Чого йому так хотілося, щоб Сибіла уявила собі бій биків? «Дивися, — сказав Штіллер, — я буду бик». Він став посеред майстерні, а Сибілі довелося підвестись з крісла-гойдалки й узяти на себе роль тореро. Вона сміялася з такого поділу ролей. Сибіла не мала ніякого бажання вбивати бика. Штіллер уважав, що ролі поділено дуже добре: Сибілі не треба було навіть знімати капелюшка, навпаки, тореро гарний одяг ніколи не зайвий. Отже, бик вибігає на арену. Хай собі Сибіла уявить: навколо біліє на сонці пісок, аж очі сліпить, арена поділена на світло й тінь, на життя й смерть, далі амфітеатром здійснюються лави, повні людей, строкаті, як квіткова клумба; вони аж гудуть від голосів, та враз стихають, бо Сибіла — тореро — підступає трохи ближче. Власне, бика дражнять червоними плащами кілька тореро, проте Штіллерові досить і самої Сибіли. Бик, чорний, як смола, стоїть наче посеред велетенської лійки. Бій розпочинається ніби гра чи якийсь танок, плащі, що метляються перед биком, короткі й зручні, але не дуже червоні, збляклі на сонці, швидше рожеві. Бик ще не знає, що йому робити, він борониться тільки мимохідь, буцає рогами в порожнечу, то раптом зупиняється, здіймаючи хмару куряви. Досі його ще тільки дражнять, заграють, можна було б усе припинити, і чорний бик, цілий-цілісінький, тягав би собі плуга десь на андалузських ланах. Коли Штіллер почав розповідати про лікадорів, що з'являються на своїх шкапах і списками пробивають бикові карк, щоб збудити в ньому хіть до бою, Сибілі все те видалося жахливим. Вона мимоволі зняла капелюшка; кров, що гарячим струменем бризкає з рани, багряна кров, що блискучою стрічкою стікає по чорній шерсті засапаного бика, дуже її схвилювала. Сибіла заявила, що не могла б дивитися на справжній бій. Проте Штіллер, колишній учасник війни в Іспанії, оповідав далі: як тепер нападає поранений бик і як стару шкапу, що її розлючений бик узяв на роги, тягнуть ареною з розпоротим животом, з якого клубками вивалюються кишки. Сибіла аж опустила на канапу. «Годі!» — попрохала вона, затуливши об-

личчя руками. Та саме тепер, вважав Штіллер, починалася незрівнянно гарна, елегантна сцена з тими строкатими бандерильями, що про них Сибіла питалася. А що вона й далі сиділа на каналі, то Штіллерові довелося поміняти ролі: полишити бика Сибіліній уяві, щоб самому продемонструвати бандерильї. Як уже сказано, Штіллер не знімав їх зі стіни, вони, видно, лякали його, наче він сам зазнав бикових мук. Отже, він обходився без них: звів руки вгору, якомога граційніше виструнчився, став навшипиньки, щоб бути вищим, увібрав живота, щоб бик не зачепив його гострими рогами й не проколов, а тоді — хай Сибіла пильно дивиться! — гарним, витонченим рухом блискавично звів бандерильї не куди попало, а саме в бичачий карк. Сибілі важко було зрозуміти його захват. А він усе твердив: «Це щось та важить!», аж поки вона кивнула головою: мовляв, правда, грація під час смертельної небезпеки щось таки важить. «А бик? — співчутливо спитала вона. — Як бик?» Він, напевне, вже збагнув, що йдеться про життя і смерть, що він не буде вже орати андалузьких ланів; стікаючи кров'ю, з шістьма такими бандерильями, що гачками вп'ялися йому в тіло, бик, уже трохи стомлений, стоїть і борониться від свого болю, струшує з себе ті строкаті палички, але надаремне. Штіллер показує їй гачки на кінцях бандерильї. «І це, по-твоєму, гарне видовисько?» — спитала вона. Штіллер не сказав, що воно «гарне», але, здається, сказав його в ньому чарувало, болісно чарувало, майже зачіпало особисто. На противагу Сибілі, він не ставав ні на чий бік, але глибоко відчував бикову муку, раз навіть схопився за потилицю, наче й у нього стриміли там строкаті бандерильї. «І ось, — діловито провадив він далі, — починається останнє коло». Сибіла сиділа на каналі, не годна навіть запалити цигарку, що її вже давно встромила між губи. «Дякую, — мовила вона, показуючи на свою срібну запальничку, — я маю чим прикурити». Отже, останнє коло. Штіллер оздобив його наліпкою: грація проти брутальної сили, світло проти темряви, дух проти природи. Дух з'являється в постаті сріблясто-білого матадора, що тримає блискучу шпагу під червоним плащем не на те, щоб убити, а щоб перемогти, щоб виконати найскладніші смертельно небезпечні фігури, одну по одній, не відступаючи ні на крок. Важить тільки елегантність, боягузтво гірше за смерть, йдеться про перемогу духу над тваринним життям, і аж тоді, коли він виконає всі небезпечні фігури, за всіма приписами свого мистецтва, аж тоді йому дозволено скористатися шпагою. Арена затамовує по-

дих, виснажений, але лютий бик ще раз упізнає червоного плаща, розганяється, а сріблясто-білий матадор спиняється на місці, і ось уже шпага застромлена, натовп шаленіє, бик стоїть, розставивши ноги, очікує, тоді вклякає наперед або падає на бік, очі йому закочуються, ноги випростуються — і тепер то вже тільки нерухома купа, чорна купа м'яса; на сцену летять капелюхи, квіти, жіночі рукавички, сигари, обплетені пляшки з вином, помаранчі... Нарешті Сибіла прикурила цигарку, й розмова знову звернула на інше...

До поцілунків не дійшло.

«Твоя дружина танцюристка?» — спитала вже згодом Сибіла, однак не дуже багато дізналася про жінку, що її Штіллер перевтілював у вазу, — атож, Штіллер поводився так, наче справді йшлося про гарну, дивовижну, але бездушну вазу, що з нею Штіллер був одружений, про якусь річ, що існувала тільки тоді, як він про неї думав, а тепер Штіллер не мав ніякого бажання про неї думати. Та хіба вона сама більше оповіла йому про свого Рольфа? В кожному разі, одного таки не сказала: що Рольф, її чоловік, того вечора був у Лондоні і додому мав повернутися аж завтра. Навіщо було збивати Штіллера з пантелику! Досить, що її саму пантеличила та «воля»... «Штурценегер показував тобі план нашого будинку?» — спитала вона, і на тобі — раптом почалася поважна розмова, бо Штіллер виявився завзятим прихильником модерної архітектури і дещо й знав про неї, принаймні досить, щоб уперше зацікавити Сибілу її власною будовою, навіть запалити її, зачарувати майбутнім помешканням. То була (каже вона) така гарна, розумна ділова розмова, що Штіллер цілком природно сказав: «Ти ж лишишся на вечерю?» Звісно, Сибіла і в голову не покладала, що лишиться на вечерю, щонайбільше припускала, що вони разом десь перекусять у місті. «Помогти тобі щось?» — спитала вона трохи збентежено, коли Штіллер налив у каструльку води і, розмовляючи далі про архітектуру, поставив її на старомодну газову плитку. «Ти любиш рис?» — спитав він мимохідь, запалюючи газ. Сибіла вирішила, що піде найпізніше, о дев'ятій чи десятій годині, але це вже щонайпізніше. «Рис? — нарешті відповіла вона. — Ще б пак!» Щоправда, приправу до рису по-іспанському — а бій биків можна було закінчити тільки стравою по-іспанському — Штіллерові ще треба було купити; він поспішав, щоб устигнути, доки зачинять крамниці. Зазирнувши похапцем до гаманця, який, певне, був не завше повний, Штіллер вийшов, залишивши свою гостю саму в майстерні... Протягом тієї півгодини Си-

біла почувала себе якось дуже дивно. Чого вона хоче, а чого не хоче? Тепер вона могла поміркувати. Вона стояла біля великого вікна, що з нього було видно собор, курила й намагалась пригадати, де ж вона поставила свою, тобто Рольфову машину, і все не могла, стільки інших думок снувалося їй у голові. Смішно! Вечеря в майстерні, що ж тут такого? Сибіла тоді мала двадцять вісім років. Вона двічі в житті кохала, не більше й не менше, і обидва рази врилася в чуже життя. Перший її коханий, учитель, якому вона завдячувала атестат зрілості, розлучився з дружиною, а за другого вона вийшла заміж. До легкого флірту вона не мала хисту. Чи цього можна навчитися? Штіллер у масці безтурботного п'єро, що з ним три тижні тому познайомилася Сибіла, до того ж митець, отже людина без твердих моральних засад, очевидно, досвідчений джигун, однак такий культурний, що потім не називає прізвищ, чи не найкраще підходив, щоб нагнати Рольфові, її самовпевненому чоловікові, трохи страху, якого той давно вже потребував. Проте Штіллер, здається, не схожий був на джигуна. Що ближче вона його пізнавала, то він ставав несміливіший, приємніший, а тут, у майстерні, в ньому, власне, нічого вже не лишилося від безтурботного п'єро. Штіллер був дотепний, але в душі тяжко пригнічений чоловік, що теж мав на шиї невидимі бандерильї і стікав кров'ю. І був одружений. Чому він не жив разом із своєю балериною? Важко було щось зрозуміти. Чи то було невдале подружжя чи вельми щасливе? В кожному разі, не звичайне. Що б сталося, якби Сибіла й справді покохала його? А небезпека така була. Потім Сибіла сказала сама до себе: «Дурниця!» — і трохи прикрутила газ, бо рис уже закипів. Які різні бувають чоловіки! Сибілі ще не траплявся чоловік, що готував би для неї їжу і купував харчі, навіть не спитавшись, що купити і як готувати. Задзвонив телефон. Звісно, вона не взяла трубки. Дзвінок страшенно злякав її. Може, дружина дзвонила? Сибіла не мала підстави ніяковіти перед його дружиною. Смішно, але їй навіть хотілося, щоб та раптом прийшла до майстерні. Чи, може, то коханка дзвонила так різко, так настійливо? Лопатки на столі, повні попільнички, що їх Сибілі аж кортіло спорожнити, скрізь якесь невідоме знаряддя, не дуже чисті кухонні ганчірки, порозкидвані газети, краватка, що висіла на клямці, — все те здавалося якимось дуже чоловічим; а бібліотечка навіть хлоп'ячою, порівняно з Рольфовими академічними полицями. І Йосиф Сталін був не такий страшний, як перше, проте чужий тип, не на її

смак. Сибіла тішилась усім, що її вражало. А ще більше, ніж Йосиф Сталін (здається мені), вражали її Штіллерові скульптури. Чи він правдивий митець? Сибіла призналася собі, що на виставці поминула б такі скульптури. Вона змусила себе тут не поминати їх, а якось оцінити, щоб уберегти себе від кохання. Їй не важко було оцінити їх: Пікассо вона теж не любила, тоді ще не любила, а ті речі були такі схожі на нього. Сибіла не пригадувала, чи коли-небудь надбувала його прізвище в «Neue Zürcher Zeitung». А якби він був не правдивий митець, то чи вберегло б це її від кохання? Сибілі дуже кортіло висунути котрись шухляду; звісно, вона її не висунула. Натомість заходила гортати його ескізи, вражена, що, як видно з малюнків, закохалася в правдивого митця. Чого він так довго бариться? Наче з ним нічого не повинно б статися. В одній шухляді, майже висуненій, лежав усілякий мотлох, що з нього годі було скласти якесь уявлення про внутрішнє Штіллерове життя, зворушливий, майже хлоп'ячий: мушлі, закурена люлька, електричні запобіжники, дріт, шпичка чистити люльку — таке любив і її маленький Ганес. А ще різні монети, квитанції, попередження, засушена морська зірка, в'язка ключів — чисто як у Синьої бороди! — електрична лампа, військова книжка, латки до велосипедних шин, порошки на сон, свічки, патрон від карабіна і, нарешті, стара, але гарно збережена табличка з написом: Штіллер-Чуді... Коли Штіллер зайшов із цілим оберемком пакунків, Сибіла саме стояла перед знімком Акрополя на тлі чудових буряних хмар. «Ти в Греції також був?» — спитала вона. «Ще ні! — бадьоро відповів він. — Але можемо поїхати, кордон знову відкрито!» Він купив баночку крабів, перець, замість кролика якийсь дріб; помідори, горошок, сардини замість анчоусів, і заходився готувати вечерю. Сибілі дозволено тільки накрити стіл, сполоскати чарки й підігріти тарілки; навіть салату він приготував сам; Сибіла мала тільки куштувати, захоплюватися та ще вимити дерев'яну миску. Коли вдруге задзвонив телефон, він не зняв трубки, але на хвилю його бадьорість немов пригасла. Коли духмяний рис по-валенсійському був уже на столі, Штіллер вимив руки, витер їх по-чоловічому спокійно, наче не було ніякої причини хвилюватися. Вони вперше сіли разом вечеряти. «Смакує тобі?» — спитав він, і Сибіла підвелася, витерла уста й нагородила заслуженим поцілунком його кухарську майстерність. (Рольф не зумів би навіть приготувати яєшню!) Вони цокнулися. «Ну, за наше здоров'я!» — трохи збентежено сказав Штіллер. Потім вони поважно говорили про ве-

лику різницю між консервованими й свіжими крабами...

І т. д.

Коли на поближньому соборі вибило десятю годину, і то так голосно, що Сибіла не могла не почути, вона, попри всі свої наміри, просто не могла встати й піти. «Не забувай, — саме казав Штіллер, — що тоді я був страшенно молодий. Якогось дня ти прокидаєшся й читаєш у газеті, чого світ чекає від тебе. Світ! Певне, що той, хто таке написав, був просто приємний сноб. Але ж раптом на тебе покладають великі надії! І вже з'являються якісь випадкові знайомі потиснути тобі руку, запобігливі й перелякані, наче перед ними стоїть молодий Давид. Смішно, але тебе вже посідає манія величності, аж нарешті, дякувати богу, спалахує в Іспанії громадянська війна!» Сибіла розуміла його. «Ірун, — оповідав він далі, — перший вилив на мене відро холодної води. Ніколи не забуду того маленького комісара. Він на мене не покладав ніяких надій. Навіть не сказав нічого, тільки глянув на мене, як на невигащаний квиток. Моє уявлення про марксизм було чистою лірикою, однак я перейшов уже солдатську муштру, вмів кидати гранати й знав кулемет. Та ще за мене поручився один приятель, чех... — Штіллер оповідав дуже повільно, налив собі к'янти й тримав повну чарку в руці. — Сарагоса, — провадив він далі, — була моя друга поразка. Ми були відрізані, і хтось мав спробувати пробитися крізь ворожий вогонь. Я зголосився перший. Та мене просто не взяли! От я й лишився — доброволець, що його не взято... Можеш собі уявити, що я тоді почував?» — «Чому тебе не взяли?» — «Комизилися, аж поки зголосився інший, мій приятель, чех, він був із тих, що не шукали смерті, правдивий борець... Авжеж, властиво, я тоді шукав тільки своєї смерті! Може, несвідомо, проте в мене це було на лобі написане. Коли налітали бомбардувальники, я не ховався і вважав себе за відважного. Тому й дійшло до такого, як тоді на Тахо, ти ж знаєш...» Сибіла, звисно, сподівалася, що почує, як там усе було насправді, але дарма. Штіллер кружляв навколо, плутався в додатках і доповненнях, потім спинився на топографії Толедо, а то знову вдався до політичних оцінок. «Одне слово, — сказав він, — ми, бандити, як ваші газети тоді нас прозивали, залагли в тому пустельному видолінку. Бунтівники й бандити! Дуже легко забуваєш, як усе було насправді, що тоді співала наша люба Швейцарія, наша буржуазна преса. Як вона звеличувала героїчних фашистів!» — «Справді? — байдуже спитала Сибіла. — Я не пам'ятаю, бо тоді ще ходила до школи». — «Можеш мені повірити, —

всміхнувся Штіллер, — я тоді в Іспанії пізнав вашу Швейцарію. Та годі про це! Врешті, так завше буде: вони допомагають фашизмові, як і кожна буржуазія, відверто чи тайкома. Нині їх обурює Бухенвальд, Освенцім і таке інше; побачимо тільки, чи довго так буде. Нині вони вмивають руки в швейцарській невинності, плюють на німців і торочать, що зразу знали, до чого воно йдеться. Так, уже за часів громадянської війни в Іспанії, коли ми були бандити разом з Касальсом, Пікассо та кількома іншими, що їх вони тепер прославляють, уже тоді Швейцарія виступала проти фашизму! Почекаймо лишень...» — засміявся Штіллер і підвівся, щоб спорожнити повну попільничку. Сибіла була вражена його тоном. «Може, ще вип'єш кави?» — спитав він. «Дивно, — сказала Сибіла, — який ти стаєш лютий, коли говориш про Швейцарію!» Вона теж підвелася, щоб бути ближче до нього, — їй здалося, що Штіллерові заманулось варити каву, аби тільки віддалитися від неї. «Почекаймо лишень, — сказав він і налив у каструлю води, — поки Німеччина, наша спритна сусідка, знову почне великі гешефти! І якщо вона ще раз захоче погратися в фашизм, Швейцарія її не підведе, неодмінно допоможе. Повір мені! Видима річ: коли якась країна озброюється, то спочатку сусідам дуже вигідно мати з нею справу. Отоді вже тримай язика на припоні! І вір, що пишуть наші газети; вони вже навчать тебе, хто бандити! Точнісінько, як тоді! Аж поки наша ласкава сусідка відмовиться жерти наш сир і носити наші годинники, бо відтоді час їм показуватимуть власні годинники. О, тоді зчиниться галас, аякже — кінець свободі, кінець гешефтам, тоді ми знову раптом станемо вічною когортою гуманізму, як завше, носіями миру, апостолами справедливості! Аж гидко. Ти вже пробач, але все це правда». Охоплений гнівом, він зовсім забув підпалити газ. Сибіла помітила, але не стала перебивати його, бо не хотіла кави. «Ми просто банда негідників», — сказав він і лаявся ще з півгодини. Сибіла, здається, дішилась, як і всім, що в Штіллерові її дивувало і вражало. «Одне слово, — по хвили знову озвався Штіллер, — розташувалися ми в скелястому видолінку, і я мав стерегти полонених. Чогось більшого мені, либонь, не довіряли. Десь перед нами точилися брї за славнозвісний Алькасар, а я нидів у тому палючому видолінку й стеріг жменьку полонених. На щастя, тоді в мене була Аня...» Штіллер знову налив собі к'янти. «Яка Аня?» — спитала Сибіла, і цього разу теж не дійшло до порону на річці Тахо — тепер уже розмова збилась на те, що безпосередньо їй цікавило. «Моя перше кохан-

ня, — пояснив Штіллер. — Наша лікарка, полька. Власне, студентка медицини, але працювала в нас лікаркою...» Він випив, тримаючи в правій руці чарку, а в лівій цигарку, що давно вже погасла. З його розповіді видно було, що та полька, може, й не дуже вродлива особа, страшенно йому імпонувала: ясний розум, гаряча натура, трохи з домішком татарської крові, природжений борець, до того ж людина з почуттям гумору, що, як заявив Штіллер, серед революціонерів трапляється дуже рідко, походженням з освіченої родини, перша комуністка в ній, самаритянка, що її самому, здається, й кулі не брали, а ще надзвичайно здібна до мов, перекладачка для іспанців, росіян, французів, англійців, італійців і німців — усіма тими мовами вона говорила з однаковим акцентом, але з поглядом граматики бездоганно й мала великий запас слів. Крім того, вміла чудово танцювати. «...Отака була Аня, — закінчив Штіллер. — Мене вона звала просто своїм німецьким мрійником». Він скривився — мабуть, то були для нього гіркі слова; ще й нині, після десяти років, вони його пекли. «Вона кохала тебе?» — спитала Сибіла. «Не тільки мене, — відповів Штіллер і раптом похопився: — А що з твоєю кавою?» — «Ти забув про неї! — засміялась вона. — Так лютував на нашу Швейцарію!» Штіллер почав перепрошувати її. «Та годі тобі, — сказала вона, — я зовсім не хочу кави!» — «Вина ти теж не п'єш, — мовив Штіллер, — чого ж би ти хотіла?» — «Почути про твою пригоду з російською гвинтівкою!» — відповіла вона. Штіллер, що вже підвівся був іти до кави, здвигнув плечима. — «Що там розповідати. Звісно, гвинтівка була бездоганна. Я мав лише натиснути на гачок...» — Далі знову, вже востаннє, пішов докладний, проте зайвий опис стратегічної ситуації, якої Сибіла однаково не розуміла. «Авжеж, тільки натиснути на гачок, — закінчив він. — А решту все тобі розповідав уже Штурценегер». Тим часом настала одинадцята година, дзигарі, що до них Сибіла майже звикла, знову почали бити. Вона не могла збагнути, чому Штіллера так гнітить пригода з пороном, відчула тільки, що та година (каже вона) була для нього наче сповіддю, якої, щиро казати, прагнула не Сибіла, а сам Штіллер. «Не розумію», — сказала нарешті вона, але Штіллер відразу перебив її: «Чому я не стріляв?» Сибіла мала на думці зовсім не те. Він засміявся. «Тому, що на мене не можна покладатися. Дуже просто! Я не чоловік». — «Чому не чоловік? Що не стріляв тоді?» — «То була зрада, — рішуче і якось нетерпляче сказав Штіллер. — Тут нема про що й говорити. Мені дали доручення сте-

регти порон, цілком зрозуміле доручення, я навіть домагався його. Що ще треба! Йшлося не про мене, а про тисячі інших, про саму справу. Я мав стріляти. Бо чого ж я сидів в Іспанії? То була зрада, — ще раз сказав він. — Власне, вони повинні були поставити мене до стінки». — «Я погано розуміюся на цьому, — призналася Сибіла. — А що сказала Аня, твоя полька?» Штіллер не зразу відповів, а спершу розказав, як він брехнею, що гвинтівка не вистрілила, виправдався перед комісаром. «Що сказала Аня? — він здвигнув плечима, усміхнувся й так завзято став м'яти цигарку, що витрусив з неї майже весь тютюн. — Нічого не сказала. Доглядала мене, поки я одужав і міг вернутися додому. Вона зневажала мене». — «Ти ж казав, що вона тебе кохала?» — «То була зрада, — стояв на своєму Штіллер. — Кохання не могло нічого змінити. Я виявився неспроможний». Сибіла переждала, поки він виговорився, проказуючи те саме іншими словами. Нарешті він замовк, налив собі вина й випив. «Ти ще ні з ким не говорив про це? — спитала вона. — Навіть зі своєю дружиною?» Штіллер похитав головою. «Чому? — не вгавала вона. — Тобі соромно перед нею?» Він відповів ухильно: «Очевидно, жінка не годна збагнути, що це означає. Я боягуз». Літрова пляшка к'янті була вже майже порожня: Штіллер не скидався на п'яного, очевидно, звик пити. Може, теж через ту пригоду над річкою Тахо? Звісно, тепер Сибілі не можна було просто обняти його; Штіллер видався б собі незбагненим, як усі чоловіки, коли їхнім поважним учинкам протиставиш свої поважні вчинки. Штіллер, здається, вже відчув, що Сибіла зважилась думати інакше, й сказав понурим тоном, що не допускав ніяких заперечень: «Я виявився неспроможний». — «А ти сподівався, — засміялася Сибіла, — що ніколи не будеш неспроможний? — Їй довелось пояснити свої слова: — Ти соромишся себе такого, як ти є. Хто вимагає, щоб ти був борець, вояк, щоб міг стріляти? Тобі здається, що там, у Іспанії, ти не витримаєш випробування. Хто ж тобі заперечує? Та, може, ти випробовував не себе, а того, ким ти ніколи не був...» Штіллера її слова не переконали. «Казав же я, що жінка, очевидно, не може цього зрозуміти». А Сибіла подумала: «Мабуть, я більше розумію, аніж ти б хотів». — «Чого ви, чоловіки, — засміялася вона, — завше хочете бути такі величні! Не ображайся, але...» Вона мимоволі взяла його за руки, та Штіллер, начебто, не так її зрозумів: у кожному разі, Сибілі здалося, що він позирнув на неї з прихованою зневагою, хоч і без антипатії; просто не взяв її поважно. Потрактував як закохану жінку, що тільки чекає на песто-

щі. Вона йому заважала, так, заважала. Він погладив її по косах. Аякже — незбагнений чоловік, сповнений трагізму! Сибіла ніби заклала від тої його ласкавої поблажливості, не могла й слова сказати. Штіллерові подобалося (каже вона) ятрити свою рану, він не хотів відмовитись від такої втіхи. Стояв на своєму й годі. Не хотів, щоб його кохали. Боявся кохання. «Тепер ти знаєш, — докінчив він і зібрав чарки, — чому я не стріляв. Навіщо той анекдот про гуманізм! Я просто не чоловік. Мені ще роками снилося, ніби я хочу вистрілити, але не можу. Мабуть, тобі не треба пояснювати, що це означає: це типовий сон імпотента». Останні слова він сказав уже з кухоньки за переділкою, і вони боляче вразили Сибілу. Вона підвелася, жалкуючи, що прийшла до його майстерні. Їй було і сумно — хоч вона не показувала того, — і шкода Штіллера. Чому він не хоче, щоб його кохали, кохали по-справжньому? Їй лишалося тільки грати роль, яку їй накинув Штіллер, базікати, як наївна, весела дурепа. Штіллерові треба було вийти.

Вона рада була б довіку вже його не бачити.

Коли він повернувся зі сходової клітки під неминучий акомпанемент спущеної води, Сибіла вже зачесалася й малювала губи. Навіть капелюшок одягла. Штіллер отетерів. «Ти йдеш?» — спитав він. «Уже майже північ», — сказала вона й узяла торбинку. Штіллер не затримував її. «Ти дурень!» — раптом сказала вона. «Чому?» — спитав він від зливальниці, де мив руки. «Просто дурень, та й годі, — засміялася Сибіла. — А чому, я не знаю». Штіллер не певно позирнув на неї, витираючи руки. Вони обоє не знали, що говорити. Штіллер довго витирив руки. «Ходи, — сказала Сибіла, — поїдемо кудись». — «Куди?» — «Куди-небудь. Я маю внизу машину, тільки, здається, не замкнула її. Думаю, ніхто не завважив». Штіллер засміявся, ніби вона була наївна дівчина. З його обличчя не можна було прочитати, що він надумав; у кожному разі, він відчинив на кухні віконце, щоб випустити дим з майстерні, мовчки взяв свого брунатного плаща, плеснув по кишенях, як завше, коли перевіряють, чи є там ключі, тоді ще раз позирнув на Сибілу, теж не знаючи, що вона надумала, й вимкнув світло...

.....

Наступний день був нелегкий для Сибіли, чи, радше, по-химерному легкий. Якийсь сільський заїзд уночі, де на стінах висіли не бандерильї, а, мабуть, вишиті хрестиком вислови з біблії чи сентенції на зразок: «Чого сам не любиш, іншому не чини!», «Чесному всюди честь!» абощо, одне сло-

во, сільський заїзд уночі, де, либонь, пахло сушеними грушами і під віконцем удосвіта співав півень, а з другого боку — її затишний дім з малим Ганесом, що був хворий на горло, проте вже одужував, два чудові світи; її тільки бентежило, що можна було перейти з одного світу до другого без ніякого мосту. Десь опівдні вона зателефонувала, щоб переконатися, чи Штіллер справді існує. А тоді, як можна собі уявити, вийшла надвір, на городі.. Була весна, стільки роботи — копати, садити, підрівнювати, гребти, а земля сохла, наче влітку. Сибіла витягла розбризкувача й примостила його на моріжку, щоб зволожував наброшені кущі. Сусідка сказала, що таке поливання шкодить тендітним брунькам, отож Сибіла перетягла розбризкувача в інше місце, де він нічому не міг зашкодити, а поливати город конче треба, і хай собі шановна сусідка, що все знає найкраще, навіть прогноз погоди, хоч гопки стає, їй байдуже. І взагалі, чого б ото я скрізь пхала свого носа! Ганес пам'ятав її вчорашню обіцянку купити йому бамбука та блакитної бібули й спорудити змія; їй було прикро, що вона забула. Вона пообіцяла завтра поїхати до міста та ще й на додаток піти з ним до цирку, як тільки цирк приїде, а сьогодні взяти його з собою на аеродром зустрічати татка. Взагалі Сибіла відчувала потребу ущасливити усіх людей, і Каролу, служницю-італійку, також — хай собі гуляє сьогодні, атож, господарі повечеряють у місті. Який же чудовий день! Сусідка теж тішилась годиною. Жовті форситії аж світилися, магнолія й собі починала цвісти, а розбризкувач навіть вичарував невеличку приватну веселку. А потім, після чотиригодинної завзятої роботи на городі, Сибіла знову скупалася під душем і перебралася. На аеродром вони приїхали зарано. Горло в Ганеса вже не боліло, і він дістав морозива, але курточку вона йому нізащо не дозволила скидати, аби хвороба не вернулася знову. А скільки там виявилось літаків! Можна було полетіти до Афін, до Парижа, навіть до Нью-Йорка. Сибіла не сумнівалася, що Рольф відразу впізнає все з її обличчя. Крім того, він був найближчий, єдиний чоловік, що йому вона могла признатися й хотіла признатися. Літак спізнювався на сорок хвилин, Сибіла мала досить часу, щоб подумки сказати йому все, що потім насправді ніколи не було сказане. Бо ту мить, як гучномовець лунко оголосив, що прибув літак з Лондона і як з нерухомої машини вийшов гурт чужих людей разом із стюардесою, що вела їх до митниці, наче нічого й не сталося, і як Сибіла, тримаючи за руку малого Ганеса, побачила з тераси Рольфа, що роздивлявся навколо,

а тоді, помітивши свою родину, став махати газетою — ту мить у Сибілі все наче завмерло, і вона навіть не помахала йому у відповідь. Вона сама не знає, але Рольф потім запевняв, що не помахала, навіть не кивнула головою. Її раптом посіло почуття: що йому до того! А як митні формальності затягнулися, її почало ще й трохи дратувати, що такі зустрічі після кожної подорожі Рольф вважає за цілком звичайну річ. Саме тепер Сибілі потрібне було те роздратування, щоб захищатися ним. Помажав газетою, аякже! Але ні сліду радісного подиву — просто вважає за своє право, щоб на аеродромі на нього чекала дружина. Це так розлютило Сибілу, що коли він вийшов із митниці й поцілував її, вона наставила йому не вуста, а щоки... «Що нового?» — як завше, спитав він. Коли вони йшли до машини, Сибіла відчувала, що в неї підгинаються коліна. Під час вечері в місті, щоб розповісти йому якусь новину, Сибіла завела мову про Штурценегера, їхнього архітектора, про те, як йому неймовірно пощастило, про якесь замовлення в Канаді чи де там. Потім, Штурценегер радий їм конче подивитися якийсь фільм, а сьогодні він іде виставку. Звичайно після своїх подорожей Рольф бував дуже веселий і бадьорий, наче повертався просто від життєдайного джерела, а тепер, бачивши, що вона ще бадьоріша за нього, відразу почав удавати стомленого, поскаржився на сильний вітер над Ла-Маншем і захотів додому, поводитися так, наче вернувся не з Лондона, а з фронту, як герой, що за ним треба упадати. Сибіла, хоч і не давала того знаки, була трохи вражена, завваживши, що дивиться на Рольфа не так, як завше, — не байдуже, але без страху, що він приховує щось від неї, без облудної думки, що вона б не могла жити без нього, а проте не без ласкавої, щирої ніжності, змішаної із співчуттям, отже, з певною поблажливістю, якої вона зовсім не хотіла, а все ж раптом відчула її, швидше, ніж Рольф, відчула з того, як змінився її голос. Аби показати, що вона не конче має поділяти його втому, Сибіла вголос міркувала, чи не піти б їй на той фільм самій. Рольф не заперечував. Вона не пішла — не через те, що її мучило сумління, навіть тепер, віч-на-віч з чоловіком, вона ні в чому собі не докоряла, — але з чисто материнського почуття. Потім, у машині, що її вела Сибіла, не Рольф поклав їй руку на плече, а вона йому, хоч, як уже мовилось, Сибіла сиділа за кермом. Він сказав: «Ти маєш чудовий вигляд». Вона відповіла: «Я й відчуваю себе чудово». І з полегкістю подумала, що тепер уже Рольф знає все. Та проте час від часу позирала на нього, не ймучи віри, що

чоловіки можуть бути такі нездогадливі. Доходило майже до смішного. Мабуть, то була тяжка (для Сибіли) хвилина, коли Рольф, батько її дитини, поставив у передпокої свої речі й повісив плаща, щоб переночувати тут, під одним дахом з нею. Жах та й годі! Сибіла мало не вибухнула плачем, але й цього він не помітив, а став розповідати про раптове зубожіння британської імперії. Сибіла вже вклала Ганеса спати, помолилася з ним і тепер не мала ніякої поважної причини втекти від раптового зубожіння британської імперії. Вона не мала що сказати йому у відповідь, просто не мала, хоч би й хотіла. Але ж як пережити цей вечір, як, коли з Рольфовою нездогадливістю, що її Сибіла просто не могла збагнути, замовчати все було так легко, а однак неможливо? Рольф стояв у кухні перед холодильником, дістаючи пиво, й питав Сибілу, що була десь у другому кінці помешкання, чи не їздила вона за його відсутності на будову. Сибіла поклала собі вийти з дому, нечутно відчинити двері, поки Рольф пив на кухні пиво та балакав про будову, й кудись податися, не до Штіллера, а куди-небудь. Рольф, певне, почув, як брязнула клямка, вийшов з кухні й побачив її в пальті, з ключами в руці, зблідлу чи зашарілу, але якось дивно спокійну. «Собаку треба вивести!» — пояснила вона, і Рольф поставив своє пиво, щоб повести надвір собаку, слухняніше, ніж завше. Чи справді він ні про що не здогадувався? Чи тільки вдавав? Чи йому байдуже було? Чи, може, він був дурний, безпросвітно дурний або ж такий самовпевнений, що гадав, ніби проти нього не годе устояти жоден чоловік, чи як іще пояснити його поведінку? Сибіла сиділа в пальті. До того ж їй здавалося, що Рольф має навіть слухність, що її вчинок нічого не важить, нічого в нього не відняв. Але знати він повинен! Дальша мовчанка, хоча б вона тривала годину, чверть години, отруїла б усе, що в неї було з Рольфом. Вона заплакала. Може, все ж таки жалкувала? Їй стало соромно перед Штіллером, що був тепер так далеко, вона боялася щораз ближчої хвилини, коли Рольф повернеться з собакою й коли вона признається йому, боялася, що применшить учорашню ніч до зради, зради Штіллера й самої себе. Вона вже бачила: Рольф обняв би її, зрозумів би, був би поблажливий, все забув би, не взяв би до серця її невеличкого, безглузкого інтермеццо, а вона, зрадниця, зненавиділа б його за свою власну зраду. Чи ж не чесніше просто все промовчати? Їй раптом здалося, що все, з чого складається домівка, перешкоджає їй бути щирою. Чому тут нема Штіллера! Рольф здався їй такий ду-

жий, такий незвичайно дужий, не тому, що на його боці стояло «право», а просто тому, що він був присутній. Штіллера наче привалили сотні речей — це піаніно, ці меблі, килими, книги, холодильник, різний мотлох, що ніби виступав за Рольфа, мовчки, вперто, неухильно. Їй здалося, що домівка — це фортеця, вишукана підлість. Коли Сибіла намірилась потелефонувати до Штіллера, щоб почути його голос, до неї долинув гавкіт, і вона поклатла трубку. Нарешті вона скинула пальто, знемагаючи з утоми, готова по-жіночому капітулювати, тобто просто полишити, котрий із двох чоловіків перемаже один одного, а тим самим здобуде перемогу й над нею. Коли Рольф зайшов, вона була заглиблена в хатні справи. Рольфові здалося, і начебто слушно, що їй навряд чи треба було саме тепер перевіряти місячні рахунки від молочара й різника, він вважав, що це нечемність супроти чоловіка, який допіру повернувся з Лондона, і насупився. Скидалося, що вечір мине в буденному подружньому настрої, отже мине кепсько. Власне, Рольф сам був винен, що на цьому не скінчилося. Він пошпурив склянку до зливальниці. «Що сталося?» — запитала Сибіла. З її тону він виснував, що його люба Сибіла, людина несьогосвітня, знову його підозрює, і теж утратив терпець. Рольф вважав її підозру такою дріб'язковою, міщанською, що ще раз (але виразно натякаючи, що востаннє) виголосив свою «лекцію» й не дав себе перебити, о ні! Сибіла повинна врешті подивитися ширше на подружжя, повинна довіряти йому, зрозуміти, що він її кохає, навіть як часом у дорозі й зустріне якусь іншу жінку; до речі, цього разу такого не трапилось, проте йому, як і всім чоловікам, найперше йдеться про сам принцип. Тож він сподівається, що Сибіла зуміє розважніше підійти до подружнього життя, збагне, що й у подружжі необхідна певна воля. Він не бажає, щоб йому влаштовували сцени ревнощів. Та ось і це минулося. Сибіла хотіла запевнити, що розуміє його так, як ніколи, і нітрохи не ревнує; однак це була б і правда, і видимий глум, отже вона не могла нічого сказати, взагалі нічого. Хотіла тільки якнайшвидше лишитися сама. Ситуація була жахлива, все вже оберталось на комедію. Сибіла, ласкаво цілуючи його в чоло, відчула над ним перевагу, і їй стало соромно. Вона мимохіть замкнула двері. Її щастя не було примарне, як тільки Сибіла лишилася сама, воно знову сповнило її своєю дійсністю. Вона не заспівала лише з тактовності. Та все одно її німе щастя чути було, мабуть, крізь усі стіни, і чоловік, хоч і сказав усе, що вважав за потрібне, не міг заспокоїтись. Замкнені двері його вразили: він наполог, щоб Сибіла

впустила його ще раз до своєї кімнати, і аж як він, наче той самаритянин, що несе розраду, сів до неї на ліжко, певне, сподіваючись побачити її заплакану, а натомість вражено помітив, що вона сяє зі щастя, то почав про дещо здогадуватись. «Що сталося?» — запитав він. Сибіла не могла добрати відповідних слів, вона тільки сказала: «Ти сам уже знаєш». Рольф теж не придумав нічого мудрішого й спитав: «Ти була в якогось чоловіка?» Сибіла притакнула, радіючи, що зламала неприємну мовчанку, їй стало легше, й вона аж тепер відчула цілковите щастя. Рольф спантеличено дивився на неї. Вона попросила нічого більше не розпитувати й лишити її саму. Рольф сприйняв ці слова (так каже Сибіла) на диво спокійно. Навіть виїхав на кілька днів, щоб не дратувати її, за що вона була йому щиро вдячна. Повернувшись (так каже Сибіла), він теж був на диво спокійний.

.....

Мені не випадає змальовувати щастя, що його закохана Сибіла, дружина мого прокурора, зазнала чи сподівалася зазнати наступними тижнями. Навряд, щоб те щастя було таке велике, як у своїх мовчазних ревнощах уявляли собі зацікавлені особи: з одного боку Юліка Штіллер-Чуді, а з другого — мій приятель прокурор. Відомо, що кохання без даху над головою, кохання без щоденного спілкування, кохання, що мусить обмежитись тільки хвилинами жаги, рано чи пізно стає тяжким випробуванням. Обійми серед високої пшениці чи в темному лісі спочатку хвилюють, здаються романтичними, а далі смішними, принизливими, просто неможливими, не допомагає навіть взаємне почуття гумору. Адже ж вони були не гімназисти, а дорослі люди, чоловік і жінка, обое вже одружені... Сибіла (так вона каже) розуміла, чому Штіллер не хотів приймати її в майстерні, де йому все нагадувало про хвору Юліку. Вона шкодувала, бо його просто-ра, ясна майстерня, як уже сказано, дуже їй подобалась, але розуміла його. Сибіла все дала б за те, щоб її суперниця була здорова, рівноцінна жінка, з якою можна було б приятелювати або відверто боротися. Нехай би то була навіть ревнива фурія, що в кожному товаристві закладає свої моральні міни, або кумедна істеричка, що нахваляється отруїтися газом, чи моторна дурепа, що відразу винагороджує себе подружньою зрадою, — все для Сибіли було б краще, ніж хвора жінка, що тихенько собі поїхала до санаторію в Давос, полишивши здорових почувати себе ніяково в кожному випадку, до того ж жінка, що її Сибіла зроду в вічі не бачила, якийсь привид! Але так уже вийшло, і на Штіллерову майстерню не можна було роз-

раховувати. Де ж могли вони ще зустрічатися, як не на лоні природи та в кількох заїздах? Сльотливий тиждень для їхнього кохання був такою самою катастрофою, як для літніх кінотеатрів та всіляких там снів літньої ночі: заїзди почали повторюватися, дороги навколо міста вже не вели нікуди, розмови їхні ставали меланхолійні, дотепні, але меланхолійні — одне слово, далі так тривати не могло...

Але вони справді кохали одне одного.

«Знаєш що, — сказала одного разу Сибіла, — поїдьмо до Парижа! — Штіллер невпевнено усміхнувся. — Можеш не турбуватися, я саме вертаюся з банку, — додала вона. — Нам треба тільки поглянути, коли від'їздить потяг». Штіллер попросив у кельнера розклад. Потягів до Парижа не бракувало. А раз, десь у липні, вони справді добралися аж до перону й посідали на лавку під електричним годинником, з квитками в кишені, із щіточками до зубів та паспортами у валізках. «То їдемо чи не їдемо?» — спитав Штіллер, наче вагалася тільки вона, а він ні. Провідник уже став ходити від вагона до вагона. «Заходьте! — вигукнув він. — Прошу, заходьте!» Їй було шкода Штіллера. Що він нарешті зважиться виконати її бажання, вона не сумнівалася, але раптом сама втратила бажання: їй заважала якась його запеклість. «А Юліка?» — спитала вона. Тим часом стрілка електричного годинника стрибала з хвилини на хвилину. Насправді (як каже Сибіла) Штіллер був радий, що вагалася — принаймні так здавалося — вона, тим часом, як він, тримаючи в руці її валізку, був просто втіленням чоловічої рішучості. Кондуктор зачиняв уже двері вагонів. Сибіла не рушала з місця, вона відчувала, що той привид незримо присутній коло них, а їй не хотілося гуляти по Парижі з привидом... Потяг від'їхав; вони лишилися на пероні, поклавши собі, що Штіллер їпочатку з'їздить у Давос, відверто поговорить з хворою Юлікою. Іншої ради не було.

У серпні Штіллер поїхав у Давос.

Із свого боку Сибіла почувалася цілком вільною, хоч (як вона каже) дивовижний спокій чоловіків просто дратував її. Кожного разу за кавою, коли Ганеса вже не було з ними, вона чекала на якусь розмову. Але даремно. Якось Рольф сказав: «Якщо в тебе на четвер на вечір нічого не заплановано, то в соборі Богородиці має відбутися органний концерт...» Сибіла поралася коло машинки до кави. «Заплановано», — відповіла вона, і на цьому розмова про органний концерт скінчилася. Вона ладна була задушити Рольфа; він давав їй таку волю, що аж ображав її. «Я тебе не розумію, — не витримала Сибіла, не він. — Ти ж добре знаєш, що я когось кохаю, що бачуся з ним майже щодня,

і навіть не питаєш, хто він. Це ж просто комедія!» Рольф засміявся: «Ну, то хто ж він?» На таке поблажливе запитання Сибіла, звісно, не могла нічого відповісти, і вони замовкли, чекаючи на каву. «Я вже казав тобі, — озвався Рольф, — що мене хочуть перетягти до прокуратури...» Рольф завше мав на що звернути розмову, на щось важливе, ділове. Нарешті кава в скляній кулі закипіла, засвистіла пара. І з Рольфом теж, казала вона собі, так далі жити не можна. Між іншим, раптом набули великого значення гроші: не для Рольфа, а для Сибіли. В глибині душі їй дошкуляло, що Штіллера анітрохи не бентежило те, що Сибіла все собі купувала за Рольфові гроші. Звісно, Штіллер майже нічого не заробляв і не міг піти по гроші до банку, вона розуміла це, а проте, всупереч здоровому глуздові, в глибині душі була ображена. Штіллер щонайбільше кепкував, що вона розбещена дама, мацав новий крам, хвалив її смак, але ні разу в нього не з'явилася думка — Сибіла, звісно, відразу ж би лагідно заспокоїла його, — що вона просто не може далі жити на утриманні свого чоловіка. Штіллерові це не заважало, так само як і Рольфові. Часом (каже Сибіла) обидва вони здавалися їй неможливими. Якось вона не витримала: «До речі, мені треба грошей, і то чимало. Ми хочемо перебути цю осінь разом у Парижі...» Вона збоку зиркнула на Рольфа: він мовчав. Сталося те, чого Сибіла найменше сподівалася, — тобто не сталося нічого. Вона налила кави й поставила перед ним. «Дякую», — сказав він. Або Рольф має щось проти того, щоб вона їхала до Парижа з іншим чоловіком (за Рольфові гроші), або не має — якось третьої можливості, здавалось їй, бути не може. Вона собі теж налила кави. «Ага, — сказав лиш він, — хочете до Парижа». Вона не поскупилася на пояснення: «Не знаю, на скільки, може, на кілька тижнів, а може, й надовше...» Рольф не схопився з стільця, не брязнув філіжанкою об стіну, а вже годі й казати про те, що він не впав на коліна й не став просити Сибілу нарозумитись і лишитися з ним. Де там! Рольф із своїм сміховинним спокоєм! На хвилю він почервонів: певне, гадав, що історія з п'єро вже скінчилася, аж маєш — треба миритися з фактом, що дружина й далі зраджує його й почуватиметься щасливою. Але чому, в біса, треба миритися? Рольф мішав каву. Чому він не шпурнув у неї вазоном або принаймні книжкою? Коли вона помітила, що філіжанка ледь тремтить у нього в руці, то не відчула ні жалю, ні співчуття, а швидше розчарування, гіркоту, глум, смуток. «Чи ти, може, маєш щось проти? — спитала вона, підсовуючи до нього цукерницю. І виклала свої підстави: — Ти ж знаєш, що тут тільки підуть

пересуди, як мене помітять. Мені однаково! Але тобі буде неприємно. А надто тепер, коли тебе хочуть призначити на прокурора! Для тебе, напевне, буде куди краще, як ми житимемо в Парижі... — Вона позирнула на нього. — Чи як ти гадаєш, Рольфе?» Він пив свою каву, помішував і пив, дмухав і пив, ніби найважливіше тепер було впоратися з тією гарячою кавою. І наче мимохідь спитав по-діловому: «А скільки приблизно тобі треба буде грошей?» Боягузливий, як і кожний

чоловік, коли він сам не нападає, Рольф миттю сховався за свою діловитість. А Сибіла ж хотіла дізнатися, що він почуває, на що сподівається. Невже йому байдуже, що Сибіла житиме в Парижі з чужим чоловіком? Чи він вважав, що так і має бути? Що таке можна стерпіти? Сибіла ж спитала його навіпростець: «Як ти гадаєш?» Тепер він стояв біля великого вікна, спиною до неї, засунувши руки в кишені, наче людина, що дивиться на пожежу. Йй здалося, що плечі в

нього заширокі, голова завелика й надто кругла; вона стрельнула просто в його спокій — сказала непитана: «Я його кохаю. Ми кохаємо одне одного, — додала вона, — а то б не їхали разом до Парижа, повір мені, я не легковажна жінка». А тоді чоловікам завше треба йти на роботу, авжеж, уже десять хвилин на третю; засідання — фортеця їхньої незамінності, Сибіла вже знала. Якби Рольф тепер не пішов на роботу, то ціле людство опинилося б у страшному безправ'ї. «Ти повинна сама знати, — коротко сказав він, — що тобі краще робити». Потім, надівши пальто, — гудзики він позастібав не в ті петельки, Сибілі довелося їх перестібати, — додав трохи сумно: «Роби, як знаєш!» І пішов... Сибіла, zostавшись сама, заплакала.

Отже з цього погляду Сибіла була вільна. Тим часом Штіллер повернувся з Давоса, нічого не залагодивши, й поведився так, наче його балерина помирала. Звісно, за таких умов годі було й думати про Париж. Вони знову сиділи на узліссі, навкруг косили доспілу пашницю, минало літо, над блакитним озером громадилися хмари, серед гарячої тиші гудів джміль, над ланами мріла блакитна мла, на подвір'ях кудкудакали кури, навколишній світ здавався простим і прекрасним, він будив у серці радість, просто захват. Тільки їхнє щастя (чи те, чого вони сподівалися від свого кохання) було таке складне! Вони мовчки сиділи на землі, двоє віроломців, ніжно сплівши пальці, кожне з травинкою в гірко стулених устах, і їм здавалося, що в цьому світі одне тільки було б нескладне: подружжя, не з Рольфом і не з Юлікою, а їхнє подружжя.

.....

У спокійних, без тіні гіркоти розказаних мені спогадах цієї чудової жінки — я, звісно, пишу, весь час бачу її такою, як недавно в клініці, коли приносив їй косарик: в блакитному плетеному фотелі, в жовтій ранковій сукні, що дуже пасує до темних кіс, — одне місце, яке вельми вразило б зниклого Штіллера, а саме: що Сибіла того літа чи осені чекала від нього дитину, не сказавши йому того (тепер їй було б уже шість років)...

Я протококую:

То було у вересні; Штіллер був страшенно заморочений підготовкою до виставки: високопоставлені особи вважали за потрібне, ба навіть за необхідне, щоб Штіллер знову виступив перед громадськістю. «Я не заважаю?» — спитала Сибіла, коли він привітав її майже звичним уже поцілунком і заходився далі обпильовувати якийсь цоколь. Вона дивилася на нього. Сибіла вважала, що чоловік ніколи не буває такий гарний, як тоді, коли працює фізично. «Я не хочу тебе відволікати, — мовила вона, — але мені треба було

тебе побачити нині...» Більше вона нічого не сказала, бо Штіллер зовсім не здивувався, що в неї виникла така потреба. Найважливіший тепер був цоколь. «Коли ж той добродій із салону прийде?» — спитала Сибіла. Вона пробувала зацікавитись. За вікном був блакитний, лагідний вересневий день. Треба ще було зробити щонайменше дев'ять цоклів, тоді пофарбувати їх або полакувати, а це не така проста справа: невдатний цоколь може дуже зашкодити. Ще стільки того лакування, і знову ж, із скількох вдало полакованих цоклів треба було здряпати лак! Ось про що тепер ішлося. «А свою дружину, — спитала Сибіла, — ти теж виставиш?» Вона поралася коло чаю, що вже закипав, отже також мала роботу. «Я тобі щось принесли, — сказала вона, — сама пекла!» І показала йому свіжий пиріг. Штіллер був зворушений, хоч навіть не глянув на нього, й почав розмову про містифікацію. Сибіла не бачила ніяких змін у його скульптурах; чого ж це раптом вони мали бути тільки містифікацією? До того ж він дістав листа від охоронця одного музею, гімн на свою честь; аж страшно робилося, що Штіллер від такої хвали землі не торкатиметься. «Чай готовий», — сказала Сибіла, чекаючи на нього. Вона ніколи не думала, що до художньої виставки треба так готуватися, як до вторгнення (Рольф оповідав їй за кавою про Черчиллеві щоденники), і їй стало шкода Штіллера. «Як тобі плакат?» — спитав він, шліфуючи цоколь. Сибіла ще не помітила начерку плаката на обгортковому папері. «А треба ще й плакат?» — здивувалася вона. І справді, то був звичайний плакат, такий, яким рекламують виступ Фуртвенглера чи порошок «Персіль». Їй було страшно уявити собі — на кожному рекламному стовпі підпис: «А. Штіллер», що його вона так любила, тільки збільшений, наче кризь лупу. Чи чоловіки взагалі не мають сорому? Якби хоч його та виставка тішила, а то ж сам лаявся. Навіщо ж він рекламує її? Штіллер пив чай стоячи, їв Сибілін пиріг і розмовляв, не помічаючи, що додолу сипались крихти... Сибіла скоро пішла від нього; їй здавалося, що тепер він не надається на батька. Вона була вдоволена, що Штіллер не просто відпустив її, а сказав, що чекатиме о п'ятій коло озера. Вона була щаслива, що того дня ще раз побачить його. Просто, щоб якось згаяти час, вона йшла вересневою Бангофштрассе від вітрини до вітрини, від крамниці до крамниці, аж поки знайшла найкращу краватку в цілому Цюриху. Та, на жаль, згадала, що Штіллер не має сорочки до такої краватки. Тож купила й сорочку.

На вітрильнику (каже Сибіла) Штіллер завше поведився, як хлопчак: був такий самий поважний, але не заглиблений у думки,

так само безжурно й радісно грався своєю іграшкою. Він стернував і направляв вітрило, а Сибіла лежала на носі човна, затопивши руку або ногу у збурену воду. Тут, на озері, вони були вільні, привид їх не переслідував. Берег губився в осінній млі, вітрильник блищав у лагідному призахідному сонці, на сході небо вже заступив фіялковий присмерк, а вода біля їхнього човна стала тінява, сливе чорна під ясною поверхнею. Сибіла підперла голову рукою, щоб ловити обличчям сонячне проміння, яке падало дедалі скісніше, чула, як під човном хлюпала вода, коли десь неподалік катер здіймав хвилі, і дивилась блискучими очима на Штіллера, свого заклопотаного стернового: на його обличчя, вузьку голову, русявий, скуйовджений вітром чуб — ні, він їй дуже подобався, цей чоловік, що, може, був уже батьком її другої дитини. Як Рольф поставиться до такої новини? Власне, їй було однаково. До речі, Рольф завтра обійме свою посаду прокурора. Які ж вони здібні! Кожен по-своєму. І Сибіла поклати собі бути розважною і вдоволеною. Попри все. Вона ж бо ще молода. На все свій час. Якось воно та буде! Може, народиться дитина, а може, помре Юліка, а може, з неба спаде зірка і все направить. Як завше на вітрильнику, вони розмовляли мало. Над озером гуло рухливе місто. Школярі вимахували хусточками з катера, що возив їх на прогулянку, світ, на який вона дивилась лежачи, взагалі складався з барв і блиску, з гри тіней, з тиші і згуків. То була не така година, щоб на щось зважитись. Чому не можна кохати двох чоловіків? Штіллер був їй ближчий, він не належав до тих, що підкоряють. А Рольф належав. Може, це й страшно, але з певного погляду простіше. Рольф не трактував дружину як сестру. Раз вони наскочили на кугу, аж дно зарипіло, і Штіллер, що саме говорив про свою виставку й через те був неуважний, перепросив її. Рольф ніколи не перепрошував, вважав, що завше має слухність. За Штіллера можна було боятися, а за Рольфа ні. Якби їх скласти до купи, ото був би чоловік! Часом Рольф здавався їй величезним собакою сенбернаром, що його краще не брати на шворку, щоб часом тебе не перекинув... Штіллер здавався їй братом, навіть сестрою... Несподівано похолоднішало. Сибіла підвелася, рушила дном хисткого човна до Штіллера, обняла його за голову мокрими руками й стала цілувати. Він випустив линву, вітрило залопотіло. «Що сталося?» — спитав він. Сибіла й сама ще не знала.

.....

— Чоловіки смішні! — ще й нині каже Сибіла. — Та вже мені ваша поважність! Цілими годинами, днями, навіть цілими тижнями здається, що ви нічого більше не хочете,

тільки бути поблизу коханої жінки, нестямно шукаєте тієї близькості, можна подумати, що вас не лякає ніяка небезпека, ви не боїтесь бути смішними, а вже й поготів бути жорстокими, як вам чогось заступить дорогу, для вас наче існує тільки жінка, кохана жінка, — аж раптом, наче за помахом руки, все міняється, раптом виявляється, що засідання теж важливе, таке важливе, що йому улягає все. Раптом ви починаєте нервуватися, вважаєте, що жінка ніжно зав'язала вам світ. Я знаю! Добре знаю, як ви по-дурному вважаєте на всіх людей, тільки не на жінку, що вас кохає. Аякже, ви так поважно трактуєте життя! Міжнародна конференція юристів, музейний охоронець, раптом з'являються справи, що їх ніяк не можна занехаяти. І горе жінці, що цього не розуміє або ще й сміється! А тоді знову, наче за помахом руки, ви стаєте, як малий Ганес у бурю. Що, не правда? Ті самі чоловіки приходять до нас, і їм треба покласти голову нам на плече, аби не вдатись у розпач, аби відчутти, що вони в цьому поважному світі не цілком загубилися разом із своїми прокурорськими посадами й мистецькими виставками, що ще хоч трошки комусь потрібні... Дивні ви люди, їй-богу! — сміється Сибіла.

.....

Одного ранку наприкінці вересня Штіллер потелефонував їй: «Збирайся, ми їдемо до Парижа». Вона не повірила своїй трубці. «Ти не жартуєш?» Він весело відповів: «Чого б я мав жартувати?» Ще не певна, чи Штіллер не жартує, та вже трохи радіючи, вона спитала: «Коли?» І знову почула веселий голос: «Завтра, сьогодні, коли хочеш». (Розклад потягів до Парижа вони ж бо знали напам'ять; серед них був і нічний, що від світа проїздив паризькими околицями, тоді сніданок у барі на Східному вокзалі разом з робітниками ранкової зміни, кава з булочками і нарешті никання просторими ринками, повними городини й риби, — невже все це раптом справдиться, наче в казці?) «Я зараз їду до тебе!» — сказала Сибіла, та виявилось, що поїхати не так просто: перед полуднем до Штіллера мав ще прийти музейний охоронець, а по полудні Сибіла обіцяла повести Ганеса до цирку. «Отже, після цирку!» — сказала вона і поклати трубку, збентежена, як людина, що отримала нагороду, спустошена раптовим щастям...

Нарешті справа наче зрушилася з місця!

«Як ми зробимо? — запитав Рольф, коли вони пили каву. — Треба замовити машини на меблі. На коли тобі краще? Бо я не маю наміру брати на себе весь клопіт із переїздом. Ти будеш тут другого тижня?» Сибіла дуже добре розуміла, чому він поспішає, хоч їй самій той переїзд був дуже не до речі. «Ну так, я розумію, — відповіла вона, —

але сьогодні ще не можу тобі сказати, чи буду». — «А коли зможеш?» — «Завтра!» — «Чому ти так нервуєшся?» — «Я не нервуюсь, — відповіла вона. — Чого б я мала нервуватися?» Сибіла сподівалась перечекати, поки ухвала визріє сама, аж раптом маєш — ультиматум, двадцять чотири години на роздум! А йшлося ж про все, що їй було дороге на цьому світі, про Штіллера, про Рольфа, про Ганеса і про ще ненароджене життя, про людей, рідних її серцю, і про неї теж, про те, чи зможе вона сама вибрати свою долю. Так, про те! А завтра Рольфові треба знати, чи замовляти машини на меблі, завтра за кавою... Дитяча вистава в цирку (каже Сибіла) була для неї зовсім не забавкою, саме там вона зважилась — на Париж, на Штіллера, на ризик. В денному світлі цирк видався їй набагато убогішим, просто жалюгідним, всюди впадало в око, що його помпезність дуже пошарпана; тим приємніше було бурштинове світло під осяяним сонцем наметом, амфітеатр, повний строкатих, галасливих дітлахів, оркестр, дух тварин і зрідка рев, наче з пралісу. Сибілі все здавалося прекрасним. У Парижі, міркувала вона, знайде якусь роботу, байдуже яку, уже як ризикувати, то ризикувати. Сибіла не боялася. Клоун, що розпочав виставу, вважав, очевидно, дітей за дурних дорослих і не мав великого успіху; Ганес, що був уперше в цирку, стежив за нерозумним дядьком і навіть не усміхався, тільки зловтішно радів, коли той спотикався, і не хотів, щоб він знов виходив на сцену. Сибіла мала піти й сказати йому, щоб він більше не з'являвся. Далі почалися стрибки тигрів: ляскіт батога, хрипке пирхання. Сибіла зачаровано дивилася на сцену, забувши на хвилину навіть про Париж, а Ганес, смокчучи цукерок, допитувався, навіщо ті страшні звірі весь час стрибають крізь обручі. Він не бачив у тому ніякого глузду. Натомість тюлені захопили його. Сибілі, що й так мала що вирішувати, довелося, ще зважувати, чи не хотіла б вона стати тюленем. Як коні почали танцювати вальс, Ганес захотів додому. Сибіла могла вже спокійно піти до Штіллера. Але не пішла. Ще ні! І саме тоді, як життя сімох чоловіків повисло на усміхнених щелепах дівчини з трапеції, Ганес помітив унизу під помостом якогось брудного чоловіка в чоботях, що вбирав табун собак у кумедні спіднички, чорні фразки, білі шлюбні сукенки, а ті ніяк не могли дочекатися своєї черги. Сибілі довелося взяти малого на коліна, щоб він не упав між риштунки. Здається, тоді вже вона твердо вибрала, що їй робити, хоч і всю її увагу поглинув небезпечний номер на миготливих трапеціях. Якось буде, міркувала вона. Раптом діти навколо радісно зойкнули в один голос: срібляста дівчина

з трапеції покинула свою небесну гойдалку і, зробивши карколомний стрибок, заколихалася у великій сітці. І диви — ціла-цілісінька! Оркестр заграв Верді. Антракт! Ганес теж хотів вийти, як і решта дітей, проте Сибіла не рушала з місця, мов зачарована: строка-то вбрана жінка продавала шоколад — видимо, заробляла цим собі на життя, і для Сибіли то був найкращий номер за цілу виставу: незалежна жінка...

Незадовго перед сьомою, відвівши Ганеса додому, вона з'явилася до Штіллера, що свистів у майстерні, наче дрізд, і, спорожнівши валізу, вже пакувався. Отже, не журтував, справді готувався до подорожі. Чому Сибіла прийшла без речей? Виявилось, що Штіллер «і так» мав їхати до Парижа, не сьогодні, не завтра, але скоро, з приводу однієї бронзової скульптури, яку можна було вилити тільки в Парижі і яка — охоронець теж так гадав — на майбутній виставці була просто необхідна. А Юліка? Він мав такий чудовий привід поїхати до Парижа, що Юліка не матиме причини хвилюватися й нагаляти собі гарячку через цю подорож. Сибіла зрозуміла. Вона просто сказала: «Ні». Штіллер образився. «Я їду...» — «Добре, — сказала вона, — їдь». Він вважав, що то смішно. Стільки говорили про Париж, мріяли, а тепер... «Прошу, — сказала Сибіла, — їдь!..»

Штіллер поїхав (бо й так мав їхати), сподіваючись, що Сибіла пожалкує і приїде потім. Сибілу вже не цікавили його сподіванки. Другого дня, п'ючи каву, вона заявила Рольфові: «Я не їду до Парижа». Рольф силкувався на радощах теж не втратити свого хваленого спокою. Вона додала: «Але я їду на тиждень до своєї приятельки в Санкт-Гален». І ти ба, цього разу він таки пошпуривав філіжанку об стіну. Лишившись сама, Сибіла розгорнула на колінах телефонну книгу, загасила в попільничці цигарку й знайшла номер лікаря, що єдиний їй був потрібний, тоді набрала номер і стала чекати, не чуючи навіть, щоб у неї колотилося серце. Її саму дивувала така байдужість. Так треба зробити, що швидше, то краще.

.....

Звісно, Рольф ані на мить не повірив у приятельку в Санкт-Галені. Гадав, що його ошукують, мають за дурня, а це для нього означало кінець. Нещасливу зустріч у його канцелярії — після того як вона виписалася з лікарні — Сибіла пережила, звісно, трохи інакше, ніж її змалював Рольф, мій прокурор; не Сибіла вперто мовчала (як вона запевняє), а він.

Протоколюю далі:

Сибілі довелося майже годину чекати в передпокої, поки з'явилася секретарка: «Пан прокурор просить зайти». Привітавшись на

порозі з ним за руку — Сибіла мала таке почуття, що впала б, якби не його рука, — вона пройшла повз Рольфа (це правда) просто до вікна, наче справді завітала сюди, тільки щоб подивитися на краєвид. «То це твоя канцелярія? — сказала вона таким тоном, немов нічого не сталося. — Чудова». Вона була просто збентежена. «Так, — відповів Рольф, — це моя канцелярія». Він приглядався до неї, ніби вона вернулася з шлюбної мандрівки. «Я хотіла б з тобою поговорити», — мовила Сибіла з притиском. Рольф показав їй на фотель, наче клієнтці, й пригостив цигаркою з великого пуделка на письмовому столі, так би мовити, службовою цигаркою. «Дякую, — сказала Сибіла й спитала: — Як тобі живеться?» Рольф озвався тим самим тоном, мов луна: «А тобі як живеться?» Так вони сиділи одне проти одного й курили, Рольф за своїм великим бюрком, а Сибіла як на чистому полі. Чи взагалі йому цікаво ще почути, яка вона зв'язана з ним? Хоч би іронічно спитав: «Як же тобі там жилося в Санкт-Галені?» Де там. Сказав: «Перепрошую, але за півгодини в мене слухання справи». Звісно, Сибіла ні слова не промовила. Чому він не спитав навіпростець, де вона була? Або не сказав: «Ти брешеш!» Натомість повідомив тільки: «Все вже перевезено. На щастя, була гарна погода...» Чисто по-діловому, навіть без нотки докору, що Сибіла йому не допомогла. «Поки що я велів скласти твої речі будь-як, — пояснив він. — Я ж бо не знаю, як ти гадаєш спорядити свою кімнату, і взагалі...» На жаль, подзвонив телефон. З лікарні Сибіла найперше подалася до їхнього давнього помешкання. Її хода лунала в порожніх покоях, на збляклих шпалерах вирізнялися темні прямокутники там, де колись висіли картини, скрізь були сліди руїни, аж не вірилося, що вони там мешкали шість років; і все те після її легкої, потаємної, конечної, але, попри весь наркоз, тяжкої втрати, такої тяжкої, що хотілося пробі кричати. Сибілі стало страшно, й вона заплакала, наче в цьому порожньому, зруйнованому, неймовірно убогому помешканні, що, властиво, вже не було помешканням, побачила наочний підсумок свого життя. Вона спробувала подзвонити Рольфові, та дарма, телефон уже не працював. Потім вона поїхала до їхнього нового будинку, щоб поглянути на покій, призначений для господині: там був жажливий нелад, не покій, а меблева комора, гамузом звалені на купу картини, книги, люстра, пуделка з капелюшками, вази, взуття, швацьке начиння, бездоганні речі, але тільки речі, ціла купа, хоч підпалюй їх. Ганес не давав їй спокою, а як він захотів показати їй нову татову кімнату, Сибіла спинилася на порозі. Тоді поїхала сюди... Нарешті телефонна розмова

скінчилася, Рольф поклав трубку і, здавалося, пригадував, на чому вони стали. Та потім сказав: «Телефонував із Парижа якийсь пан Штіллер, мабуть, твій коханець... — Сибіла тільки глянула на нього. — Думаю, — додав він, — що ти його ще застала в Парижі...» Цього можна було й не додавати, Сибіла й так уже тримала в руках торбинку й мимохідь підвелася. «Куди ти їдеш?» — спитав він тільки. «У гори, — коротко відповіла Сибіла, згадавши плакат, що його бачила дорогою, — до Понтрезіни». І Рольф, упертий, як осел, наче йому ще мало було комедії, справді повів її до дверей. «Роби, як хочеш», — сказав він, піднімаючи рукавичку, що вона її впустила. «Дякую», — сказала Сибіла. Власне, вона могла вже йти собі, авжеж, і не розуміє, чому не вийшла, а ще раз вернулася до вікна. «Мені здається, що ми поводимося смішно, — сказала вона, — як діти...» Рольф мовчав. «Ти помиляєшся, — вела вона далі, відчуючи потребу говорити, — ти не маєш права так мене трактувати. Ти сподівався, що я прийду просити в тебе пробачення? Ми ніколи не були подружжям, Рольфе, навіть колись не були. Ніколи! Ось про що йдеться. Властиво, для тебе воно завше було тільки стосунками між чоловіком і жінкою, не більше, в подружжя ти не вірив ніколи!...» Рольф усміхнувся. Сибіла й сама дивувалася з своєї мови, з свого звинувального тону. Вона говорила зовсім не те, що хотіла. «Рольфе! — сказала вона, сідаючи на поруччя фотелю й не кладучи навіть торбинки, щоб відразу вийти, як тільки відчує, що набридла йому. — Я не дорікати тобі прийшла. Тільки... — Рольф чекав. — Не знаю, — мовила вона, наче сама до себе, — що тепер має статися». Рольф і далі мовчав. Чому він не помагає мені, міркувала вона, забуваючи, що багато чого він просто не міг знати, не здогадувався, звідки Сибіла повернулася і що трапилось. «Я ніколи не сподівалася, — сказала вона, — що між нами до такого дійде. Я уявляла собі подружнє життя трохи інакше. Оті твої вічні повчання! Мені здавалося, що ти спираєшся на власний досвід...» Вона поглянула на нього. «Я не знаю, — озвався Рольф, — чого ти хочеш». Сибіла на хвилину задумалась. «Я не скажусь, Рольфе, не маю права. Але тому воно так і вийшло! Ти вільний, я вільна, а з того виходить щось таке жалюгідне... Чого я хочу? — перепитала вона. — Ти не знаєш?» Ледь глузлива, може, навіть зневажлива посмішка з'явилася в неї на обличчі — так дивляться на людину, яка щось удає. Їй здавалося, що таке страшне відчуження можна було тільки вдавати. Навіщо ця комедія? Потім вона враз відчула бажання кинутись Рольфові на груди, та за кілька ступнів перед ним спинилася, наче не могла пройти крізь його погляд. «Ти ненави-

диш мене?» — спитала вона, мимоволі усміхнувшись. Коли близька нам людина вперше починає нас ненавидіти, то це здається майже фарсом, але Рольф не прикидався, на обличчі в нього проглядало правдиве почуття, і усміх її згас. Він її ненавидів. І вигляд у нього був цілком інший. Сибіла його вже не впізнавала; він тільки зовні був схожий на себе. «Коханець, — вела вона далі, заглиблена в свої думки. — Я не шукала коханця, ти добре знаєш!» — «А кого?» — «Мені не треба якогось чоловіка. То твоя теорія! І в тобі я не шукала якогось чоловіка. Чого ти одружувався? Для тебе одруження — це якась жінка, стосунки з якоюсь жінкою. Саме тому я й кажу, що ти старий парубок, одружений старий парубок. Смійся, будь ласка! Я вважаю, що подружжя — це або наше призначення, або воно взагалі не має сенсу, стає неподобством. Питаєш, чого я хочу? Я поводитися безглуздо, я знаю. Мені було боляче, як ти когось кохав, це правда, і може, я була слабкодуха. Що означає воля в подружжі? Я не хочу ніякої волі, не хочу бути для свого чоловіка якоюсь жінкою. Чому ти цього не розумієш? І батько мій для мене не якийсь чоловік. І Ганес не якась дитина, що її ми любимо тільки тому, що вона нам подобається... Ох, Рольфе, — перебила вона сама себе, — все це просто безглуздя!» — «Отже, ти хочеш сказати, — підсумував прокурор, — що ми ніколи не були правдивим подружжям?» — «Атож». — «І через це ти не повинна казати мені, де була останніми днями, — мовив він і знову закурив. — Я не розумію, чого ти взагалі прийшла до мене». — «Як ти так говориш, то я теж не розумію, чого прийшла. Думала щиро поговорити з тобою. Я знаю, ти тепер не маєш часу. Ти завше не маєш часу, як тобі не рука його мати. До того ж я вічно приходжу не тоді, як треба!» Рольф курив далі. «То про що ж ти хотіла зі мною поговорити?» — «Я наївна, ти маєш слухність. Ще й досі наївна. Тільки мене вже не зачіпає твоя зверхня посмішка. Я вважаю, що ти по-своєму просто дурний. — І вона пояснила: — Ти тільки вмієш краще висловитися за мене, тому я завше й вислухувала тебе, ніколи не перебивала. Ти гадав, що я тільки тебе єдиного вважала гідним кохання? Я бачила, ти був такий певний мене, але цілком в іншому розумінні... Пригадуєш англійського офіцера в Каїрі, що залицявся до мене? Ти ніколи не трактував його поважно, я знаю! В ньому було багато такого, чого в тебе нема і чого мені бракує. Але тоді мені й на думку не спало б, справді, дивно було б навіть уявити собі, щоб я поїхала далі з чужим чоловіком, а не з тобою. А, власне, чому? Не знаю, звідки взялося в мене таке уявлення про подружжя, але воно в мене є...

ще й нині... — Сибіла задумалась на хвилю — Може, нам слід розлучитися. — Вона дивилася у вікно й не бачила його міни, принаймні він мовчав. — Поміркуй про це! Я ніколи не думала, що ми можемо розлучитися. Завше, коли розлучалися якісь наші знайомі, я вважала, що так і треба, бо щоразу то були не подружжя, а тільки стосунки між чоловіком і жінкою, легалізовані на догоду міщанському смакові, але з самого початку невдалі. Навіщо їм було далі жити разом? То було все одно що поставити опудало на пташок, а потім самому боятися вийти на город. Не подружжя, а тільки міщанські стосунки. Ти завше називав мене міщанкою, коли моє почуття тобі не подобалося, а нині мені здається, що насправді ти куди більший міщанин за мене. Навіщо ти легалізував наші стосунки, не вірячи в подружжя! Тільки тому, що в нас знайшлася дитина... — Рольф не перебивав її. — Я знаю, — всміхнулася Сибіла, — тобі подобається бути спокійним. Чи я їду до Парижа, чи до Понтрезіни, ти однаково спокійний! І вважаєш, що це й є великодушність. Правда? Твоя великодушність має мене скорити. Часом мені здається, що ти тільки хочеш, аби я корилася тобі, щоб мати потім ту свою волю! І це все. Ти чекаєш, щоб мене покинув коханець, як ти покидав жінок, а тоді в мене лишишся тільки ти; це все твоє кохання, весь твій спокій, вся твоя великодушність... Ох, Рольфе, — знову сказала вона, — яке це все безглузде!» — «А в чому ти бачиш глузд?» — спитав Рольф, проте знову задзвонив телефон і йому довелось підійти до бюрка. «Не знаю, — мовила Сибіла, — нащо я все це кажу тобі...» Рольф ізняв трубку. То була секретарка, що, згідно з своїм обов'язком, нагадувала панові прокуророві про початок засідання й про так звану юридичну пораду присяжним. «Я тебе більше не затримуватиму, — сказала Сибіла, дивлячись, як він складає до течки папери. — Ти сердитий на мене? Чому ти не відповідаєш мені?» Рольф став шукати свою авторучку на столі, по кишенях. «Я розумію, — сказав він, — ти розчарована, що я нічого тобі не забороняв...» Його усмішка свідчила, що він намагається потрактувати справу як смішну. «Ні, — заперчила Сибіла, — ти мені справді не можеш нічого заборонити, і це найгірше, ти завше тільки перебував зі мною в стосунках, отже не мав права заборонити мені заходити в стосунки з іншими...» Тим часом Рольф знайшов свою ручку, і вже ніщо не заважало їй попроситися. Рольф узявся за клямку; якби то був справді її Рольф, вона б кинулась йому на шию і виплакалась. Але то був не Рольф, а маска, що здавалася їй смішною. «Роби, як вважаєш за потрібне», — ска-

зав він ще раз, відчинив двері й чемно провів її передпокоем до ліфта...

Отже їй довелось поїхати до Понтрезіни.

Понтрезіна зустріла її дрібною мжичкою. Сибіла перелякалась, наче за цілу дорогу жодної хвилини не сподівалася, що справді доїде до неї. А тим часом Понтрезіна означала, що потяг просто далі не їхав; ще гірше, в цю пору назад теж не було вже потяга. Сибіла наче опинилася в пастці. Крім неї висіло двоє тамтешніх мешканців. Вона здавалась на ласку якогось носія в зеленому фартусі, що поклав її валізки й лижви на сани; Сибіла йшла ззаду по розмоклому снігу. Клятий плакат — він однаково міг рекламувати Капрі чи якусь купальню в Північному морі! — мав, напевне, на думці лютий чи березень, а не листопад. Щоправда, носій запевняв, що нагорі є добрий сніг. Але навіщо Сибілі був сніг? Навіщо їй був той старомодний першокласний готель? Із півгодини вона, не знімаючи хутра, що було для неї, так би мовити, останнім притулком, сиділа на ліжку й дослухалася до деренчливого гучномовця, з якого линув «Дунайський вальс» над порожньою ковзанкою, освітленою прожекторами. Потім вона зійшла до бару, замовила віскі й, шукаючи рятунку, стала фліртувати з якимось добродієм, що випадково виявився французом, а отже був дотепний...

Зводини з Вільфрідом Штіллером, дипломованим агрономом, призначено на ту п'ятницю: «можливо, з принагідними відвідинами матеріної могили», як дізнаюся я з копії листа.

Здається, кінець був препоганий, а її прощання з Штіллером — хоч би які ми були певні, що все між нами скінчилося, а прощання однаково має відбутись! — не обійшлося, на жаль (каже Сибіла), без тяжких образ, без приниження, і з її боку також.

Я протококую:

Сибіла, тоді ще завзята спортсменка, тинялася по Понтрезіні, рада, що Штіллер, вернувшись з Парижа, не має грошей, щоб приїхати до неї. Зате він не давав їй спокою телефоном, аж швейцар їхнього готелю, швидко зметикувавши, що ті виклики не вельми бажані, співчутливо кривився, повідомляючи її, що викликає «Цюріх». Півсвідомо надія, що, може, то Рольф, не давала їй просто не підходити до трубки; та й швейцар надто багате собі дозволяв. Вона почула, як він сказав одного разу: «На жаль, пані докторова саме вийшла, десь хвилину тому». Вона стояла у вестибюлі і, помітивши міну того шляхетного сутенера, що, напевне, за свою послужливість розраховував на особливі чайові, зайшла до кабінки й потелефонувала до Штіллера. Але тепер уже Штіллера, здається, покинув добрий гумор. Лютий, що йому довелося випрохувати її адре-

су в Кароли, він розмовляв, як паша. Що Сибіла могла йому сказати? Що тут сніг, авжеж, цілком пристойний сніг, а сьогодні навіть сонце, атож, дуже гарне товариство, тоді почала розводитись про шалені успіхи в катанні на лижвах, про гальмування, нахил корпусу, поворот від стегна тощо. Базікала, як дурне дівчисько про француза, що «танцював, як бог», так-так, француза, про «шалений» настрій, про те, що її покій просто «чудо», дистанція максимальна, та ні, не тільки француз хоче з нею одружитися, а всі, «першокласна банда», справді, а їхній учитель «милий хлопець». Час від часу, як Штіллер мовчав, чути було голос: «Три хвилини скінчилися, прошу вкинути належну платню. Три хвилини скінчилися, прошу вкинути...» І Сибіла вкидала, але їй не досить було тієї дитячої розмови. Її опосів диявол, якесь химерне почуття, що приглушило всі інші, а Сибіла тепер нічого так не боялася, як своїх правдивих почуттів...

Рольф, її чоловік, і далі мовчав.

Коли одного дня Штіллер власною персоною з'явився у вестибюлі готелю, аби довідатись, що ж, власне, сталося, він, очевидно, не мав сили звільнити цю збаламучену жінку від її дитячого тону. Штіллер давав себе ранили тим фальшивим тоном, і безпорадна Сибіла безжально знущала з нього. То був наче якийсь механізм: як тільки Сибіла відчувала, що він починав жаліти сам себе, то не могла втриматись, щоб далі не ранили його. Вони подалися гуляти рівниною в напрямку Самадена, Сибіла в чорних лижв'яних штанах, елегантна, спортивна, засмагла, а Штіллер у повсякчасному своєму дощовику, був блідий, як і всі, хто прибував з долини. «Як твоя виставка? — спитала вона. — Уже вилив скульптуру?» Від її грайливого тону він просто занімів і отупів. Йому нічого не спадало на думку. Навіть її знайомий із Дюссельдорфа, хвацький добродій, що знав безліч анекдотів про пілотів і про події на Східному фронті й на острові Криті, був куди цікавіший за Штіллера! Вона так йому й сказала: «А як він уміє жити, щоб ти знав! Просто з нічого вміє робити гроші...» Штіллерові довелося вислухати, як то гарно, коли чоловік «робить» великі гроші. Він якийсь магнат із важкої промисловості. Ото вже знає, як треба тішитись життям! «Хоч, власне, він, як чоловік, не на мій смак», — сказала Сибіла. Штіллер поглянув на неї збоку, але й далі сумно мовчав. Тільки подеколи казав: «Ну й гидка ж ця Понтрезіна!» Сибіла звихнула ногу й трохи шкутильгала. «Проте вчора я вже знову танцювала!» — заявила вона. Щось її під'юджувало захоплюватися тим, що Штіллер зневажав, і вона знову стала розповідати, який дотепний той добродій із Дюссельдорфа, кавалер Рицарського хре-

ста, який він мужній, говіркий, спритний на вигадки, наприклад, коли йому здається, що він когось образив, він дарує йому мерседеса, байдуже, чи то чоловік, чи жінка. Далебі, дарує! Штіллер тільки сказав: «Та я вірю!» Або ж інший приклад: у їхньому готелі була одна дівчина, що закохалася в шведського студента, і в того добродія з Дюс-сальдорфа відразу виникла чудова ідея привезти шведського студента сюди, і то літаком. «Прекрасно, правда ж?» — сказала Сибіла, натякаючи своєму нудному й похмурому супутникові, що чоловіки, які роблять гроші, теж можуть бути вельми приємні. Очевидно, Штіллер сказав: «Можливо» або спитав: «Навіщо ти мені це оповідаєш?» Але він був ображений і не знав, як спинити ту Сибіліну балаканину. До речі, під час тієї прогулянки вона вперше помітила, що Штіллер затинається, не може вимовити певних слів, а саме тих, що починаються на «м». Їх поминув якийсь юнак з обличчям шоколадного кольору і з білою плакатною усмішкою інструктора їзди на лижах. Сибіла голосно привітала його і пояснила: «Це Нью». Він слухняно, стомлено спитав: «Який Нью?» Отже то таки був інструктор, який Сибілу із звихненою ногою просто-таки доніс на руках до рятувальних саней. «Ну хіба ж не милий хлопець?» — спитала вона. І повела далі таким самим тоном. Звичайно, Сибіла знала дуже добре, де б Штіллерові найприємніше було пообідати — в якомусь сільському заїзді, повному тутешнього люду. Але, гнана дияволом, — як уже сказано, вона втішалася тим почуттям, — відразу вибрала щось «шалене». Чому Штіллер не оперся? Його непевність ображала Сибілу; вона почувалася так, наче то Штіллер її кидав напризволяще. І то був чоловік, що його вона кохала? В «шаленому» ресторані панував рідний швейцарський дух, що його Штіллер не зносив, але вже щось із три пари рук простяглося взяти їхній одяг, а пані Сибілу привітали, як постійну гостю; і решта все — окремий столик, два окремі меню, надруковані в стилі Гутенбергової біблії, старший кельнер у фракі, що був такий ласкавий звернути їхню увагу на свіжі омари, і то цілком інтимним тоном, — усе те було мішаниною витонченості й шантажу, яка дрібного міщанина Штіллера, коли він не був у гуморі, робила цілком безборонним. На столику стояло три троянди, враховані в ціну, і, звісно, горіли свічки. Штіллер навіть не мав відваги сказати Сибілі, що ціни видаються йому дивовижними. «Що ти їстимеш?» — спитала Сибіла з материнською турботою й додала: — «Я маю з собою гроші». Кельнер, що подавав вина, вбраний виноробом, уже стояв коло них, і Сибіла попросила свій шатонеф-де-пап, шістнадцять франків пляшка, зате ви-

стояне. «Побачиш, — сказала вона Штіллерові, — цей шатонеф — просто поезія!» Сибіла слухала сама себе: диявол укладав їй до вуст вислови такої особи, якій Штіллер не годен був відповідати. Потім, майже самим лише поглядом замовивши «своє» філе міньйон, вона змусила безпорадного Штіллера вибрати для себе слимаки, хоч він трохи й сумнівався, що слимаки пасуватимуть до шатонеф-де-пап. Штіллер признався, що ніколи ще не їв слимаків, і відчув себе таким мізерним, що не спромігся заперечити їй. Отже слимаки! А потім Сибілі вклонився якийсь пан і коротко, щоб не заважати, сказав по-французькому, що здобув сьогодні другий ступінь із лижного спорту; Сибіла привітала його помахом руки й пояснила Штіллерові, що то Шарль Боє. Голодний Штіллер, несміливо жуючи шматочок хліба, спитав: «Хто такий Шарль Боє?» Француз, що танцює, як бог. І Сибіла, поки Штіллер куштував шатонеф-де-пап, розповіла «чарівну» історію: як вона цього француза — до речі, він дипломат — під час танцю жартома назвала Шарлем Боє, і справді виявилось, що його прізвище Боє. «Смішно, правда?» — спитала вона. Штіллер глянув на неї, як пес, що не розуміє людської мови, й Сибіла заледве не погладила його, як пса. Не погладила тільки тому, щоб не давати йому ніякої надії. Побачивши, що Штіллер уже надпив свою чарку, вона весело сказала: «На здоров'я!» Він збентежився й теж підніс свою майже порожню чарку: «На здоров'я!» Та, попри все, Сибілі було так прикро, що вона майже не могла їсти свого філе міньйон. Натомість Штіллер, хоч як бридився, присилував себе поковтати тих дванадцять слимаків. Сибіла — Штіллер був такий нудний, що їй весь час доводилось самій підтримувати розмову, — закурила тим часом цигарку й сказала: «Мені написав Штурценегер. Йому потрібна секретарка, що ти скажеш! І саме я! — Штіллер порпався в черепахках. — Він закоханий у мене, — додала Сибіла, — навіть мій чоловік помітив. Справді. Мені теж подобається цей твій приятель... — А між розмовою напучувала його: — Візьми ще підливи, любий, це ж найкраща підлива! — Штіллер слухняно брав підливи. — Справді, — вела вона далі, — Штурценегер запросив мене. Здається, він захоплений Каліфорнією. Сто доларів на тиждень, що ти скажеш? І дорога оплачена! Сто доларів — це тобі неабищо, і за чверть години можна бути над морем...»

І т. д.

Аж дорогою назад у них дійшло до трохи реальнішої розмови, хоч короткої й односторонньої. Вони йшли рипучим снігом, і з їхніх уст здіймалася пара. Було страшенно холодно, проте гарно: праворуч і ліворуч

височіли намети снігу, будинки були наче в пухових подушках, на небі яскріли зорі, ніч здавалася порцеляною. «Де ж ти зупинився? — поцікавилась Сибіла, коли вони стояли вже перед крикливою брамою її готелю. — Ти завтра ще будеш тут? — питала вона далі, щоб почати прощання, може, навіть остаточне. — То був для мене просто шок, — казала вона, бо він мовчав. — Тепер тебе раптом почала влаштовувати наша подорож, тепер, коли ти й так мав їхати до Парижа, тепер ти знайшов дуже гарну причину, тепер я повинна була негайно йти до тебе, аж тепер наш Париж став можливий. Знаєш, тієї миті я відчула себе твоєю коханкою...» Штіллер мовчав, і не знати було, чи він збагнув, що в ній зламалося. Про що він думав? А що їй більше нічого було пояснювати, то вона спитала про назву якогось сузір'я просто над засніженою брамою. Їй довелося двічі питати, поки Штіллер відповів. «Атож, — мовила вона по хвилі, наче провадила далі про сузір'я, — де я буду за рік? Не знаю. Може, справді в Каліфорнії!.. Смішно, — додала вона, — в тебе все достеменно відоме наперед. Ти, мабуть, ніколи не змінишся, навіть у своєму зовнішньому житті. — Вона не мала на думці чогось поганого, але відчула, що слова її жорстокі, й хотіла згладити їх: — Чи сам ти гадаєш, що колись змінишся? — Питання прозвучало не ласкавіше, навпаки. Хоч що б вона тепер сказала, все було б невдачне. — Ох, Анатолу, — врешті мовила вона, — я справді тебе дуже кохала...» Якийсь лижвар, що тренувався на довгих дистанціях, ще один Нью, плавкими кроками пройшов, ледь порипуючи лижвами, повз мовчазну пару. Вони дивилися йому вслід, наче понад усе цікавилися спортом; на жаль, він скоро зник і знову лишив їх самих. Нарешті, зовсім уже задубівши, вони розійшлися, але, ще не маючи сили попрощатися, похапцем домовилися вранці разом поспідати.

На той сніданок Штіллер не прийшов.

Через два дні, як Сибіла в товаристві добродія з Дюссельдорфа вийшла з їдальні, він стояв неподалік, наче привид. «Чого ти не приходив?» — відразу спитала вона, навіть не привітавшись; Сибіла була вражена. «Ти вже їла?» — спитав він. «А ти ні?» Штіллер був блідий з утоми, неголений. «Звідки ти з'явився? — спитала вона далі. Штіллер поміг їй одягти хутро, що його ніс за нею так званий бой, прибраний у циркову ліврею. — Я позавчора чекала тебе на сніданок. Де ж ти був?» Вона кивнула добродієві з Дюссельдорфа, що чекав на неї коло ліфта, прикурюючи сигару; він поведився так чемно, що Штіллер його навіть не помітив, кавалер на всі сто... Штіллер повернувся з Давоса. Сибіла довідалась про це, як

вони крізь обертові двері виходили на мороз. «З Давоса? — спитала вона, але скляна переділлка якраз відгородила її від Штіллера, що йшов за нею. — З Давоса?» — ще раз перепитала Сибіла вже надворі. Штіллер розмовляв у санаторії зі своєю хворою дружиною. Він оповів про ту розмову коротко й сухо. «І це все, — закінчив він. — Чого ти така здивована?» І справді: ціле літо Сибіла чекала на це, сподівалася, мовчки домогалася цього. А тепер для неї це був шок. Вона почувалася винною. «А Юліка? — спитала вона. — Що каже Юліка?» Штіллера, здавалось, не цікавила Юліка. «Ви розлучаетесь? — питала далі Сибіла. — Що це означає? Не можна ж так просто... — Штіллер видався їй жорстоким нелюдом, його поведінка вжахнула її. Тепер раптом Юліка не була вже далекий привид, а реальна жінка, хвора, покинута, нещасна жінка, сестра. — Слухай, — мимоволі вихопилось у неї, — ти не повинен був так робити... — Вона поправилась: — Ми не маємо права. Я знаю, я сама винна. Це ж божевілля, просто вбивство...» Штіллер був спокійний, а помітивши, як вона хвилюється, став навіть якийсь зловтішний. Він уявляв себе вільним, цілком вільним, і ту хвилину йому вистачало, що він щось та зробив. «Я голодний», — заявив він, виразно показуючи, що не має ані бажання, ані підстави далі думати про Юліку. Вони ввійшли до заїзду, повного місцевих залізничників, що, маючи вільний вечір, грали в карти, кожний із сигарою в зубах. Побачивши елегантне Сибіліне хутро, вони притихли, аж поки один сказав: «То ми граємо чи не граємо?» Тут не було меню, надрукованого в стилі Гутенбергової біблії, зате була огрядна господиня, що особисто привітала гостей, подавши мокрувату руку, потім змела з лакованого дерев'яного столика розлите пиво й крихти. На чорній табличці, що висіла на стіні між лавровими вінками та призами мисливського товариства, були виписані ціни розливного вина: вельтлінер, кальтнер, магдальнер, доль; а над табличкою неодмінна, трохи зблякла фотографія генерала Гізана¹. Голодний Штіллер був упевнений, як дроворуб, що повернувся з своєї тяжкої праці, стомлений, неквапливий, задоволений собою; широкими долонями він відразу розламав булку навпіл. Тим часом на коліна Сибілі, що сиділа коло кахляної груби, вискочив кіт і замуркотів, лащачись до неї. Штіллер тішився вже наперед печеною і домашньою ковбасою; салату тут не було. Залізничники, поки один тасував карти, розмовляли вдавано злісним тоном, хоч насправді злості не відчували, про дорогу, але

¹ Гізан Анрі (1874—1960) — швейцарський військовий діяч, головнокомандувач швейцарської армії 1939—1945 рр.

надаремну конференцію великої четвірки, а як почали знову грати, то зосереджено замовкли, і в низенькому приміщенні залягла мовчанка, що захопила також Сибілу й Штіллера. «Ти ще нічого не розповів мені про Париж», — озвалася Сибіла, яку та мовчанка, очевидячки, пригнічувала. Коли вернулась огрядна господиня — правда, ще не з їжею, якої чекав Штіллер, а з вином, — він звідався про кімнату. «На одного чи на двох?» — спитала господиня, коли Штіллер пішов за нею оглянути кімнату... Якусь хвилину Сибіла сиділа сама, єдина жінка серед гостей. Вона гортала часопис спілки велосипедистів, не читаючи його. До їхнього столика підсів якийсь робітник; злизуючи піну з губів після пива, він дивився на даму з відвертим недовір'ям, навіть зневажливо, наче знав те, про що бідолаха Штіллер іще навіть не здогадувався. Як він поставився б до її признання, що їй самій, коли вона спробувала його висловити, вдалося просто неймовірним, неможливим, страхітливим! Сибіла чудувалася, що вона може дивитися йому у вічі — а могла, навіть тепер, як Штіллер вернувся й сів поряд неї, бадьорий, голодний, зовсім не переймаючись тим, що Сибіла, яка вже пообідала, випила тільки чарочку вишнівки. Залізничники оповідали, що десь коло Бергюна зсунулась лавина. Чутки були перебільшені: Штіллер бачив ту лавину і запевнив засмаглих робітників, які з поважними мінами кадили своїми сигарами, що дорогу вже розчищено. Сибіла була вражена. Навіть захоплена: їй стало легше, як вона побачила, що Штіллер своєю спокійною впевненістю обеззброїв тих людей, яких вона трохи боялася; тепер вона відчула себе в захистку. І робітник, що підсів до їхнього столика, вже не дивився на неї зневажливо, навіть присунув їй попільничку, хоч вона його й не просила. А як уже заплатив за пиво й лаштувався йти, то скинув картуза й побажав Штіллерові та Сибілі приємного вечора «наодинці». Штіллер, не перестаючи їсти, запитав: «У тебе щось сталось?» — «Чому?» — «Ти нині якась дуже тиха». — «Я рада, що ти приїхав, — сказала Сибіла. — Я була така люта на тебе, думала, що ти просто зник, а мене кинув тут. — Вона зняла з колін kota, й він скочив на підлогу, задерши хвоста. — Чому ти не лишив мені хоча б записки? — сказала Сибіла. — А я зробила дурницю, щоб ти знав, страшну дурницю...» Штіллер їв далі й, видно, не сподівався нічого страшного. Він був у Давосі, розлучився з хворою Юлією; що ще могло його тепер налякати! Він усміхнувся: «Що ж ти зробила?» Але саме з'явилася господиня з двома склянками кави, й Сибіла полегшено відітхнула. Вона ж бо зовсім не хотіла

говорити про те! Буває, станеться щось таке, що саме собою не має ваги і набирає її аж тоді, як про нього скажеш, до того ж набирає дарма, бо воно й не повинне мати ваги! Як вони й боялися, чорна кава в склянках була гірка, гаряча, аж язик обпікала, але дуже погана, не схожа на каву; вони намагалися присмачити її гумором і великою кількістю цукру, проте від цукру те руде питво стало просто гидке. Штіллер почав розповідати про Париж. Чому Сибіла не запалася крізь землю? Вона вдавала, що слухає його. Хіба не сняться нам страхітливі сни, а проте другого ранку ми не западаємось крізь землю. А то ж були страхітливі сни — так уявлялося Сибілі, коли вона згадувала дві останні ночі... «До речі, я тобі щось привіз! — урвав Штіллер свою розповідь про Париж. — Де ж я їх дів?» Сибіла тим часом налила в чарки вина. «Ти знаєш парфумерні крамниці на Вандомському майдані?» — засміявся він і став розповідати, як шукав їй парфумів. Вандомський майдан, як відомо, — великий прямокутник, оточений аркадами, фортеця французької парфумерії; кожна фірма має там свою крамницю, і треба знати ту марку, що тобі треба, а то доведеться ходити від крамниці до крамниці й зволожувати пальці різними парфумами. Штіллер був певен, що Сибіліні парфуми впізнає серед сотні інших. Дівчата були терплячі, зволожували навіть свої маленькі руки, коли Штіллер напав на вже всі пальці. Звісно, він стає дедалі невпевненіший. Так він іде від крамниці до крамниці по всьому майдані, від руки до руки, від запаху до запаху. Але дівчата не сміються з нього, навпаки, його поважна заклопотаність навіть захоплює їх, тільки французької мови йому не стає, щоб змалювати потрібний запах. Штіллер занотовує собі назви. Наприклад, на правому вказівному пальці в нього написано «Скандал». Але за ті кілька годин останнього дня в Парижі всі назви йому змішалися; він міг тепер тільки показувати пальці: «Оці!» Часом навіть дівчата в крамниці не можуть розрізнити запахів, і доводиться кликати шефа. Штіллерові то взагалі кожні парфуми нагадують Сибілу, а то ніякі не нагадують. Аж голова йде обертом, скільки їх є всіляких; його руки — наче дві палітри, повні запахів, і він ходить з розчепіреними пальцями, щоб ті запахи не змішувалися. Ох, яка в тих відтінках утіха і яка мука! А ще до всього дівчата допитуються, чи він шукає парфумів для блондинки, чи для брюнетки, а чи, може, для рудої? Це не однаково, о ні! Не знав також Штіллер, що ті самі парфуми на іншій шкірі й пахнуть інакше. То нащо ж йому здалися всі ті дівчата з їхніми пробами на своїй шкірі? Незадовго до того, як крамниці мають зачинити-

ся, він кидає тошуки. Ввечері в театрі Жуве («Школа жінок») він майже забуває про парфуми, такий-бо чудовий той Жуве; але пальці не дають йому спокою, і в антракті він знову починає обнюхувати їх. Навіть ідучи додому спиняється серед дороги, стягує рукавицю й нюхає пальці, та дарма. Нюх у нього знову гострий, але тепер пальці вже не можна розрізнити, всі однаково пахнуть. Урешті він мие руки, анітрохи не помудрішавши. А другого ранку перед від'їздом іде й купує парфуми навмання... «Не уявляю собі, чи це ти», — сказав Штіллер трохи збентежено, віддаючи, нарешті, Сибілі колись елегантну, але вже пошарпану за довге ношення в кишені коробочку. «Сірий ірис!» — засміялася Сибіла. «То ті?» — спитав він. Сибіла відразу відкрутила флакончик і розтерла кілька крапель на руці. «Мені «Сірий ірис» страшенно подобається!» — сказала вона, і Штіллер почав нюхати парфуми на Сибіліній руці, тобто на тій шкірі, що належить, дедалі більше розчаровуючись. «Ні, — сказав він, — не ті!» Сибіла й собі понюхала. «Але ж дуже гарні! — заспокоїла вона його і сховала флакончик до торбинки. Їй навіть не треба було прикидатися. — Дякую!» Невдовзі по тому Штіллер розраховувався, вони допили вино, не з'ясовуючи, чи Сибіла вернеться до свого готелю, чи ні. Що він надумав? Нібито на щось зважився, але на що саме? «Допивай!» — сказав він спокійно, ще сидячи, але вже знявши з вішалки її хутро. «Це все не має значення, — мовила Сибіла, — але я мушу тобі сказати. Справді не має значення. — Його майже цілковита байдужість не давала їй знайти відповідні слова. Здавалось, він і досі ні про що не здогадувався, анітрохи. Чи, може, знав уже й справді не брав до серця? — Я така дурна, — всміхнулася вона. — Я, бачиш, помстилася в найбезглуздіший спосіб: дві ночі спала з двома різними чоловіками...» Штіллер мов нічого не чув і не розумів: він не озвався, навіть не здригнувся. Потім з'явилася господиня з рештою грошей, спитала, чи сніданок занести їм до покою, чи ні, і, щоб показати свою гостинність, ще трохи постояла коло столу. Десь хвилин із десять тяглася порожня розмова про лавини, про погоду взагалі й про готельні справи по війні. Нарешті, як вони знову лишилися самі, Штіллер, і далі тримаючи на колінах її хутро, спитав: «Що ти цим хотіла сказати?» Сибіла глянула на блюдце з-під кухля, що його Штіллер крутив на столі, і ще раз відверто сказала — тепер відвертість здавалася їй необхідною, останньою ще можливою чесністю, хоч би як Штіллер сприйняв її слова: «Я дві ночі спала з двома різними чоловіками... ось що я хотіла сказати...» Тепер він знав усе. І прийде ще (так

гадала Сибіла) тепер залежало тільки від того, як Штіллер поставиться до її страхітливих вчинків. Залізничники відклали карти, один стер губкою запис на чорній таблиці, бо тепер уже й так відомо було, хто має платити, решта, позіхаючи, говорили про свій програш. Була одинадцята година. Вже надівши кашкети, залізничники теж побажали Штіллерові й Сибілі, що лишилися в заїзді самі, приємного вечора «наодинці». Він і далі грався блюдцем. «Зі мною теж так було, — мовив він, — тільки я нікому ще про це не розповідав. Давно колись. Я добре знав, кого я кохаю, а все ж! Це навіть сталося дорогою до неї, ввечері перед нашою зустріччю. Раптом я склеїв дурня... так само як ти, — додав він і перестав крутити блюдце. — Я знаю, що це таке...» Більше він нічого не сказав. «Склеїв дурня!» Той вислів, видно, дуже втішив Сибілу, дав їй надію, ба навіть упевненість, що від тієї хвилини вона знову стане на правдивий шлях. Вони того вечора навіть вірили (так каже Сибіла), що то може бути їхній спільний шлях.

Виявилось, що вони помилилися.

Другого ранку — після тяжкої ночі, коли їхні надії розбилися на друзки, — вони попрощалися на маленькому вокзалі в Понтрезіні. Як потяг нарешті рушив, Сибіла стояла, наче статуя на цоколі, і обоє вони — Штіллер біля відчиненого вікна, а Сибіла на пероні — ледь помахали одне одному на прощання. (Відтоді Сибіла, дружина мого прокурора, більше не бачила зниклого Штіллера). Вона повільно пішла до готелю, попросила рахунок, спакувалася й виїхала того ж таки дня. Сибіла вважала, що не може так просто вернутися до Рольфа, єдиним порятунком здавався їй Редвуд-сіті; тепер вона мусила працювати, бути сама й заробляти собі на прожиток. Бо як ні, то вона відчувала б себе вибитою з життєвої колії, не знала б, де її місце: виявилось, що дорога від чесноі жінки до повії на диво коротка. В Цюріху Рольф зустрів її заявою, що дає згоду на розлучення. Вона полишила йому клопотатися формальностями й попросила дозволу забрати з собою Ганеса. Їхня розмова стосувалась тільки майбутнього, практичних питань. Що Ганесові, їхньому синові, краще, важко було вирішити; Рольф попросив двадцять чотири години на роздуми. Потім, на її подив, дозволив забрати Ганеса. Сибіла подякувала йому, зрештою сльозами його руки, й незадово до різдва виїхала на головний вокзал у супроводі свого чоловіка, щоб звідти добратися до Гавра й сісти на корабель до Америки.

Мій приятель прокурор повідомляє, що

суд (разом з вироком) відбудеться за тиждень, у вівторок.

В Америці Сибіла жила самотою, майже як черниця. Вона лишилася в Нью-Йорку. Коли Штурценегер приїхав по секретарку, якої йому не треба було, Сибіла, завдяки своєму знанню європейських мов, знайшла вже собі інше місце, досить пристойне. Вісімдесят доларів на тиждень. Вона пишалася. І Штурценегер, що сприйняв ту звістку не вельми трагічно, подався в Редвуд-сіті сам, запросивши її перед тим на вечерю до французького ресторану в Грінвіч-вілідж. Вона вже більше не «клеїла дурня», але її шлях, власний шлях, був досить тяжкий. Сибіла, донька заможних батьків, опинилася вперше в таких умовах, як інші люди на цьому світі, — тобто була самотня, відповідальна за себе, залежна від своїх власних здібностей, від попиту на ті здібності, від гумору й ласки того, хто давав їй роботу. І дивно: їй здавалося, що то й є воля, що то й є гідність. Робота її була одноманітна — вона перекладала на німецьку, французьку й італійську мови ділові листи, майже завжди однакового змісту. А перше її власне помешкання в тому світі було таке, що навіть удень, коли надворі світило сонце, вона не могла ані читати, ані шити без світла й майже ніколи не зважувалась відчинити вікно, бо все відразу вкривала кіптява, а як лягала спати, то затикала вуха воском. Сибіла не нарікала, знаючи, що мільйони людей живуть гірше за неї. Взагалі нарікати вона не могла, хоч би через Рольфа. На щастя, Ганеса вдалося примістити в німецько-єврейському пансіоні, де він був цілий день. Вільні години вона завше віддавала Ганесові і, як дозволяла погода, гуляла з ним у Центральному парку: там були дерева...

Отже, як то кажуть, вона почала нове життя.

Якось у лютому вона злякалася і ще й досі не знає, чи то їй привиділось, чи справді було чого злякатися. Вони з Ганесом сиділи в Центральному парку й годували вивірок; у западинах ще лежав брудний сніг, ставки не зовсім розмерзлилися, але сонце вже пригрівало, щебетали пташки, надходила весна. Земля була мокра; вони сиділи на чорних сланцевих скелях Манхаттена, і Сибіла тішилась, як гномик, така вона була загублена й незнана в цьому велетенському місті. Крізь безлисте віття дерев видно було в блакитному тумані хмарочоси, їхні знайомі обриси; десь на краю великого парку, по тойбіч тиші, щось примарно бряжчало й подеколи долинав свист від Гудзону. Проїхав верхи полісмен грузькою стежкою. Хлопчакки грали в бейсбол. На довгих лавках сиділи люди й читали газети, пройшла закоха-

на пара, потім якась дама підвела свого собаку під рідкісне дерево. Сибіла рада була, що нікого не знає. Чоловіка, який пройшов позад них, вона побачила тільки в спину, але якийсь момент була цілком певна, що то Штіллер, більше ніхто, і замалим не гукнула його. Звісно, вона вилаяла себе: звідки міг узятися в Нью-Йорку Штіллер? Але не заспокоїлась, лишилася суміш надії й страху, що то міг справді бути він. Сибіла взяла за руку Ганеса й рушила парком: не на те, щоб шукати того чоловіка, радше, щоб утекти, а все ж пішла в тому самому напрямку. Як і можна було сподіватися, вона його більше не здибала і вже зовсім забула про свою химеру (а то, мабуть, була таки химера), коли ще через кілька днів побачила його, спускаючись у метро: тобто вона з'їжджала на ескалаторі вниз, а він їхав догори. Спинитися, звісно, не можна було. Хіба не витріщився він на неї, хоч і не привітався? Вона втішала себе тим, що такого не може бути. Невже б це Штіллер її переслідував? У кожному разі, Сибіла побачила, що чоловік, який видався їй Штіллером, нагорі не пішов собі далі, а відразу кинувся на ті сходи, що бігли вниз. Внизу було так тісно, що напевно чи вона могла б спокійно стежити за ним, навіть якби не була така схвильована. Що доводить в Америці непромокальний плащ! Пізніше Сибіла знову переконала себе: вона, мовляв, так пильно дивилась на того чоловіка, що він, не знаючи її, міг покласти собі якусь надію, тому й вернувся. Дуже можливо. Ту мить Сибіла повелася цілком мимовільно: упхалася в найближчий вагон, двері зачинилися, й потяг рушив. Ще цілий тиждень вона трохи побоювалась, коли виходила на вулицю, але дарма: ніколи вже не зустрічала чоловіка, що видався б їй Штіллером.

Як уже сказано, робота її була одноманітна. Сиділа вона в приміщенні без денного світла й за тиждень переконалася, що довго такої неприродності не витримає. Не знати, чи надворі йде дощ, чи світить сонце, не відчутно, яка там пора, ніколи не війне повітря, що пахне бурею, чи людьми, чи листям, чи бодай мокрим асфальтом. А найгірше, що тільки їй одній цього бракувало; Сибілі здавалося, що вже від самого кондиціонованого повітря можна задушитися. Проте вона була певна, що на кожному іншому підприємстві буде те саме, а тому почувала себе цілком безпорадною. Що їй було робити, як з відчаю не вдатися в роботу? Тому її цінували, й коли через півроку вона захотіла перейти, її не пустили й удвічі збільшили платню. Тепер Сибіла могла дозволити собі краще помешкання; два покої і так званий квітник на даху на Ріверсайд-драйв із краєвидом на широкий Гуд-

зон. Тут, на вісімнадцятому поверсі, вона розкошувала. Вони з Ганесом засмагали в захистку червоного муру, бачили небо й навіть околицю міста, ліс. А на сході — море. В туманній далині Ганес навчився розпізнавати, чи то прибуває до порту «Іль-де-Франс», чи «Квін Мері». А ввечері, коли темніло, якраз перед їхніми вікнами спалахували мінливі гірлянди світла на Вашингтон-брідж. Там Сибіла мешкала майже два роки. Вона дедалі рідше думала про повернення до Швейцарії. Життя в Америці (каже вона) подобалось їй, хоч і не те, щоб дуже захоплювало; вона втішалася чужиною. До того ж правдивої Америки, Заходу, вона ще не знала. Збиралася колись поїхати на другий берег, побачити Арізону, Техас, каліфорнійські квіти; але ж вона була на службі, себто могла жити, і то вельми пристойно, доти, доки сиділа коло своєї машинки й друкувала, а відпочинок мала тільки в кінці тижня, щоправда, в радіусі ста миль навколо міста. Їй подобався Нью-Йорк. Перші тижні їй показалося, що нема нічого легшого, як ладнати з американцями. Всі вони були такі відверті, безпосередні; в неї відразу з'явилося стільки друзів, як ще зроду не було, принаймні так їй здавалося. Тішилась вона й тим, що її лишили в спокої як жінку, ніби, висівши в Америці, вона перестала нею бути: вона подобалась, але як істота середнього роду. Певне, що після останніх переживань то було для неї щастя, принаймні спочатку. Але й потім (так вона каже) Сибіла не прагнула чоловіка, а надто чоловіка-американця; вони були просто друзі, радше «friends». Більшість їх мали свої машини, а це важливо, особливо влітку, коли в Нью-Йорку страх як гаряче. Але з часом той брак атмосфери, що відчувається навіть у Швейцарії, почав її дратувати. Важко сказати, чого саме їй бракувало. Кожен хвалив її нову весняну сукню, її здоровий вигляд, її сина; порівняно з Швейцарією тут не жалкували похвал. Та раптом Сибіла стала себе питати, чи вони взагалі бачать те, що хвалять. Дивно було (каже Сибіла) збагнути, яка чарівна, яка різноманітна була еротична гра; Сибіла зрозуміла це аж тут, де тієї різноманітності взагалі не було. Виходячи з ресторану чи з підземної залізниці, залишаючи товариство, вона ніколи не відчувала, що їй бракуватиме якомусь чоловікові в той шляхетний спосіб, коли обоє, хай навіть вони й не мають наміру ще раз зустрітися, почувають себе якимось дивно окриленими. Ніколи на вулиці вона не зустріла мимохідь радісного захопленого погляду, навіть у розмові не було ані сліду схвильованого усвідомлення, що існують люди двох статей. Все обмежувалося товариськими стосунками, до речі, дуже мили-

ми; але бракувало напруження, повені квітучих відтінків, мистецтва гри, чарів, небезпеки, бентежної можливості живих ускладнень. Все було пласке, не сіре, боронь боже, — навколо аж кишіло розумними людьми, освіченими людьми, — але позбавлене життя, якоїсь знадливості, несподіванки. Сибілі здавалося, що вона жінка в шапці-невидимці; ніхто її не бачив, слухали тільки, як вона говорить, може, вважали її розмову за веселу, цікаву, але то було спілкування в безповітряному просторі. Смішно: вони балакали за проблему сексу з такою квапливою безпосередністю і впевненістю, як євнухи, що самі не зазнали того, про що говорять. Здається, вони ніколи не знали різниці між сексом і коханням. А як вони ще й починали видавати ту свою видиму хибу за ознаку здоров'я, то ставало вже не смішно, а радше нудно. Чого тільки в тому Нью-Йорку немає! Соромно було там нудьгувати. Взяти хоча б концерти! Але саме буденне життя, купівля, обіди в невеличких їдальнях, їзда в автобусах, чекання на зупинках, метушня, що поглинає дев'ять десятих нашого життя, там було таке нечувано практичне, таке нечувано безбарвне. Часом Сибіла ходила в італійський квартал, начебто купити городини, а насправді бажаючи щось побачити, спрагла на щось цікаве. Чи, може, вона сама була винна? Десять за півроку Сибілу посіло гірке почуття, що вона всіх розчарувала. Вона мала повний записник адрес, але нікому вже не зважувалась зателефонувати. Чим вона розчарувала всіх тих своїх ласкавих приятелів? Вона не знала й ніколи не дізналася. Але її це дуже пригнічувало. Бо насправді, і це її ще дужче бентежило, вона ніколи нічим не легковажила. Випадково зустрівшись із кимось, вона чула те саме ласкаве: «Привіт, Сибіло!», не помічаючи й сліду розчарування. Всі ті відверті, безпосередні люди, здавалося, нічого більше й не сподівалися від стосунків з іншими людьми, не вважали, що їх треба далі зміцнювати. А Сибілу це, мабуть, найдужче журило: після двадцяти хвилин спілкування з ними людина лишається така сама далека їм, як і після півроку, як і після багатьох років, нічого більше не додається. Тобі щиро бажають усього найкращого, й на цьому кінець. Приятелі існують тільки задля приємності, а на все інше є психіатри, своєрідні механіки внутрішнього життя, якщо в когось виявиться якась вада і він сам її не зуміє направити. В кожному разі, не треба обтяжувати приятелів смутними історіями; тоді й вони відповідають тільки поверховим оптимізмом, що ні до чого не зобов'язує. Тому вже краще засмагати в своєму маленькому квітнику на даху. І все ж, хоч як Сибіла страждала від тієї привіт-

ної байдужості американців, їй ніколи не спадало на думку повернутися до Швейцарії... Після дедалі рідшого листування, після обопільної мовчанки, що наче переходила в остаточну, якось по обіді до Сибіли на роботу зателефонував Рольф. «Де ти?» — спитала вона. «Тут, — відповів він, — у «Ля Гардія». Щойно висів з корабля. Як мені з тобою зустрітися?» Йому довелося чекати до п'ятої години, бо секретарка Сибіла не могла піти з роботи коли завгодно, і вже аж доходила шоста, як вона з'явилася у вестибюлі названого готелю на Таймс-сквер. «Як ся маєш?» — спитали вони одночасно. І одночасно відповіли: «Дякую, нічого». Вони вийшли на Таймс-сквер. «Скільки ти тут пробудеш?» — поцікавилася вона, але, звісно, в тіснєві важко було розмовляти. Сибіла повела враженого Рольфа на Рокфеллерову башту, щоб відразу показати йому частину Нью-Йорка. «Ти приїхав у якихось справах? — спитала вона й поправилася: — Тобто в службових справах?» Вони сиділи в славетному барі Рейнбо, щось замовивши для годиться. «Ні, — відповів Рольф, — я приїхав задля тебе. Задля нас із тобою». Обоє визнали, що не дуже змінилися, хіба що трохи постарілися. Сибіла показала останній Ганесів знімок. «Він уже не дитина, о ні, а справжній хлопчак!» Рольф не дав їй довго розповідати. «Я приїхав, — заявив він, — спитати тебе... Тобто вирішити, чи ми розлучимось, чи будемо жити разом. Але вже остаточно». Більше вони ні про що не питали одне одного. «Де ти мешкаєш?» — поцікавився Рольф, і Сибіла показала йому свій квартал, радше гру світла, неймовірно барвистий присмерк над Манхаттеном, видовисько, добре відоме кожному, хто бачив Манхаттен, проте не кожен, бачивши його, водночас знаходив знову жінку свого життя.... «Вавілон!» — сказав Рольф, що весь час дивився вниз на ту сітку з мінливих разків перлин, на сувої світла, на грядки електричних квітів. Аж не вірилося, що в тій глибині внизу, звідки вже не долинав галас, у тому лабіринті з темних прямокутників і яскравих каналів між ними, що чергуються майже без ніяких відмін, не пропадає щохвилини людина; що той рух кудись і звідкись не спиниться ні на мить або не обернеться раптом у хаос, від якого нема рятунку. Подекуди йому перепиняють дорогу розпечені до білого ставки, як, наприклад, Таймс-сквер. До неба стирчать чорні хмарочоси, стирчать рівно, але в перспективі здаються пучком розчепічених кристалів, більших і менших, грубших і тонших. Час від часу насувається барвистий туман, і на хвилю Нью-Йорк зникає, наче його затопив Атлантичний океан. Тоді з'являється знову — подекуди лад, як на шахівниці, а подекуди

хаос, наче на нього знеба'впав Молочний Шлях. Сибіла показала Рольфові квартали, що їх назви він знав: Бруклін за прогонами мостів, Стейтен-Айленд, Гарлем. Згодом все стає ще барвистіше; хмарочоси вже не здаються темними баштами на тлі жовтого присмерку, ніч поглинає їх, залишається тільки світло, сотні тисяч лампочок, грати з білуватих та жовтуватих вікон і більше нічого. Вони здійснюються, ширяють над майже цеглястою млою, а проваллями вулиць наче плине блискуча ртуть. Рольф не міг вийти з дива: катери, що віддзеркалювалися на Гудзоні, гірлянди мостів, зірки над повіддю неоновому лимонаду, солодошів, несмаку, що переходить у величність, ваніль і малина, впереміш із фіялковою блідістю осені, непідлеглої часові, зелень глетчерів, така, як ми бачимо тільки в пробірках, а поміж нею молочко кульбаби, блазенство й видиво, і краса також, о, чарівна краса, калейдоскоп із дитячих днів, мозаїка з барвистих скалок, але рухома, і разом з тим бездушна й холодна, як скло, а тоді знову бенгальський дим театральної Вальпургієвої ночі, небесна веселка, розсипана на тисячі шматків, що спадають на землю, оргія дисгармонії й гармонії, оргія буденності, технічна, меркантильна понад усе й одночасно схожа на казки з тисячі й одної ночі, на якісь вогнисті килими, на дешеві самоцвіти, на дитячий фейєрверк, що спав на землю і яскріє далі, все те ти вже десь бачив, може, крізь заплучені повіки в гарячці; подекуди видно червону барву, не таку, як кров, ніжнішу, як гра променів у келихові з вином, коли його просвічує сонце, червону, а також жовту, знову ж не таку, як мед, ніжнішу, жовту, як віскі, зелено-жовту, як сірка або декотрі гриби, дивовижну, але таку гарну, що якби вона озвалася, то напевне співом сирен; отак десь усе те виглядає, сповнене чуття і водночас мертве, розумне, безглузде й могутнє, витвір людей чи термітів, симфонія й лимонад. Треба все те побачити, щоб потім уявити собі, побачити очима, не тільки розумом, побачити, коли ти розгублений, зацікавлений, переляканий, захоплений, недовірливий і схвилюваний, чужинець на землі, а не тільки в Америці; тоді людині хочеться сміятися, радіти й плакати з усього того. А далеко на сході встає бронзовий місяць, коване кружало, німий гонг... Але найдужче бентежила Рольфа Сибіла, його дружина, що почувалася тут як дома. Вони допивали своє мартіні, мовчки, задумано поглядаючи одне на одного, й часом посміхалися майже глузливо, помічаючи, що, власне, Атлантичний океан, який розділяв їх, був непотрібний. Рольф не зважувався торкнутись її голої руки: його ніжність ховалася в очах. Сибіла також відчува-

ла, що на світі, хоч би який він був великий, немає ближчої їй людини за Рольфа, її чоловіка. Цього вона не приховувала, а все ж попросила двадцять чотири години на роздуми.

ЗОШИТ СЬОМИЙ

Сьогодні — візит до зубного лікаря.

Це дрібниця, але ж дрібниці найстрашніші: від них не можна оборонитися. Вони стомлюють! Ось одягнена в біле дівчина заходить до почекальні й каже:

— Пане Штіллере, прошу.

Чи ж я маю вилаяти її при всіх? Адже ця мила дівчина не винна, що мене записано Штіллером. Я мовчки йду за нею. То мій оборонець постарався! Вони чіпляють мені на шию білу серветку, дають чисту склянку з літеплом, усе це дуже чемно, і молодий лікар, наступник небіжчика лікаря, що йому зниклий Штіллер ще й досі не сплатив рахунку, мие руки. Він теж не винний, бо ще добре не знає пацієнтів свого попередника й цілком покладається на свою асистентку.

— Болить зуб, пане Штіллере? — каже він.

Я саме полощу рот і киваю головою, що болить. Поки я збираюся з'ясувати непорозуміння, його зонд знаходить болюче місце, і я вже не маю бажання сперечатися. Молодий лікар ставиться до своєї роботи дуже поважно.

— Гляньте, — каже він і показує мені люстерко, — ось, наприклад, ця коронка на верхньому шостому зубі, бачите? Я не хочу критикувати свого попередника, але ж коронка просто нікудишня.

Він не розуміє мого погляду, гадає, що я хочу захистити його попередника. З ватою, клямрою і тампоном у роззявленому роті я не можу нічого пояснити й вислухую безумовно цікаву лекцію про нові досягнення в лікуванні зубів. Молодий лікар, що правда, перейняв місце й пацієнтів свого дядька, але й гадки не має переймати також помилки померлого покоління; якщо, наприклад, узяти мій рот, то там майже самі помилки. Я тільки очима безпорадно прошу молодого лікаря не вважати мої коронки за роботу його небіжчика дядька, а мої зуби — за зуби зниклого Штіллера. Він гукає асистентці:

— Дайте мені ще раз рентгенівський знімок пана Штіллера!

Все це, як я вже казав, — робота мого оборонця. Лікар мені не вірить. Щоразу, як він торкається зондом одного місця, мені мимохіть з очей течуть сльози, і я ніяк не

збагну, навіщо він там колупається. Врешті він каже:

— Ні, зуб таки живий.

Глянувши на давній рентгенівський знімок, знайдений у картотеці його попередника, молодий лікар просто не може втямити, чого мій четвертий спідній лівий зуб ще живий — по-моєму, аж надто живий. Адже на знімку (він показує мені спідній четвертий лівий зуб зниклого Штіллера) добре видно, що в нього корінь зовсім мертвий!

— Дивно, — мурмоче лікар, — дивно. — Тоді викликає асистентку: — Це справді знімок пана Штіллера? Ви не помилилися?

— Таж він підписаний...

Сумлінність не дає йому спокою; він знову порівнює кожний зуб і виявляє, що в Штіллера, зниклого пацієнта його попередника, восьмий правий верхній зуб був, наприклад, цілий-цілісінький, а в мене замість нього дірка. Що я зробив із восьмим правим верхнім зубом (Штіллеровим)? Я стискаю плечима. Потрібен мені допит, коли в мене вата, клямра й тампон у роті! Нарешті лікар віддає знімок, береться до свердла. Коли я нарешті через півтори години, звільнений від клямри, дістаю змогу сплоскати рота, то, звісно, вже не маю бажання сперечатися про давній рентгенівський знімок. Тільки прошу сарідону. Кнобель сидить у почекальні. Сіра в'язнична машина жде на акацієвій алеї. Шоферам наказано не ставити машину на очах. Проте алея належить школі, вона відмежовує шкільний майданчик. Коли я з Кнобелем повертаюся до машини, саме починається велика перерва, і нас відразу оточують школярі. Якесь маля питає несміливо, чи я злодій, а ще одна дівчинка радісно вигукує:

— Пане вчителю, злочинець!

Я махаю їм рукою крізь загразоване вікно. Тільки вчителі не відповідають мені.

P. S.

Може, питаю я сам себе, треба боронитися скрізь, де тебе мають за когось іншого? Може, не слід було дозволяти асистентці зубного лікаря записувати мене Штіллером? Сізіфова праця! Тоді знову мені здається, що досить було б, якби лиш Юліка не плутала мене з Штіллером.

Мексіка...

Я згадую (сам не знаю чому) поминки, такі, як я бачив у Ханісіо, індіанок, що цілу ніч чиплять на могилах, усі святочно вбрані, гарно причесані, немов до шлюбу. Здавалося б, там нічого й не відбувається; цвинтар — тераса над темним озером, оточена стрімкими скелями, без жодної могильної плити чи якогось іншого знаку; кожен у се-

лі знає, де поховано його предків і де він сам колись лежатиме. На тому місці ставлять свічки — три, сім чи двадцять, залежно від того, скільки небіжчиків має родина, — і миски з різною їжею, прикриті чистими серветками, а насамперед одну дивовижну річ: бамбукову риштовину, яку споруджують урочисто, ніби на свят-вечір, а на неї кладуть печиво, квіти, овочі, кольорові цукерки. Запахом тих наїдків мають цілу ніч живитися померлі, бо запах — це зміст речей, у цьому весь сенс. Тільки жінки й діти приходять уночі на цвинтар; чоловіки моляться в церкві. Жінки, що весь час поводяться діловито й тверезо, сідають долі, наче на довгий спочинок, загортаються кожна разом з своєю дитиною в хустку так, що виходить наче одна істота. Свічки, що стоять рядком між живими й мертвими, миготять на холодному вітрі, спливає година по годині, над темними горами сходить місяць і, описавши поволі дугу, знову ховається. Більше не відбувається нічого. Час від часу долинає дзвін, десь виє на місяць собака, і більше нічого. Ніхто не плаче, розмовляють мало, тільки про необхідне, але не пошепки, як у нас на цвинтарях: адже йдеться не про настрій. Тиша, що зрештою підкоряє собі й дітей, які годинами дивляться на мерехтливі свічки або в порожню ніч над озером, не означає тут побожності чи внутрішньої зосередженості в нашому розумінні, ані в поганому, ані в гарному. То просто тиша. Перед лицем життя і смерті нема про що говорити. Де-хто навіть спить, поки їхні мертві — батько, чоловік чи син — нечутно живляться запахом, змістом речей. Десять опівночі приходять останні поминальниці, і всі вже сидять аж до світанку. Миготять тисячі душ померлих. Закоцюбла дитина, що надсадно кашляє, наче сама скоро піде на той світ, дістає в завдаток щось із солодоців, принесених мертвим. На загал тут люди неймовірно терплячі. Надворі холодно, дуже холодно, бо то ніч під перше листопада. Маленька дівчинка, що її мати куняє, грається свічкою, обкапує теплим воском собі руки, поки свічка гасне, тоді знову засвічує її і далі капає на руки. Кожний подих вітру приносить міцні пахощі; жінки общипують пелюстки з жовтих квіток і розсипають їх поміж могил, общипують так, наче готують якусь городину, не як-небудь, але без зайвих рухів, не домагаючись якогось настрою, без театральних натяків, що йдеться про щось символічне. Там просто ні про що не йдеться, вони общипують квітки та й годі. І здається, наче тиша стає ще глибша; місяць зайшов, холод аж наскрізь проймає. І нічого не відбувається. Жінки не вклякають, а сидять на землі, щоб душі померлих могли

ввійти їм у лоно. І це все. Нарешті починає світати, минає ніч тихої терплячості, відданості неминучому вмиранню й поставанню...

Розмова з моїм приятелем прокурором про Штіллера:

— Більшість людей нівечать своє життя через надмірні вимоги до самих себе, — каже він і пояснює це дець так: — Наша свідомість протягом кількох сторіч дуже змінилася, а наше чуттєве життя лишилося майже таке саме. Тому й виникла така невідповідність між нашим інтелектуальним і емоційним рівнем. Більшість нас має такий пакунок із краном тілесного кольору, тобто почуття, що їх із свого інтелектуального рівня не хоче признати. На це є дві ради, що, властиво, нічим не зараджують: або ми якомога вбиваємо в собі примітивні, а отже негідні почуття, ризикуючи, що тим самим узагалі вб'ємо чуттєве життя, або даємо нашим негідним почуттям просто іншу назву. Огортаємо їх брехнею. Чіпляємо їм наліпку, таку, яку хоче наша свідомість. Що гнучкіша наша свідомість, що начитаніші ми, то численніші й шляхетніші наші шляхи до відступу, вигадливіша наша самоомана; так можна розважатися цілий вік і навіть гарно розважатися, тільки тоді людина простує не до життя, а до неминучого самовідчуження. Наприклад, коли нам бракує відваги стати навколішки, ми легко можемо витлумачити це як самовладання, а свій страх перед самовиявленням як самовідданість і так далі. Більшість із нас добре знає, що треба відчувати в тій чи іншій ситуації, а чого не можна відчувати, але нам страх як важко визначити, хоч як би хотілося, що ми відчуваємо насправді. Це тяжка хвороба. І класичний її симптом — сарказм супроти кожного почуття. З надмірними вимогами до самого себе неодмінно йдуть у парі безпідставні докори сумління. Один дорікає собі, що він не геній, інший, що, попри гарне своє виховання, не став святим, а Штіллер ставить собі на карб, що не став борцем за Іспанію... Дивно, чого тільки ми не беремо на своє сумління, коли ставимо надто високі вимоги до себе й тим самим відчужуємося від своєї натури. Наш внутрішній голос, славетний внутрішній голос — це часто тільки кокетування якогось псевдо «я», що не хоче допустити, аби я врешті відмовився від своїх претензій, аби пізнав самого себе, і, підступно роздмухуючи моє марнославство, а як треба, то й посилаючись на фальшиві накази з неба, приковує мене до моїх убивчих вимог до самого себе. Ми бачимо свої поразки, але не розуміємо, що це сигнали, наслідок хибного поривання, поривання геть від себе. Хоч як дивно, а наше марнослав-

ство, здається, не наближає нас до нашого «я», а віддаляє від нього.

Далі мова заходить про відомий рядок із другої частини «Фауста»: «Люблю, хто неможливого жада!» Ми обидва не пригадуємо, де саме там стоять ці зловісні слова, але згодні один з одним, що вони могли злетіти тільки з уст демонічної особи: це ж бо заклик до неврозу, що не має нічого спільного з реальними пориваннями (в рядку й мовиться не про поривання, а про жадання) і він передбачає упокорення перед нашими обмеженими можливостями.

— Я не вважаю Штіллера за виняток, — каже мій прокурор. — Чимало моїх знайомих, та й я сам, теж можуть бути прикладами таких перебільшених вимог до себе, хоч і зовсім іншим... Багато людей пізнають самих себе, але не багатьом щастить прийняти себе такими, як вони є. Скільки самопізнання кінчається тим, що людина прагне випередити інших і ще ймовірніше, ще докладніше змалювати свої слабощі, отже кінчається кокетуванням! Але навіть правдивого самопізнання, такого, що мовчить і виявляється тільки в поведінці, не досить, воно лише перший, необхідний і дуже важкий крок, але його ще не досить. Самопізнання як довична жура, як дотепні стосунки з тим, від чого ми давно вже відмовились, трапляється часто. Такі люди дуже приємні в товаристві, але що воно означає для них самих? Вони відкинули фальшиву роль, звісно, це вже щось важить, але ще не повертає їх до життя. Неправда, що з роками людина дедалі більше схильна прийняти себе такою, як вона є. Щоправда, старішій людині її давні мрії здаються сумнівними, їй легше сміятися над своїм юнацьким шанолубством, їй уже той сміх менше коштує, не так болить; але це ще не означає, що вона приймає саму себе. З певного погляду старішій людині навіть важче цього доконати. Щораз більше людей, на яких ми споглядаємо захоплено, виявляються молодші за нас, часу в нас лишається дедалі менше, нам щораз легше відмовлятися від чогось з огляду на почесну кар'єру, а ще легше для тих, хто взагалі ніякої кар'єри не зробив і тішиться облудністю навколишнього світу, вдовольняється тим, що він невизнаний геній... Щоб прийняти самого себе, треба величезної життєвої снаги... Вимога любити ближнього як себе самого впливає з цілком зрозумілої першооснови, що ти любиш себе, приймаєш себе таким, яким тебе створено. Та навіть як людина прийме сама себе, це ще не все! Бо поки я хотітиму переконати інших, що я — це я і ніхто інший, то весь час боятимусь, щоб мене з кимось не сплутали, і буду невільником того страху... Не маючи певно-

сті, що поза людським розумінням є якась абсолютна інстанція, що існує якась абсолютна реальність, я не можу собі уявити, — каже мій прокурор, — що нам коли-небудь пощастить стати вільними.

Р. S.

Абсолютна інстанція? Абсолютна реальність? Чому він не каже: «бог»? Мені здається, що він навмисне старанно уникає цього слова. Чи тільки переді мною?

Р. Р. S.

Усвідомлюючи, що я людина незначна, нікчемна, я завше сподіваюся, що вже через цю свідомість не можу бути нікчемний. Щиро казати, я сподіваюся перетворення, втечі. Я просто не готовий бути нікчемною людиною. Властиво, я лише сподіваюся, що бог (коли я допоможу йому) зробить з мене іншу індивідуальність, багатшу, глибшу, вартнішу, вагомішу, і, мабуть, саме це заважає богові стати для мене чимось реальним, тим, що можна збагнути. Моє *conditio sine qua pop*: щоб він відмовився від мене, свого витвору.

Юліка й досі в Парижі.

Материна могила, як і всі могили в цій країні. Кожна охайно обрамована гранітом, кожна трохи коротка, аж боїшся наступити небіжчикові на ноги, між ними стежечки, посипані жорствою, по краях барвінок, а посередині череп'яний вазон, у ньому кілька зів'ялих айстр, за каменем іржава бляшанка поливати квіти. Але сьогодні йде дощ. Ми стоїмо разом під парасолом, дзигарі на башті б'ють третю. Надгробок швидше смішний — алегорична композиція, згусток каменярьської майстерності. Подекуди над сірим Манхаттеном надгробків височать кипариси. Вільфрід питає:

— Як тобі подобається надгробок?

— Так собі, — кажу я...

Вільфрід належить до тих людей, що їм личить парасоль. Я зроду не мав парасоля, але тепер радий, що стою під ним. Це сільський цвинтар: пагорб, зарослий старими берестами, поганенька церковця з кінця дев'ятнадцятого сторіччя. Ясної години звідси, мабуть, відкривається гарний, далекий краєвид на озеро й гори. Сьогодні все сіре, сльотливий осінній день. Над лісом навис туман. На чорний парасоль тихо крапає дощ. Ми стоїмо довго, обидва мовчазні, непорушні, як і годиться протестантам. Напис: «Тут спочиває в бозі...» На інших надгробках інші написи: «Спи спокійно» або якась туманна лірика. Надгробок з травертину, на жаль, виглянсуваний. Краплі з парасоля спадають на брунатне листя. В другому ряду є свіжа

могила — глиняний горбик, а зверху вінки. Знову б'ють дзигарі. Холодно, мокро, сіро...

Потім ми заходимо до заїзду.

Вільфрід Штіллер — молодший за мене, тугий чоловік із засмаглим, обвітраним, гладеньким обличчям. Видно, що він багато буває надворі, на сонці. Чорний чуб у нього коротко підстрижений, як у селян або військових. Він привіз мене сюди джипом, не своїм власним, а рільничої спілки. Вільфрід керує там городництвом... Звісно, ми розмовляємо про своїх матерів, а тим часом Вільфрід (він утримувався на цвинтарі) курить цигарку по цигарці тієї марки, що курив комісар на митниці. Його мати, здається, була дуже сувора, а моя ні. Вільфрід розповідає, як колись заліз до льоху поласувати варенням, і мати замкнула його там на цілий день, щоб більше не кортіло. І нічого: пересидів день у темному льоху й не заслаб. Я сміюся разом з ним — але то не моя мати. Вона зроду так не стала б виховувати мене. Його мати казала: «Не давай собі попусту, якщо хочеш стати справжнім хлопцем!» А моя: «Дайте ж хлопцеві спокій!» Моя мати була певна, що я вже якось пораджу собі в житті. Пригадую, раз я підслухав крізь шпарку на ключ, як мати переповідала цілому товариству мої дотепні і, видно, дуже мудрі вислови за останній тиждень, що всім вельми сподобалися. Вільфрід такого ніколи не зазнав. Його мати журилася, що з нього нічого путнього не вийде; цей здоровий, трохи грубуватий, наче сухий, а проте дуже сердечний чоловік, що сидить напроти мене біля лакованого столика й димить цигаркою, сам признається, що не мав ніяких здібностей, навіть не вчився грати на роялі. А моя мати, я знаю, заощаджувала на прибиральницях і прасувальницях, сама прибирала й прасувала, аби могли щомісяця заплатити за мою науку гри на флейті; я ж бо був обдарований. І обидві вони були смішні! Вільфрід оповідає, що його мати, звісно, така сама поважна, як і моя, дуже любила сиру печінку, куди дужче за солодощі; але ж не можна було на іменини чи на яке свято подарувати їй сирої печінки; отже вона сама мусила добувати собі ті ласощі. І добувала! Раз, коли футбольний м'яч залетів у кущі й Вільфрід кинувся його шукати, то наткнувся у відлюдному куточку в парку на свою матір, що їла сиру печінку; вона, сердешна, перелякалася до смерті й тоді незграбно почала переконувати Вільфріда, аж той нарешті повірив, що то було все що завгодно, тільки не сира печінка. Таке могло статися і з моєю матір'ю, тож ми обидва сміємося. Далі він знову змальовує матір, зовсім мені невідому, розважну й непідкупну жінку, що їй не можна було викидати ніяких коників, практичну жінку, яка дуже рано почала його

навчати, що він ніколи не одружиться з пристойною дівчиною, коли не матиме доброго заробітку. Моя мати була зовсім не така. Вона любила, коли я викидав якісь коники, а за прийдешне була спокійна, бо покладалася на мої внутрішні якості, була переконана, що я зможу одружитися з ким тільки захочу, з кожною жінкою, крім самої неї, що мене малого дуже засмучувало. Мою матір турбувало тільки, чи жінка, яку я приведу, справді буде гідна мене. Якось, пам'ятаю, я, випльовуючи кісточки з вишень, спробував поцілити ними в нашого старенького сусіда, що читав газету в своєму садку; мою матір так обурило його нечуване звинувачення, що я не признався до вини, аби не компрометувати її перед старим. Ми завше трималися разом, казав мій вітчим, як реп'яхи. Вільфрідові він був рідний батько. І моя мати, я знаю, ніколи не плакала б перед учителями; вона б усе заперечувала або чекала б від них хоч якоїсь поблажливості. Бо я був тендітною дитиною. Коли моя мати, бозна-як спокутувала мою провину, я приносив їй цілий оберемок пролісків; аж тоді вона плакала. А його мати не чекала від нього пролісків, зате вимагала, щоб він сам перепросив учителя. Чудно, які бувають неоднакові матері!

— Вже чотири роки вона там лежить, — каже Вільфрід. — Нізащо не хотіла, щоб її ховали в місті побіч людей, що їх вона ніколи не бачила за життя. Бридилася...

З'являється господар заїзду й приязно вітає Вільфріда на ім'я, потім подає руку й мені. Вільфрід розмовляє з людьми, анітрохи не прикидаючись. Я так не можу. А власне, чому? Потім, як ми знову лишаємось самі, він розпитує мене про Юліку; як їй ведеться в Парижі. Юліка приїздила сюди з Парижа на похорон, вразивши всіх своїми рудими косами. Відтоді Вільфрід більше з нею не бачився. Вільфрід носить плетену камізельку. Його дуже цікавить Каліфорнія; він збирався колись виїхати до Аргентини й стати фермером, але не поїхав через матір. От я й розповідаю йому про Каліфорнію, не маючи її ані на гадці, ані перед очима, натомість бачу могилу з барвінком і травертиновим надгробком, не маючи ані на гадці, ані перед очима своєї матері, і Вільфрід вважає, що все гаразд. Його зниклий брат, мабуть, завше був трохи дивакуватий. Вільфрід не каже цього, навіть не натякає. В ньому нема двозначності, дотепності, цікавості, він людина природна, не прагне себе якось виповісти. А я навіть як мовчу, то здаюся собі в його присутності балакучим. Він п'є мало і, мабуть, лише задля мене, до того вважає вино за дуже гарне, чим мене знову ж таки зворушує, бо вино кепське, не міцне, власне, тільки й того, що відгонить

бачкою. І все таке зрозуміле, таке дивне; розмова раз по раз уривається, чути тільки, як муркотить кіт. І коли Вільфрід ще раз запрошує мене пожити в них, я відчуваю, що на очі мені навертаються сльози, дарма, що я наче здерев'янів. Він брат, а я ні, і йому нітрохи не заважає, що я не брат. Може, я теж голодний? Вільфрід не хоче мене ні в чому переконувати і цим якимось обеззброює. Він не лякається мовчанки, а я знову оповідаю про найновіші ферми в Каліфорнії, що про них Вільфрід, звісно, знає з публікацій краще за мене. Між іншим, цікаво, що в тому самому ілюстрованому часописі, де оповідалось про балерину Юліку та її зниклого чоловіка, вміщено й велику статтю про нові заходи боротьби із шкідниками, і коли я в розмові згадую про неї, Вільфрід сміється: в статті немає ані крихти правди. Мені аж весело стає. Та коли з чогось випливає (хоч би з того, коли ми відбували військову службу), що Вільфрід молодший за мене на п'ять років, я пантеличусь. Я дивлюся на нього так, як хлопчак дивиться на дорослого чоловіка, незалежно од віку він мене з кожного погляду переважає. Збиває мене з пантелику й те, що його не бентежить ніяка, бодай найкумедніша різниця між нами; він без жодних застережень приймає, що моє життя, хоч для нього й незрозуміле, мене, очевидно, цілком улаштовує; не втручаючись ні до чого, він дотримується певної шанобливої відстані, яка щоразу мене присоромлює і відбирає мені певність. Але Вільфрідова шаноба цілком щира. Я не зважуюся замовити ще вина, якогось іншого, хоч знаю, що Вільфрід не був би проти: адже це день особливий і варто б його трохи відсвяткувати. Про його дітей я чую, що вони саме перехворіли свинкою; тепер їм лишився ще кір. Вільфрід, почепивши піджака на спинку стільця, береться до сиру з хлібом, щоб підживитися перед довгою їздою в не дуже зручному джипі. Вина він більше не замовляє. Я питаю себе, чи не освідчитись мені, хоч і непроханому, але не знаю як. Та й навіщо!.. Вільфрідові ясно як день, що ми брати, що ми стояли над однією могилою під одним парасолем і що тепер ми розлучаємось.

Перед п'ятою годиною я повертаюсь до Цюріха.

Тепер (пишучи це) я сиджу в барі. Сам у місті! Мені здається, що це сон; хоч має найбільшче оточення — цілий табун щойно нафарбованих цюріхських повій, готових до вечірнього наступу, — аж ніяк не скидається на сон. Ніхто не каже, що знає мене. А що, якби я не вернувся на шосту до в'язниці? Вільфрід підвіз мене до Бельвю; йому ще далеко їхати, а завтра на нього чекає напружена робота, а ж, оскільки мене відпущено

з Вільфрідом, маю ще цілу годину. Він подав мені руку.

— А як я втечу?

Він засміявся, тримаючись уже за кермо.

— Сам дивися, як тобі краще!

Джип шерпонувся, і ось уже Вільфріда немає...

Що я мав йому пояснювати? Є багато людей, ближчих мені, з ними я куди легше можу порозумітись, ніж із цим чоловіком, він ніяк не може бути мені за товариша. І він теж має своїх товаришів, що були б мені цілком чужі, йому також не спало б на думку залічувати мене до своїх приятелів. А все ж він справді єдина людина, що не дратує мене, коли плутає, наче то цілком природна річ, зі зниклим Штіллером, тобто не розуміє мене. Бо що означає розуміти! Приятелі повинні розуміти один одного, щоб бути приятелями; а брати завше брати. Чому я ніколи не був йому братом? Сьогоднішня зустріч дуже мене збентежила. Де моє місце в цьому світі?

— Ви й далі заперечуєте? — питає мій оборонець, тільки-но я повертаюся до в'язниці. — Заперечуєте?

— Так, — кажу я, — заперечую далі...

— Але ж це смішно! — каже мій оборонець.

— Смішно, — відповідаю я, — так коли б я признався до того, чого б ви хотіли, пане докторе, то було б ще смішніше.

— Я вас не розумію, — каже мій оборонець.

— Я знаю. Тому, пане докторе, мені й доводиться заперечувати все, що ви про мене кажете...

Ну, добре: хто ж має читати те, що я записую в ці зошити? А все ж мені здається, кожен, щось пишучи, сподівається, що його хтось прочитає, навіть якби той хтось був тільки він сам. А ще я питаю себе: чи можна писати, не граючи якоїсь ролі? Людина хоче бути сама собі чужа. Моя дійсність полягає не в ролі, а, мабуть, у підсвідомому вирішенні, яку роль я собі припишу. Часом я відчуваю, що людина скидає з себе те, що напише, як гадюка шкіру. Ото ж бо й є: не можна себе описати, можна тільки скинути шкіру. Та кого мертва шкіра цікавитиме! А вже що й казати про питання, що впливає знову й знову: чи зможе колись читач вчитати щось інше, аніж себе самого: писання — це не спілкування з читачем і не спілкування з самим собою, а спілкування з тим, чого не можна вповісти. Що докладніше ти спромігся б себе вповісти, то чистішим виявилось б те, чого вповісти не можна, тобто дійсність, що її ти турбуєш і

порушуєш. Мова існує на те, щоб стати німим. Хто мовчить, той не німий. Хто мовчить, той навіть гадки не має, який він є насправді.

Чому Юліка не пише?

Приятелі! Тепер вони вже приходять до мене цілими юрмами, сьогодні їх з'явилося аж п'ятеро, і всі одночасно. Всім їм здається, що я не змінився, майже не змінився, і всі кажуть мені «ти». І хоч я не озиваюся жодним словом, їм це нітрохи не заважає мене знати, аякже, немає нічого ліпшого за давню приязнь. Один, актор, узагалі не випускає моєї руки, заглядає в вічі і навіть як замовкає, то весь аж світиться глибоким розумінням Штіллера. Він тисне мені руку раз, удруге, трясє її, давить обома долонями, наче лещатами, — хоче сказати те, чого не можна віддати словами. Я ж лише кажу:

— Сідайте, будь ласка, панове!

За хвилю я помічаю, що один із них вважає себе за мого благодійника, бо він не подав до суду на зниклого Штіллера за несплату комірного, хоч мав цілковите право; здається, моє збентеження вдовольняє його — воно потрактоване як вдячність. Взагалі ж усі вони гарні люди, хоч на цій зустрічі, зібрані разом, чого в звичайних умовах, мабуть, ніколи б не сталося, нагадують товариство в крематорії; крім зв'язку зі зниклим Штіллером, що в кожного з них має свою причину, їх, властиво, нічого між собою не єднає. Певне, кожен чув щось про іншого від Штіллера, якого їм тепер вочевидь бракує. Звісно, краще знайомитися поодиноці. Виявляється, один із них за цей час став професором, мудра голова. Мабуть, він не раз мав клопіт із зниклим Штіллером через його темперамент, невиразний напрям думок і плутаний радикалізм. І прийшов він просто, щоб показати свою вірність, цей молодий професор, що напевне має інших приятелів. З його обережності й делікатності видно, який вразливий був зниклий Штіллер, і справді, навіть я почуваюся наче підлеглим, усвідомлюю, як мало знаю, проймаюся боязкою повагою і впадаю в такий тон, що безсумнівно має нагадувати йому зниклого приятеля. Професор не хоче того тону і тієї мовчазної боязкої поваги; але, здається, він до такого звик, і що дивніше я поведуюся, то певніше він додає в мені зниклого Штіллера. Той Штіллер часто дивував його, і все ж професор лишився йому вірний, радше з шляхетності, аніж тому, що потребує його приязні, бо приятелювати зі Штіллером — тяжка справа. Чому це мені стає сумно? Справді, це все люди, що з ними приємно було б приятелювати. Чому ж таке неможливе? До речі

вони зовсім не згодні між собою, ким був Штіллер, а все ж поводяться так, наче мають мене за ту саму особу. Життерадісний митець, графік, розповідає, яке свято має відбутися, коли мене звільнять. П'ятий гість, складальник за фахом, — здається, комуніст. Решту чотирьох він має за безнадійних реакціонерів і, як видно з його погляду, ставить мені на карб таких приятелів; найбільше сердить його приязний тон власника будинку, що зворушено змальовує Штіллерову майстерню, схожу на заснуле царство. Поки вони так говорять, я міркую собі, якою мав би бути людиною, щоб хоч у загальних рисах відповідати спогадам і сподіванкам п'яток моїх гостей, — мабуть, істотою з п'ятьма головами, до того ж кожен із них відтяв би решту чотири, як неправдиві й непотрібні, щоб відтворити сутого Штіллера. Я помічаю, що актор став католиком і дивиться на складальника-комуніста з певною повагою й розумінням: йому не важко збагнути складальникові погляди, бо вони схожі на його власний авантурний світогляд з ранньої молодості. Крім комуніста, очевидно, жоден з них не лишився такий, як був. Молодий професор запевняє мене, що хоч він, як і раніше, понад усе шанує класику, проте не вважає сучасне мистецтво виключно за розпад, а графік, очевидно, повернутий поважними успіхами на правдиву дорогу, переміг песимізм у царині культури і наголошує на високому рівні швейцарської графіки; йому, щиро казати, не треба ні комунізму, ні католицизму, щоб знайти своє призначення в цьому світі. Натомість власник майстерні, за фахом антиквар, як ніколи, тримається традиції, що вона локальніша, то краща; він не має нічого проти європейського оборонного товариства, боронь боже, але саме тому перед антикваром стоїть важливе завдання: плекати всілякі різниці, наприклад, різницю між громадянином Базеля й Цюріха. Бо що ж іще повинні боронити з'єднані європейські армії, як не привілей відрізнятися один від одного на найменшій відстані? Як я вже казав, усі вони дуже приємні люди. Згодом я питаю себе, чому, властиво, не почуваюсь їхнім приятелем. Я образив їх, нічого не сказавши. Моя камера стає дедалі самотніша після кожних відвідин.

Снилась Юліка, знову майже те саме: сидить у якійсь кав'ярні на бульварі серед юрми людей і намагається написати мені, гризе олівець, як заклопотана школярка; я хочу підійти до неї, але троє чужих солдатів (німецьких) ув'язнюють мене. Я знаю, що Юліка мене зрадила. Ми ззираємось. Чоловіки в касках тягнуть мене далі, я хочу проклясти Юліку, а її німий погляд благає, щоб

я не вірив тому, що вона написала, її змушено, я її змусив. Я питаю солдатів, чи мене розстріляють, і вони регочуть. Один каже: «Ні, тепер ми розпинаємо». Після переляку я опиняюся в таборі. Мусимо пришпилювати кнопками фотокартки на деревах, оце й є те, що вони звуть «розпинати», не більше. Я «розпинаю» Юліку — знімок балерини...

Важко не стомитися світом, його більшістю, його перевагою, яку я мушу визнати. Важко самому, без свідків, знати, що ти довідався за свої самітні години, важко носити в собі знання, що їх ти не годен ані довести, ані навіть висловити. Я знаю, що я не зниклий Штіллер. І ніколи ним не був. Присягаюся, хоч і не знаю, хто я насправді. Може, я ніхто. І якби вони могли мені навіть показати чорне на білому, що з усіх людей на світі, записаних до метричних книг, нині бракує лиш одного, а саме Штіллера, і коли я відмовляюся ним бути, то мене взагалі нема на світі, я все одно відмовлявся б і далі. Чому вони не дають мені спокою? Я знаю, моя поведінка смішна, а становище моє важко витримати. Але я не той чоловік, що його вони шукають, і цієї впевненості, єдиної, що в мене є, я не зречуся.

Юліка й досі в Парижі.

Неправда: як казати щиро, я не можу бути сам, жодної години в житті я не міг бути сам! І, знову ж таки, як казати щиро, здебільшого зі мною була жінка. Спочатку — моя люба, ласкава мати; я заледве здав на атестат зрілості й радів за неї — тепер вітчизні не зможе їй сказати: «Ну от, маєш свого коханого синочка!» Потім я, з казенним вовняним коцом під пахвою, пішов відбувати вітчизняну кару й просидів майже ціле літо в казармі, але не був сам, бо турбувався за матір: моя служба здавалася їй чимось жахливим. На кожний поклик пам'яті зринає безліч годин, більше, аніж їх може вмістити пересічне людське життя, годин, що їх я мав за самотні, — вечори в готельних покоях з галасом на чужих вулицях чи вікнами на подвір'я, ночі десь на вокзалах, весняні дні в громадському парку, повному дитячих візочків і чужої мови, тоді знову обідні години в тій самій їдальні, прогулянки дощової пори в лісі, в глибокій певності, що вже ніколи не поговориш із людиною, на яку так палко чекаєш, усілякі прощання, чемні, й квапливі, й щирі, але також і жалісні, з плачем, відтягнені до останньої хвилини, боягузливі; незчисленні години, як уже сказано, а все ж я ніколи не був сам, жодної години. Завше я знаходив якусь внутрішню раду, приємний чи болючий спогад, жваву розмову з невидимою людиною, що

здебільшого взагалі не існувала, але я собі її вигадував, щоб не бути самому, чи надію на якусь чудову зустріч за першим або за другим рогом вулиці. Хіба це самота? Може, я був сам, як ще тільки входив у своє мистецтво, майже вмів бути сам у правдивому значенні цього слова, сподіваючись виявити себе в глині чи в гіпсі; однак ця надія тривала недовго, з'явилося шанобство, радощі сподіваної слави й тривога, що тебе не оцінять. Цілими місяцями через глину, шанобство й гіпс я не бачив живої душі, поглинутий своїм мистецтвом, що ніколи не стало справдешнім, захований у чотирьох стінах своєї майстерні, без радіо, як середньовічний пустельник, мовчазний, як весляр, прикутий до галери, схимник у ставленні до дівчат, але тільки до них; зате радісний, мов той гномик із казки, на думку, що ніхто ще не вгадав моєї геніальності, і працьовитий, як віл під бато́гом, під бато́гом свого шанобства; отже я не був сам. Не був я сам і коло порону на Тахо; я знав, що, як мене вб'ють, Аня не помре з горя й не піде в черниці, а й далі доглядатиме живих, даватиме кохати себе, але часом згадає й мене. Та коли мене потім ніхто не вбив, коли мені тільки зв'язали моїм же власним паском руки й ноги і кинули в кущі дроку, я теж не був сам; я мав сором перед Анею, думав, що помру зі спраги й не побачу Ані, кричав, поки міг, а тоді вже не кричав, але, мліючи, я мав Аню, мав пекучий сором перед нею. І не був сам, коли повертався додому, хоч уже передчував, що там мене зустрінуть як чужого; вдень на дорогах, уночі на французьких вокзалах я виправдувався перед Анею, соромився, обурювався на неї, збирав проти неї докази; я не був сам. А потім, далеко від неї, я розповідав свій іспанський анекдот, і знайомі, хто менше, хто більше, вірили мені, але я знав, що тільки Ані відома правда, отже теж не був сам. Смішно, але правда: завше коло мене була жінка, що завдяки їй я міг себе обдурювати. Я мав приятелів-чоловіків, не багатьох, щоправда; то була приязнь, але не омана, буцімто серед них ти не сам. Часто я згадував далеких приятелів, цікавився, що вони думають, радій був посперечатися з ними, чи журився, як заходила сварка; але в тяжку годину, тоді, коли я не здатен був лишитися сам, щоразу з'являлася жінка, згадка про неї, надія, що жінка визволить мене з тієї самоти. Чому я не міг бути сам, чого мене покарано нудити світом з тією балериною, з тією морською твариною, аж поки врешті довелось ще й одружитися з нею? Певне ж, почав я, бо завше виявляв залізну волю, як робив не те, що треба. Щонайменше тисячу й одну ніч я хапався за голову й засинав; навіть у подружжі я не міг бути сам. Я кидав

її напризволяще, вона принижувала мене, а я її, але ніколи я не був сам. І не був сам у трюмі італійського судна як безквитковий пасажир, подорожній без паперів, що тікав до Америки. Тільки підкуплений кочегар знав, що я сиджу десь поміж бочками: там було темно, чимось смерділо й стояла така задуха, що з мене (і з кожного б на моєму місці) піт лився дзюрками; я добре розумів, що прекрасна Юліка бридилася б моїм потом, а отже знову не був сам. А то могла бути найкраща нагода в моєму житті лишитися самому, нагода провести наодинці не скаламучених вісімнадцять днів і дев'ятнадцять ночей на здебільшого спокійному морі. Навіть не можу нарікати на морську хворобу. Тільки єдиний раз, здається, відразу за Гібралтаром, я виблював, бо кілька годин нашим судном кидало на всі боки, але потім знову все затихло. І як же я скористався своєю нагодою, великою, як Атлантичний океан? Я запалив цигарку, і, як спалахнула запальничка, відчитав напис на поближній бочці: «Chianti Italian Wine imported», потім знову запала глуха темрява з кількома маленькими шпарками світла між дошками і шурхотом корабельного гвинта піді мною, що не стихав ні вдень, ні вночі. Можна було збожеволіти, і коли я не збожеволів, то тільки тому, що в уяві бачив Юліку на давоській веранді в модерному стилі й доказував їй те, що ще не сказав. Я тішився, що більше вже не побачу її, і там, у трюмі, то була моя єдина втіха. Чи був я сам? Щоразу, прокидаючись із довгого сну, я лякався, що смердючий корабель знову вертається до Європи, однак це не міняло моєї постанови ніколи більше не бачити прекрасної Юліки. Варто було мені згадати (між тими смердючими бочками я здебільшого сидів, бо, ходячи, натикався в темряві на линви й ланцюги) листа, що його воїна прислала після того, як я її вбив на веранді, тільки перше речення з нього: «Немає, мабуть, сенсу повертатися до розмови з минулого тижня» і т. д., тільки перше речення, і я не пошкодував би ні за чим, навіть якби за мить наше судно наскочило на міліну і враз наповнилося водою. Досить було згадати тільки Фокслі! Або злощасну юшку, що її та жінка ніколи не хотіла зварити, і сотні інших дрібниць, одні за одних сміховинніші. Але вісімнадцяти днів і дев'ятнадцяти ночей поспіль у темряві, де між просмоленими дошками весь час щось капало, безліку крапель-хвилин не вистачило, щоб убгати бодай у швидку стенограму думок порожнечу між мною і тією жінкою; я знову спотикався й стукався об іржаві штаби, знову сідав на сувої линви і злизував теплу кров із своїх рук, брудний від давнього й нового поту, невмиваний з Генуї, ніким небачений, сліпий, мов кріт, ог-

лухлий від шурхоту корабельного гвинта; і не минало жодної години — хіба як спав — щоб я не знаходив нового закиду тендітній жінці в Давосі, і ніхто не чув моїх найголосніших прокльонів, але самотній я не був. Нарешті в Бруклінському порту корабельний гвинт замовк; калатало тільки моє серце. Спершу вивантажили передній трюм. Аж через десять годин з'явився врешті мій кочегар з доброю порадою: посидіти в сховку ще два чи три дні, бо саме застрайкували докери. Минуло п'ять днів і, звісно, п'ять ночей, поки я почув-таки умовний посвист свого чесного кочегара; але я й доти не вправся з порожнечою, що постала між тією жінкою і мною. Треба було сходити на берег. Чи був я сам у Нью-Йорку? Я пробирався крізь мурашиний тлум на Таймс-сквер, цілими тижнями бачив насамперед телефонні будки, але поклав собі не телефонувати Сибілі. І не зателефонував, а сів у автобус і подався на захід, байдуже куди. Всяке мені випадало: нудне й цікаве, відрадне й чудове. Я бачив прерії, різнці в Чікаго, мормонів, індіан, найбільші в світі мідяні копальні, найбільший у світі висячий міст, розмовляв із чужими людьми в молочному барі, місяць працював у Детройті, закохався в дочку одного консервативного сенатора, що мала власний «кадилак», ми купалися в озері Мічіган, а потім я подався далі, бачив лісові пожежі, бейсбол, захід сонця на Тихому океані й летючу рибу; грошей я майже ніколи не мав, але насвистував з радощів, що я так далеко від Давоса й не дуже близько від Ріверсайд-драйв, від Нью-Йорка; я тоді міг бути сам, немов опинився на Місяці. Жінки віталися зі мною: «Привіт!», і я відповідав їм: «Привіт!» Попівночі я слухав останні вісті, щоб не чути тиші, бо серед тиші я не був сам, отже волів слухати завше надійних дикторів, що рекламували найкраще мило, найкращу марку віскі, найкращу їжу собакам, а впереміш із рекламою лунала симфонічна музика чи принаймні сюїта з «Лускунчика» Чайковського: щоб я не був такий самотній. І хоч не було коло мене моєї тендітної балерини, зате була «Little Grey», тендітна кішка, bestія, що весь час вистрибувала на підвіконня, хоч була мені як сіль в оці. Чи я ще ніде не писав про неї в цьому стосі паперу? Одного вечора я взяв і замкнув її до холодильника, тоді спробував засвистіти, заснути, та дарма; через кілька годин я витяг її звідти, знаючи, що якби вона здохла, то я мав би великий клопіт, і коли вона по якомусь часі трохи розплющила очі, я був зворушений до сліз, що вона не вчинила мені прикраси своєю смертю. Я доглядав її, аж поки вона знову почала муркотіти й тертися об мої штани. Принаймні вона жила, хоч і з переможною міною, але й далі була мені як

сіль в оці. Потім, коли вона почала зловживати моїм нечистим сумлінням, я знову викинув її надвір — щоправда, ніч була не холодна. Вона нявчала, задерши хвоста. Я зачинив вікно, потім усі вікна, та вона вистрибнула на підвіконня і все нявчала, ніби я їй справді вбивав її. Якийсь час я вдавав, немов нічого не бачу й не чую її нявкоти, що ним вона оскаржувала мене перед сусідами (насамперед перед мулаткою Флоренс). Нарешті крикнув: «Годі!», відчинив вікно, схопив її за карк і шпурнув клубком, дарма, що вона пручалася, якомога далі в садок. Як усі коти, вона впала на лапи. І, на мій подив, відразу замовкла, навіть не вистрибнула на підвіконня, як я сподівався. Ну добре, вона лишила мене самого, але ж я знав, що кожної миті вона може стрибнути на підвіконня; отже, я не був сам.

А чи тепер я сам? Я думаю про пані Юліку Штіллер-Чуді в Парижі. Бачу її в чорному костюмі, що так їй пасує, в білому капелюшку на рудих косах. У Парижі, тепер, мабуть, холодно. Вона хотіла купити собі нове пальто. Я бачу її (хоч і не знаю, яка тепер осіння мода) в новому пальті, що теж їй дуже личить. Може, я надто легко закохуюсь, але ці думки в камері про пані Юліку Штіллер-Чуді щось більше, ніж закоханість; моя пригніченість, повна сподіванок, про дещо говорить, я відчуваю, що пані Юліка Штіллер-Чуді все ж таки єдина моя надія. Не кажучи вже про її коси мідяного кольору, про алебастрову шкіру, про зеленаві, чи водяво-сірі, чи, може, безбарвні, в усякому разі, надзвичайно гарні очі, що їх може побачити кожен, навіть мій оборонець, вона (хоч що б там їй закидав зниклий Штіллер) чудова жінка. Її кохати не легко, може, її ще ніхто й не кохав і вона ще нікого не кохала. Мабуть, саме тому мене нітрохи не лякає те, що вони пережили зі Штіллером. Що мені до того! Я не хочу бути зарозумілий, заявляти: я її кохаю! Але можу сказати: я хотів би кохати її. І з тією умовою, що пані Юліка Штіллер-Чуді не вважає мене за свого зниклого чоловіка, наслідуюся сказати: а чому б я не міг її кохати? Як видно з її короткої, стриманої листівки, вона ближчими днями повернеться в своєму паризькому пальті найновішої осінньої моди. Я признаюся їй, що все це неправда: я не годен бути сам, пробував, але надаремне. Признаюся щиро, що мені її бракувало. Це не перебільшення. А тоді якомога швидше спитаю, як вона гадає, чи могла б мене покохати. Її сміх, подив, який я відчитаю у підголених, високо зведених бровах, не злякають мене: таку вже вдачу має пані Штіллер-Чуді. Вона сирота з вісімнадцяти років, на чверть угорка, а на три чверті швейцарська німка. Доля випала їй нелегка: підозра на сухоти, що по-

тім підтвердилась, одруження з неврастенічним борцем за Іспанію, та ще й бездітність, любов до мистецтва. І як вона все те витримувала—просто чудово! Звісно, не без того, щоб не пожаліти себе, не без легенької, делікатної злості, але завше високо тримаючи голову на кволій шиї. А крихту пихи (в специфічно жіночій формі, а саме: в схильності «вибачати») дуже легко зрозуміти. На своє відверте питання, чи могла б вона мене покохати, я не почую соромливого: «Так». Пані Штіллер-Чуді надто досвідчена, так само як і я, і ця камера, це ліжко — теж не зелений моріжок під розквітлою яблунею. Я сподіваюсь, що не впаду в урочистий тон. Урочистий тон неминуче робить із мене боягуза, хоча б із стилістичних причин: тоді майже не можна говорити про певні неврочисті речі. Якщо пані Штіллер-Чуді не скаже просто: «Ні», то мені доведеться десь так звернутися до неї: «Ти моя єдина надія, Юліко, а це страшно. Послухай мене! Не треба говорити про Жана-Луї Дмитрича. Може, він кохає тебе дужче, аніж я годен кохати, Дмитрич вразливий чоловік, я вірю тобі на слово, напівросіянин і трохи інвалід. Ти, люба Юліко, теж не зробила великого поступу—знову тримаєшся за інваліда. І взагалі не можна собі уявити, щоб хтось із нас домігся поступу, чи ти, чи я. Отож, мені здається, нам лишився єдиний вибір: або ми занапастимо себе остаточно, або нам пощастить покохати одне одного. Правду казати, я не думаю, що нам буде легко, навпаки, з кожним роком навіть важче, правда? Але більше нам нічого не лишається. В усякому разі, здається мені, нам довелось б виходити з того, що ми ще не кохали одне одного. А тому навіть не можемо розлучитися. Кумедне становище! Ти кажеш, що розлучилася з Жаном-Луї. Кажеш, щоб бути вірній своєму чоловікові. Лишімо тепер твого чоловіка в спокої, він зник і годі! Або: ти могла розлучитися з мосьє Дмитричем, то чому ж ми не можемо? Кожна пара, що по-своєму колись була щаслива і взяла від подружнього життя все до останку, може розлучитися. Це сумна подія, болюча, скандальна, незбагненна і так далі, але жодне з них не відчувається скривдженим. Вона має двоє чудових дітей, очевидну винагороду за свою невинність, а він, попри все, стає віце-директором; хтозна, котре з них швидше одружиться наново. А ще ми, Юліко, маємо? Спогад про Фокслі та й усе. Я знаю, песик не винен, що ми з тобою вдвох ніколи не були щасливі. Але ти вже розумієш, що я маю на думці! Ми не скінчили одне з одним. І тому, гадаю, не можемо розлучитися. Сердешний мосьє Дмитричі! Може, він мав усі прикмети правдивого чоловіка, та дарма, не годен був зрівнятися з пустою, що

з'єднує нас. Я певен цього, Юліко. Мене кохала одна жінка, ти знаєш, і кохати її було так просто, радісно. Але нічого не вийшло! Не вийшло, бо я не скінчив з тобою, з нами. До речі, вона цими днями народила дитину, я тобі писав, і знову живе з своїм чоловіком, моїм єдиним приятелем. До всього ще й це! Я й досі її кохаю. Тому й питаю тебе, як ти гадаєш, чи могла б покохати мене: тобі не легко мене кохати. Щиро казати, часом мені здається, що це ніби спроба ходити по воді, та водночас я знаю, ми обоє знаємо, що вода прибуває й прибуває, щоб нас затопити, прибуває, навіть як ми й не пробуємо по ній ходити. Мабуть, нам не дуже довго лишилося жити. І все, справді-таки все, що ми ще можемо взяти від життя, залежить від того, чи ми, ти і я, незважаючи на те, що ми пережили, зуміємо зустрітися. Бачу, мова моя видається трохи сумною, та я, навіпаки, сподіваюся, ба навіть упевнений, що й досі перед нами є поріг, який нам треба переступити, аби вернутись до життя, ти до свого, а я до свого, єдиний поріг, і його ніхто з нас не може переступити сам, ані ти, ані я...»

Так (приблизно) звернуся я до пані Юліки Штіллер-Чуді, з тією умовою, що вона — принаймні вона! — не вважатиме мене за зниклого Штіллера, а решту все нехай залагоджує на втіху собі мій оборонець, мені вже тоді буде однаково.

Зважаючи на близький розгляд справи, мій оборонець розмовляє зі мною дуже коротко. Сповідь: його промова (коли я справді не надумаю перед тим признатися) вже готова, навіть передрукована. Далі: він теж дістав від пані Юліки Штіллер-Чуді листівку (чи теж майдан Згоди?) з повідомленням, щоб «ми» сподівалися її завтра чи післязавтра.

Я лиш киваю головою.

Якби я вмів молитися, то молився б, щоб мене позбавили останньої надії втекти від самого себе. Часом пробую молитися, та нічого не виходить, власне, тому, що я сподіваюся, ніби молитва якось мене змінить, ніби завдяки їй я поборю своє безсилля, а коли переконаюсь, що все дарма, то втрачаю надію опинитись на правдивій дорозі. Себто, під правдивою дорогою я й досі розумію надію втекти від самого себе. Ця надія — моя в'язниця. Я знаю це, але від того, що знаю, надія не зникає, тільки ставить мене перед очі мою в'язницю, моє безсилля, мою мізерність. Я не досить іще втратив надію, чи, як сказав би хтось релігійний, не досить іще покірний. Я чую, як вони кажуть: скорися й будеш вільний, твоя в'язниця роз-

падеться, скоро ти будеш готовий вийти з неї як мізерна, безсила людина.

Вони хочуть довести мене до божевільня, тільки щоб надати мені громадянство й мати порядок. Не спиняються ні перед чим. Від учорашнього дня вже нема нікого, хто б не зрадив мене ганебно, крім мого прокурора. То був тяжкий день. Я протоколюю:

1. Ранок.

Десь близько десятої години мене кличуть до прокурора. Та минає одинадцята, а я ще сиджу в приймальні разом із Кнобелем, що теж не уявляє собі, чого від мене хочуть. Кнобель боїться, що йому перепадє, наприклад, за махінації з сервелатом. Мене дуже розчаровує, як чесний Кнобель поводить на саму думку про догану; він тремтить за своє місце. Звісно, він нічого не каже, але вважає, що краще не розмовляти зі мною ласкаво, поки ми сидимо в приймальні. Він читає газету, щоб собі самому здаватися незалежним. Міна в нього сувора, чисто чоловіча, наче понурість дає йому якусь гарантію, що він не знітиться й перед начальником. У Німеччині такі люди клацають каблуками, на Сході потирають руки, а в Швейцарії запалюють сигару й прибирають якомога неввічливішу позу, що має демонструвати рівноправність, наче тут некоректну людину не може спіткати ніяке лихо. Виходить моторна секретарка й каже:

— Пан прокурор просить!

Кнобель не виявляє поспіху; адже пан прокурор теж тільки людина, і всі ми платимо податки! А все ж забуває своє пенсне. Дивно, але двері вони лишають (може, навмисне?) відчинені; я нічого не бачу, проте чую десь таку розмову:

— За таке я не плачу гонорару!

— До речі, — каже прокурор, — не ображайтеся, що в паперах весь час мовиться про гангстера, що промишляє олійками до волосся. Як бачите самі, вислів узято в лапки. Це вислів нашого в'язня...

— Я собі уявляю!

— Усе інше...

— Гангстер, що промишляє олійками до волосся! — чути обурений голос. — Я подам у суд на нього за образу честі, хоч би скільки це мені коштувало, так і скажіть своєму в'язневі.

Невелика пауза.

— Це тільки одне питання, пане директоре...

— Прошу, пане прокуроре, прошу дуже.

— Чи маєте ви якусь дотичність до Ямайки?

— Як це?

— Ідеться не про торговельні стосунки, — пояснює прокурор, — не зрозумійте

мене хибно, пане директоре. Я хотів би лише знати, чи ви згадували щось про Ямайку, як пан Штіллер моделював із гіпсу вашу голову?

— Можливо...

— Ага.

— Я маю на Ямайці будинок...

— Ага.

— А чого ви питаєте?

Я чую, як відсуваються стільці.

— Ще раз красно дякую, пане директоре, — каже прокурор. — Нам відлягло від серця, як ми побачили на власні очі, що вас не вбито.

— Не вбито?

— Бо наш в'язень уперто твердить, що власноручно вбив вас кілька років тому.

— Мене?

— Так, на Ямайці.

Тепер настає Кнобелева черга. Його відрекомендовано як наглядача. Він має розповісти те, що чув від мене. Видно, що йому слова стоять поперек горла. Про те, як саме сталося вбивство, він розповідає плутано, невиразно.

— У джунглях! — сміється директор. — Ви чули, пане прокуроре? В джунглях! Я не бачив на Ямайці ніяких джунглів, це просто химери, пане прокуроре, можете мені повірити...

— Я вірю.

— Химери!

Здається, Кнобель остаточно втратив певність і не зважується оповісти, як кров цього самого директора, що стоїть перед ним, змішується з рудавою болотяною водою і як чорні стерв'ятники чекають на ошатно вбраний труп, — саме ті подробиці, що їх тепер від нього вимагають. Натомість він питає:

— То ви директор Шміц?

— Відповідайте на моє питання, — каже директор. — Чим мене в'язень буцімто вбив?

— Індіянським ножом.

— Он як.

— Авжеж, — каже Кнобель. — Угородив спереду в шию, а тоді різонував ліворуч.

— Ага.

— Чи праворуч, — каже Кнобель, знову невпевнено, — я вже не пам'ятаю.

— Дякую.

Нарешті Кнобеля відпускають.

— Мені дуже прикро, — каже Кнобель.

Проходячи через приймальню з кашкетом у руках і з червоними, як рак, вухами, він навіть не вшановує мене поглядом... Як директор ставиться до свого вбивства, я не чую, бо Кнобель щільно зачиняє за собою двері. Розмова в прокуроровому кабінеті ще триває хвилину із десяти. Я пробую читати газету, що її лишив мій наглядач, пев-

не, якийсь соціал-демократичний орган, коли той добродій нагло з'являється в дверях і каже:

— Я дуже радий, пане прокуроре, що міг вам особисто розповісти, як усе було насправді. Йдеться тут, як то кажуть, не про гроші, свого часу я вже заявляв, що ладен заплатити половину домовленого гонорару, і був би заплатив, але натискати на себе не дозволю. А як пана Штіллера моя пропозиція не влаштовувала, то, прошу я вас, хай би подавав до суду, проте він, бачите, не зважився. Не має грошей судитися! Ті психопати завше так кажуть, і як я йому порадив звернутися до суду, він просто назвав мене гангстером. Ви б, прошу я вас, пане прокуроре, теж такого не стерпіли.

Добродій одягає в приймальні пальто. На вигляд він статечний, у кожному разі, не впадає в око, такий собі перший-ліпший перехожий із Бангофштрассе. На шиї в нього простий шовковий шарф, лису голову він теж прикриває простим фетровим капелюхом. Побачивши мене, він не скидає капелюха, тільки хапається за шию, ніби поправляючи шарфа. Я киваю головою. Власиво, чому? Він, виходячи, каже:

— Побачимось перед судом.

Аж тепер мене кличуть до прокурора.

— Є такий тип мільйонерів, — кажу я, — що до них у правовій державі ніяк не підступишся, тож не дивно, що вони весь час воскресають...

Моторна секретарка відразу дістає доручення — віднести якогось листа до готелю «Урбан». Я думаю: «Може, повернулася з Парижа Юліка?» Тим часом прокурор, що його я досі бачив тільки як гостя в своїй камері, просить мене сідати.

— Отак-то, дорогий мій... — усміхається він.

Нас перебиває телефон. Прокурор бере службову трубку, відвертається трошки вбік, оскільки розмова неслужбова, й слухає, тримаючи в руці в'язку ключів і дивлячись у вікно. Каже тільки, що не прийде обідати, бо попівдні має виїхати на місце події, й досить раптово уриває розмову, видно, після якогось питання, що на нього не хоче відповідати в моїй присутності. Потім трохи силувано звертається знову до мене:

— Сибіла вітає вас.

— Дякую, — кажу я. — Як там вона мається?

— Дякую, — каже він. — Радіє, що знову дома.

А коли на обличчі в нього остаточно згасла усмішка і збентежена мовчанка надто затяглася, наче тепер уже вирішено, що я зниклий Штіллер, а отже й колишній коханець його дружини, яка тішиться, що зно-

ву дома, коли він сховав свої ключі, то висловив не вельми оригінальну сентенцію:

— А життя все ж таки дивна річ.

Мені нічого не спадає на думку.

— Якщо бажаєте, пане Штіллере, то пообідаймо разом. Ми маємо час до другої години. Пропоную вам, — каже він, підводячись, — поїхати десь за місто...

.....

2. Обід.

Майже мовчазна їзда лісами й полями. Все дуже осіннє. Сонце ще так пригріває,

що можна сидіти надворі, принаймні опівдні. Ми сидимо в садку трохи кумедного заїзду, звідки розгортається далекий, приємний краєвид; над головою в нас нависає листя винограду, а спереду, крізь рідкі виноградні кущі, видно озеро, що блищить у бляклому світлі, все наче затягнене серпанком блакитного диму, навіть поруділі лани й ліси, що палахкотять осінніми барвами. Подекуди коло дерев стоять ще драбини, а під деревами кошики. Скрізь літають оси, навіть коло нашого кампрі. Го-

ри, що бовваніють над осінньою млою, прозорі, немов скляні, й дивно далекі; їхні снігові вершини, що сяють за примарним безлистим гіллям дерев, здаються якимись потворами за чорними ґратами.

— Гарно тут, — кажу я. — Дуже гарно.

— Ви не знали цього місця?

Обід нам дуже смакує.

— Що питимем? — питає мій приятель прокурор. — Здається, в них тут є чудовий маєнфельдер.

— Залюбки вип'ю, — кажу я.

Я й далі не можу відірвати очей від краєвиду, що лагідно спадає в напрямку озера, і через те здається, ніби він летить удалину. Осіння мла пригладжує вбогість околиці — це ж бо ні село, ні місто, — лишаяться зарослі лісом пагорби й пологі западини з виораними ланами та болотами. Краєвид цей так вабить мене тому, що він не новий для мене. Я його знаю. Чи до рогий він мені?

— Я чув, — каже мій прокурор, — що ваші друзі були трохи розчаровані відвідами. Вважають, що ви черствий.

— Може, я й справді черствий.

— А чому?

Я стискаю плечима. З ними виходить те саме, що з цим краєвидом, який, властиво, як майже кожен краєвид, заслуговує найбільшої любові. Певне, я сам винен... Ще раз усе повертається; оси в пляшці, тіні на жорстві, золота тиша плинності, все мов зачароване, кури, що кудкудакають на моріжку, руді переспілі груші, що ними встелена сільська вуличка, айстри, що звисають через залізну огорожу, криваві зірки пригаслих вогнищ, блакитнувата мла під деревами; все наче прощається саме з собою; шелесте листя тополі, металевий дух надгнилих овочів під деревами, дим над полями, де палять бадилля, а крізь ґрати з виноградних кущів мерехтить озеро; сонце жевріє вже у вечірньому тумані, тоді повернення додому, без плаща, руки в кишенях, вологе листя, що вже не шелестить під ногами, подвір'я з давилами, бочки, що з них капає вода в присмерку, червоні ліхтарі в тумані на пристані... Така тут осінь. Та я бачу й весну. Бачу досить молоду пару: вони йдуть навпростець, і земля, напоєна розталим снігом, чвакає в них під ногами, розгрузла, чорна, як морська губка. Повіває фен, пригріває сонце, вони йдуть околицею, повною звабливих несподіванок, і весь час на невеличкій відстані одне від одного, як товариші. Скрізь тхне розкиданим гноєм, дзюркочуть струмки, що причісують траву на узбіччях, а безлистий ліс сповнений березневого неба. Двоє гнідих коней, що в них зі спин здійснюється пара, тягнуть плуга пологими пагорбками, земля

чорними борознами вивертається на світло. Дивна зустріч після стількох років! Вони, хоч самі молоді, балакають про вік і вже знають, що є кожному віці, за винятком дитинства, час несе з собою тихий переляк, і все ж кожний вік був би гарний, якби ми не так відкидали й просипляли те, що до нього належить, бо ж навіть смерті, що колись таки прийде, не можна ані відкинути, ані проспати, ані відкласти. Скільки той молодик говорить про два стани свого життя, про роботу й про покуту, як він каже, про те, що робота — це радість, гарячка, хвилювання, коли ти не можеш спати з утіхи, крик протягом днів і тижнів, коли ти ладен утекти від самого себе; — ось що означає робота, зухвалість, що мимоволі опановує людину, що нікого не зобов'язує, не зв'язує, нічого не вимагає, не обраховує і не обмежує, янгольський порух, що не має чим брати, щастя, праця з шляхетною манією величності в серці, коли все здається тільки побіжним, — тобто, все людське, додатком; — веселим марнотратством із надміру радощів; правда, згодом завше виявляється, що то було найвище, що може бути між людьми, недосяжне, як тільки воно стає метою, потребою, кінцевою й головною річчю. Щоразу той наглий напад смутку, який приходить не тому, що люди відходять, а навпаки, люди відходять тільки тому, що приходить смуток, вони чують його за кілька тижнів, як собаки землетрус, що засипле знову все збудоване, вкриє все попелом, над усім заляже смуток, немов чорні зловісні птахи над курними місцями колишньої радості, тіні страху: це й є покута, луна сумніву, жах безплідної самотності. Як той молодик багато говорить, і як, попри все, дівчині подобаються його слова! Хмарки із срібними краями тануть на сонці, невеличкі гаї острівцями здіймаються з металевого блиску, а вони йдуть мочарем, і раз, коли дівчина перестрибувала дзюркітливий рівчак, її черевичок раптом застряг у багні; вона танцює, наче на линві, піднявши ногу в самій панчосі, і молодикові доводиться її підтримувати. Вони вперше цілуються. За гаями є ще озера холоду, між рудуватими пасовиськами ще лежать плями снігу. На узліссі вони спиняються, тримаючись за руки; знову видно озеро, немов блискучий серп, над Альпами тихо громадяться хмари, немов блискуча піна. Вони перекушують у якомусь сільському заїзді. Їх обслуговує дівчинка з довгими косами. Тут, за низенькими вікнами, повними пагіння, витких вазонів і сонця, що скісно пронизує тишу дерев'яної хати й осяває їхні порожні ще тарілки, вони відчують, як далеко зайшли, і тішаються заслуженою перекус-

кою — салом з хлібом, із селянським хлібом, накрайним вологими, звабливими скибками. На шибіці бринить муха. Хмаринки щастя, близькі до смутку, огортають і наповнюють ту годину, дивовижний сон вочевидь, несподіване перебування разом, що чекало на них у тій простій сільській хаті, мов доля, свідомість, що вони зустрілися. Ще не постає питання, що з того буде, їх ще заповнює почуття, скільки в житті є можливостей!.. Така тут весна. А влітку під дерев'яними столиками кудкудачуть кури, виноградне листя над головою густе й зелене, озеро здається тьмяним оловом, на узліссі гудуть бджоли, над застиглою травою на луках тремтить блакитне повітря, сповнене метушливих метеликів, гори тануть у сонячному сяйві. І ось уже (ледве я встиг випити чарку вина) знову настає осінь. Знову те саме: кошики, повні листя, вільготність туману й несподіваний полудень, такий, як тепер, золото в повітрі, і час невидимим порухом торкається пологих узбіч. Падають яблука. Коли тепер іти лісом, то пахне грибами. А тут тхне гноєм. Коло надгнилих груш і слив гудуть оси, повно ос, і в овочах, що їх осінь примусила швидше дозріти, ми ще раз здивуємося з літнім сонцем, із солодощами днів, що лишилися в спогадах. Ми сидимо в садку, відчуваємо на обличчі холод тіней, і садки стають великі, як раптовий подив, порожні, але веселі, безлисті вершини дерев виповнює блакитний простір, знову яскріє на мурах осіннє листя, повиває їх у полум'яному жарі минулості. Минають роки, і скільки всього стається, та хто його бачить! Усе зливається в одне, у простір буття, ніщо до нас не вертається, все біжить по колу, наше існування висить над нами, як хвилина, а потім ти й сам перестаєш рахувати осені, минуле живе, як тиша над нивами, де спіє хліб, на виноградних кущах нашого життя висять китиці прощань. Не спинайся! В такі дні тебе знову вабить озеро: коли плывеш, то відчуваєш свою шкіру, тепло власної крові, плывеш, немов у склі, над тінявою глибинною холоду; об берег б'ються блискучі хвилі, на тлі сріблястих хмар пливе вітрило, як метелик у павутинні бляску, хустини, повні миготливої сонячної лагоди, над невиразними, мов натяк, берегами. Подеколи здається, що час спинився, заповнений утіхою; бог придивляється до самого себе, і все затамовує віддих, аж поки западе в попіл присмерку...

Мій прокурор каже:

— Там, унизу, як ви знаєте, лежить Герліберг, а потойбіч озера — Тальвіль.

Дівчина забирає тарілки й питає, чи нам смакував обід, тоді приносить пуделко сигар, і ми знову лишаємось самі. Звісно, я

вже давно відчув, що в мого приятеля прокурора щось лежить на серці. Чи не я йому заважаю почати розмову? Ми закурюємо. Мабуть, настає слухна мить. Чарки порожні, каву ще не принесли, оси полетіли, десь на сільській церковці б'є перша година.

— Я радий, — мовить він, — щиро радий, що ми нарешті познайомилися. Але тепер я не про це хочу вам сказати. О другій нам треба бути в місті, не лякайтеся, виїзд на місце події, до майстерні... Я розумію, — відразу додає він, — що тепер ви вважаєте мене за підступного переслідувача, за лукавця, що приходить із приязним словом, тримаючи наготові гамівну сорочку, розумію, як вас лякає та запорошена майстерня, взагалі я вас, певне, краще розумію, дорогий Штіллере, ніж вам здається.

На питання, навіщо той виїзд на місце події, я не дістаю відповіді.

— Якщо дозволите, — каже він, — то я хотів би дати вам одну пораду.

Сигара його погасла.

— Бачите, — врешті каже він, наново прикуривши сигару, — я говорю з вами не тільки тому, що мене просила Сибіла. Сибіла хотіла б вас уберегти від зайвих прикрощів. І я вважаю, що вона має слухність: суд вас напевне не зрозуміє, Штіллере. Він просто потрактує вас як звичайного ошуканця, спійманого на шахрайстві, як кумедну постать. Суд призвичаєний до шахрайств, ви й самі знаєте, але до таких, що дають якусь користь: майно, титул або що. Одне слово, на вас накладуть якусь кару, чи я знаю, може, й не накладуть, але не подарують, коли ви стискатимете плечима, хитатимете головою чи виявлятимете поблажливе співчуття суддям. Що ви матимете з цього?

— То яка ваша порада? — питаюся я.

— Штіллере, — всміхається він, — я звертаюся до вас як приятель: звільніть нас від необхідності прилюдно засуджувати вас у п'ятницю бути самим собою, а насамперед звільніть від цього самого себе. Після такого судового вироку вам тільки буде ще важче носити прізвище зниклого, а що ви, принаймні зовні, саме й є зниклий Штіллер, мабуть, немає вже потреби й говорити. Тож признайтеся самі! Ось моя порада, Штіллере, порада, підказана щирою приязню, так мені здається.

Приносять каву.

— Прошу, порухайте, — каже прокурор дівчині.

— Усе разом?

— Так, разом.

— Я не можу погодитись на неправду.

Дівчина, очевидно, не так зрозумівши нашу мовчанку, не йде відразу, а стоїть на

стежці й балакає про погоду, тоді про собаку. Ми мовчки п'ємо надто гарячу каву. Аж як прокурор знову просить рахунок, дівчина лишає нас у спокої.

— Ви не можете признатися до неправди? — перепитує прокурор.

— Ні, не можу.

— Чому ж це неправда?

— Пане прокуроре... — починаю я.

— Не звіть мене прокурором, — перебиває він мою й так нерішучу мову. — Я б радий був, якби ви мали мене за приятеля. Звіть мене просто Рольфом!

— Дякую, — кажу.

— Думаю, — усміхається він, — що свого часу ви мене інакше й не звалили...

Тепер і моя сигара погасла.

— Я щасливий, — кажу я, прикуривши її наново, — що ви пропонуєте мені свою приязнь. Я тут не маю приятелів. Та якщо ви справді не хочете бути моїм прокурором, а я радо вірю вам... Рольфе... то, бачите, я маю право сподіватися від вас того, чого сподіваються від приятеля: що ви повірите в те, чого я не можу ані пояснити, ані тим паче довести. Тепер ідеться тільки про це. Якщо ви мій приятель, то мусите погодитися і на мого янгола.

— Тобто як?

— Ви повинні повірити, що я не та людина, за яку мене вважають усі і ви теж як прокурор... Я не Штіллер, — кажу я бігме не вперше, але вперше сподіваючись, що хтось мене почує, — справді не Штіллер, запевняю вас, і не можу признаватися до того, що мені забороняє мій янгол.

Цього вже, мабуть, мені не слід було казати.

— Янгол?.. — перепитує він. — Що ви маєте на думці?

Я мовчу. Дівчина приносить рахунок, і прокурор оплачує його, а оскільки вона знову не збирається йти, то підводимося ми. Під ногами в нас шурхотить жорства. У відкритій прокуроровій машині, перше ніж він заводить мотор, ми ще раз перебігаємо оком по околиці, осяяній полудневим сонцем, по рудуватих ланах, що над ними літають ворони, по винницях, лісах, осінньому озері. Я відчуваю, що мій приятель прокурор чекає на відповідь. Коли вже мотор починає густо, я кажу:

— Про це не можна говорити.

— Тобто про янгола?

— Так. Тільки-но я пробую змалювати його, він мене покидає, і я вже й сам його не бачу. Смішно, та що докладніше я можу собі його уявити, що дужче мені здається, ніби я годен його змалювати, то менше я вірю в нього і в те, що я пережив.

До міста ми вертаємось понад озером.

.....

3. По обіді.

Десь чверть на третю, отже спізнившись, бо в Старому місті важко десь прилаштувати машину, ми з'являємося перед «будинком», який від інших будинків на тій вулиці відрізняється тільки тим, що перед ним стоїть Кнобель, мій наглядач, одягнений у цивільне. Ми прибули перші. Кнобель каже, звертаючись тільки до прокурора:

— Ключі в мене!

У темних, трохи затхлих сінях стоять велосипеди, якийсь старосвітський дитячий візочок, відра на сміття. Кнобель дістає ключі — не з кишені, а з бляшаної, колись жовтої, а тепер просто іржавої скриньки на листі, де я читаю напис: «А. Штіллер». Фаху не вказано. З подвір'я долинає галас, немов із бляхарні чи слюсарської майстерні. Я бачу там заросле мохом каміння і давно вже голе віття клена; що на нього хіба влітку, та й то опівдні, світить сонце, далі невеличкий висохлий басейн із пісковику, теж зарослий мохом, усе досить ідилічне. Ще далі — в'язки залізних рур, неоднакових завдовжки, одна ще навіть із червоним сигнальним прапорцем, що його причепили тоді, як рури везли машиною. Нарешті Рольф, мій приятель, що, видно, вперше відвідує цей будинок, каже:

— Мабуть, підемо вже нагору!..

Оскільки я не збираюся бути за проводаря, Кнобель показує на єдині тут, вичовгані старі сходи з горіхового дерева, старомодні, широкі, не стрімкі, з поїденим шашлями точеним поруччям. На п'ятому поверсі, де смердить кислою капустою, сходи кінчаються. Кнобель заявляє панові прокуророві, що треба йти далі, відчиняє дверці й показує нам вузькі, раптом дуже стрімкі східці з ялинових дощок. Вони весь час беруть мене всередину, випадково чи навмисне. Мовчазна поважність Кнобеля, що від сьогоднішнього ранку не помічає мене, справляє кумедне враження, але й мій приятель прокурор теж поводитьсь так, наче ми наближаємося до місця злочину, де можемо застати бозна-скільки трупів.

— Ну, — каже він нагорі, звертаючись чи то до мене, чи до Кнобеля, — будемо сподіватися, що вони теж скоро надійдуть...

Тут троє дверей. На одних намальовано замок, на других — жартівливий знак, що там міститься туалет, нарешті треті ведуть до майстерні зниклого Штіллера. Кнобель відмикає їх і, як особа службова, йде вперед. Прокурор пропускає мене:

— Прошу, заходьте!

Щоб у них не склалося враження, що я почуваюся тут як дома, я відразу пристаю на його люб'язність; зрештою, я відчуваю, що Рольф, мій приятель, тієї миті бентежиться куди більше за мене, таким знер-

вованим я ще його ніколи й не бачив. Тільки-но зайшовши до майстерні, він питає:

— Де тут вішалка?..

Кнобель показує на гвіздок, забитий у блакитні двері.

— Ага, — каже прокурор, потираючи руки. — Відчиніть вікно, Кнобелю, тут жахливе повітря.

Мені шкода свого приятеля, адже я знаю, що ця майстерня колись відіграла в його житті непомірно велику роль, нині він знає про це дуже добре; але в тому й полягає підступність такого виїзду на місце події, що спогади, які ти вже давно перемиг, через раптову наочність знову налягають на тебе, збентеженого, і перемагають. На щастя, я не встигаю сказати якусь приємну банальність, бо ту мить доливає дзвінок, що обох нас вельми тішить. Кнобель шукає гудзика, що ним можна відчинити двері вниз, і, нарешті, знаходить. Я й досі не знаю, хто має прийти на це ідіотичне місце події, очевидно, мій оборонець, а може, також і Юліка, міркую собі й не скидаю плаща: мені тут нема чого робити. Певне, шановний Кнобель не натиснув як слід на гудзика, бо знову чути дзвінок. Прокурор обертається до нього:

— Чому ви не натиснете на гудзика?

— Я ж натискаю, — каже Кнобель, — бачите.

Тим часом я трохи озираюся довкола, тримаючи руки в кишенях, у незастебнутому плащі і з беретом на голові, бо ж це не покій, де хтось живе. Тут повно мистецьких творів. Коли не зважати на грубий шар пилюки на кожному заломі, на кожній лопатці, на кожному мольберті, на кожному цоколі, на всіх меблях — уже через саме це немає бажання до чогось торкатися, — то майстерня така, як я собі й уявляв з опису пані Сибіли: дещо строката, поєднання помешкання з робітнею, суміш убогості й романтики; труба від грубки тягнеться через усю майстерню, показуючи, що тут нема ніяких умовностей, до того ж це така сама труба, яку можна знайти майже в кожній паризькій майстерні, як умовний знак певної богемі. Та про мене! Загалом це просторе, навіть приємне приміщення, наче великий голубник із неструганих ялинових дощок, що подеколи тихо риплять під ногами, дуже ясний такого сонячного осіннього дня, як нині. В кутку, де стеля спускається навскіс донизу, стоїть, як добре пригадувала собі пані Сибіла, стара газова плитка з іржавими карбами там, де полускала емаль, далі теракотова зливальниця, крива шафка з посудом, а на верхній полиці, мабуть, як смішна ozdoba, стоять самі крадені тарілки з різними написами: «Альпійський готель», «Гренадська», «Бодега», «Цюрихський»,

«Кронгале» тощо. З червоної, певне, колись рурки на крані тепер стала сіра запліснявіла гумова мумія, і досі прив'язана мотузком. Із неї капає вода, і я питаю себе, чи вона так капає всі шість років. Ця побіжна думка чомусь дратує мене і нагадує проточини в Карлсбадських печерах. На цвяшку висить рушник, весь у чорних плямах цвілі, наче в проказі. Звісно, не бракує тут і павутини, наприклад, на телефоні, що міститься побіч канапи і, очевидно, більше не дзвонить, заціпенілий під тягарем неоплачених рахунків. Канапа широка, grand lit, так само вкрита порохом. Це надає їй особливої ваги, наче вона походить із музею, «просимо руками не торкати», як Філіппове ліжко в Ескуріалі... Мій прокурор, бачу, теж тримає руки в кишенях, щоб часом не торкнутися до чогось. Він приглядається до полчок з книжками. Те, що залишив зниклий Штіллер, важко назвати бібліотекою: поряд із томиком Платона й кількома творами Гегеля тут є назви, що їх тепер уже не знає жоден букініст. Брехт стоїть коло Гамсуна, далі Горький, Ніцше, дуже багато томиків видавництва «Реклам», деякі з лібретто опер, є також граф Кайзерлінг, правда, з чорною печаткою публічної бібліотеки, потім різні книжки з мистецтва, насамперед сучасного, антологія швейцарської лірики, «Майн кампф» поряд з Андре Жідом, з другого краю, коло «Білої книги» про громадянську війну в Іспанії, чимало томиків видавництва «Інзель», але жодної збірки творів, самі окремі книжки, якот «Західно-східний диван», «Фауст» і «Розмови з Еккерманом», «Дон-Кіхот Ламанчський», «Чарівна гора», єдиний тут твір Томаса Манна, «Іліада», «Божественна комедія», Еріх Кестнер, «Моцарт дорогою до Праги», а також вірші Меріке, «Тіль Уленшпінгелъ», потім «У пошуках утраченого часу» Марселя Пруста, також не всі томи, «Останні дні Гуттена», із Готфріда Келлера тільки «Щоденники» й «Листи», одна книжка К. Г. Юнга, «Чорний павук», якийсь твір Арпа і раптом «Сон» Стріндберга, ще перед ним Гессе, а також Чехов, Піранделло, все в німецьких перекладах, маленька новела Лоренса з мексиканського життя: «Жінка, що поїхала на коні», чимало творів швейцарця Альбіна Цолінгера, Достоевського тільки «Записки з мертвого будинку», перші вірші Гарсії Лорки іспанською мовою, дрібні прозові твори Клоделя й «Капітал», перший на Гельдерліна, кілька детективних романів, Ліхтенберг, Тагор, Рінгельнац, Шопенгауер, також із чорною печаткою публічної бібліотеки, Хемінгуей (книжка про кориду) стоїть поряд із Траклем, далі стоси поживклих часописів, іспансько-німецький словник у дуже пошарпаній оправі, «Кому-

ністичний маніфест», книжка про Ганді і так далі В кожному разі, важко було б скласти з них духовного стежного листа, тим паче, що ніхто не знає, котрі з цих книжок зниклий Штіллер читав, що з прочитаного зрозумів, а чого просто не зрозумів чи, собі на лихо, зрозумів хибно. Мій приятель прокурор має таку міну, наче не може знайти того, що йому треба; якусь хвилину, коли він, незважаючи на пилію, витягає тоненьку книжечку в червоній сап'яновій обгортці, мені здається, що він шукає книжок із власної бібліотеки. Проте він ставить книжечку на місце й починає гортати «Анну Кареніну»... Крім того, в майстерні впадає в око широкий, довгий стіл із звичайних дощок, стіл-верстат на козлах, із вирізьбленим прізвищем скульптора, геть замашений гіпсом. Здається, якась добра фея прибрала тут трохи: спорожнила попільнички, а також відро на сміття, що стоїть у кутку біля плитки. На стіні, як і змальовувала пані Сибіла, висять дві збляклі бандерильї з Іспанії, африканська маска, що вельми скидається на підробку, різні фотокартки, такі вилинялі, що їх важко розпізнати, чудовий уламок кельтської сокири, плакат Тулуз-Лотрека, теж зовсім збляклий. За якийсь час прокурор каже:

— Де вони так довго баряться?

— Не знаю, — відповідає Кнобель, — я натискаю на гудзика.

Я не втручаюся до їхньої тяганини з «виїздом на місце події», що, видно, їм не вдався; я тут в'язень і, поки вони радяться, дивлюся собі у вікно.

— Може, вони не знають, куди йти?..

— Чого б, — каже Кнобель, — пані тут добре все знає, сама ж мені показувала.

Ага, он кого я маю сподіватися. Я запалюю цигарку. Не можу повірити, щоб Юліка, якщо вона кохає мене, погодилась брати участь у цій комедії. Я, звісно, схвилюваний, але сповнений надії і, властиво, впевнений у перемозі: кінець кінцем, усе залежатиме від Юліки, тільки від Юліки... Бо що стосується мене, то даремний їхній захід: я не можу собі уявити іншого місця, що було б мені таке чуже, як це. Кілька глиняних скульптур, що їх свого часу залишив зниклий Штіллер, завито в руді ряднини, щоб не пересихала глина. Але тих ряднин роками ніхто не зволожував, тож, мабуть, скульптури геть висохли й тримаються купи тільки завдяки ряднінам. Звісно, я не торкаюся до них. Добре було б на завершення цього виїзду на місце події розгорнути ряднини, щоб усе, як мумія, розсипалось на порошок. Мій приятель прокурор теж не може позбутися такого враження: йому вони також нагадують мумії, що їх в етнографічних музеях не дарма ви-

ставляють за склом. Насамперед він приглядається до гіпсового зліпка з директора, що його він уранці бачив живого, але не висловлює своєї думки. Деякі скульптури навіть вилито в бронзі, що, по-моєму, їм не пішло на користь: бронза все ж таки метал довговічний, відбирає тим скульптурам шляхетну ілюзію начерку, яка ще, може, здатна врятувати решту зліпків принадою сподіванки. Те, що вже вилито, не засвідчує праці дорослої людини. Не дивно, що Штіллер (коли ж він мав це помітити) пішов звідси. Досить скинути оком на цю вкриту пиліюкою майстерню: скільки тут укладено праці, о, скільки завзяття, скільки запорадливості й поту, а все ж це не те, перед чим хочеться скинути шапку. Трохи меланхолії, більше нічого — і я радий, що знову чути дзвінок. Прокурор уже втрачає терпець: нехай, мовляв, Кнобель зійде вниз і приведе їх, бо з усього видно, що вони не годні відчинити двері, тільки мерщій. Мій наглядач, цілком слушно почувавшись ображеним, бо щосили тиснув на гудзика, рушає до дверей і натикається на старого мандрівного торговця, що, видно, вже обійшов усі поверхи й тепер спинився перед майстернею, тримаючи в тремтливій руці відчинену валізочку. Звичайно, ніхто з нас не сподівався побачити торговця, і він також не розраховував, що застане нас.

— Ні! — каже Кнобель так само роздратовано, як допіру до нього звертався прокурор. — Нічого не треба.

Звісно, торговець і гадки не має, що ми не мешкаємо в цьому голубнику і що протягом шести років тут ніхто взагалі не жив; він наполягає, щоб йому дозволили принаймні показати свій крам, чого Кнобель не зважається йому заборонити. Бачивши трьох чоловіків, торговець пропонує насамперед леза, мило до гоління, галун тощо. Кнобель намагається якнайшвидше випроводити його, щоб пан прокурор знову не розсердився, але торговець не може збагнути, як ми тут обходимося без щіток до зубів, без липучок на мухи, без туалетного паперу, без крему до взуття, без усього, а насамперед без лез. Кнобель не може скараскатися старого. Торговець, наче засумнівавшись, що ми справді чоловіки, ховає весь той крам, а натомість пробує щастя із щітками чистити посуд, швацьким начинням, еластичними підв'язками, чудовою олійкою із смерекової глици і навіть пропонує шпильки до кіс, що, мовляв, завше губляться, тож завше треба нових. Кнобель каже тільки:

— Ну годі вже, годі!

Але дарма. Врешті втручається прокурор, згорда купує щось, здається, леза, і ми

знову лишаємося самі в майстерні, бо решти осіб, викликаних «на місце події», немає й досі, навіть ніхто не дзвонить унизу (хоч уже вибило три чверті на третю).

— О пів на четверту в мене засідання, — каже Рольф і додає без видимого зв'язку: — Гарна майстерня, га?..

Я жваво киваю головою.

— І дуже добре освітлена.

Потім Кнобель, щоб знову не бути зайвим, як допіру з торгівцем, намагається додати собі ваги, демонструючи свою обізнаність із майстернею: каже, що правда, не мені, а прокуророві:

— Тут можна вийти на башточку.

А що ми не квапимось іти на башточку, додає:

— Тут ще є пошта, пане прокуро́ре, від останньої суботи...

— Пошта?

— Повідомлення, — каже Кнобель і читає: — «Страхування на старість і на випадок смерті». Але пан Боненблюст має вже цілий зошит неоплачених квитанцій. А це лист особисто панові Штіллерові...

Оскільки я не маю наміру читати листи їхнього зниклого Штіллера, мій приятель прокурор дозволяє собі розірвати конверта. Як видно з його міни, там немає нічого важливого. І тільки для годиться він не викидає листа в сміття.

— Якийсь анонімний патріот лає вас, — пояснює він коротко. — Дуже ображається, що ви не вважаєте за ласку можливість стати швейцарцем. Категоричний лист.

А що й далі ніхто не дзвонить, ми таки виходимо на башточку. Здається, вона теж лишилася така сама, як її змальовувала пані Сибіла. Скрізь валяються шматки цегли, що її колись порозбивала буря з градом, і, як видно, нікому не заважають. Бур'ян на даху виріс більший, ніж будь-коли; кілька посінньому жовтих стеблин хитається на вітрі. Здається, мій приятель прокурор нічого іншого й не сподівався. Він оглядає трухляву основу крісла, що, як і перше, стоїть у кутку. Ми мовчимо, а тим часом на башточці навпроти нас починають вибивати матрац. Я добре усвідомлюю собі, що Рольф, мій новий приятель, мусить помітити всі ці дрібниці, натомість гарний краєвид над гостроверхими дахами й віконечками, над димарями й сліпими мурами, краєвид, що захоплює навіть клаптик озера, яке блищить в імлістому осінньому світлі, коли катер здійсмає на ньому ліній хвилі, справді приємний краєвид, навряд чи приверне його увагу. Він хапливо курить. Чого нам було йти сюди, де його стільки всього може вразити, дрібниці, що нічого не важать, але для нього, Сибілиного чоловіка, мають, на жаль, значення: чи то сінник, що його вибивають

у нас перед очима, чи еластичні підв'язки, що їх пропонував йому мандрівний торгівець, чи чудова олійка із смерекової глиці до купелі, чи шпильки до кіс, що завше губляться і їх завше треба; навіщо оглядати місця, які йому й Сибілі давно вже переболіли? Адже його вуста зраджують, що йому ці оглядини коштують більше, ніж він, мабуть, сподівався, і зовсім дарма. Не знаю, що він думає протягом цих двох трьох хвилин, докурюючи цигарку до самого мундштука, але напевне якусь дурницю; бувають випробування наскрізь фальшиві, як це; трухлявої основи крісла, в якому його дружина, може, ніколи й не сиділа, бо покриття на ньому не було вже сім років, раптом виявляється досить, щоб знову поставити під сумнів їхні роками засвідчене кохання, щоб в одну хвилину начебто довести, що вони за шість чи сім років нітрохи не посунулися вперед, і збудити болючо докладні уявлення, уявлення того, що було, які, в кожному випадку, чи вони хибні, чи правдиві, викликають тільки почуття відрази. А може, мій приятель сподівається, що навіть цю муку, яку йому знову завдає огляд мертвого помешкання, витерпить безболісно? Яке безглуздя! Що мають спільного з його живою Сибілою, з його ставленням до неї всі ці речі, навіть якби вони не були такі порсхняві? Мені здається, що існує відраза, якої не можна спинити, так би мовити, відраза як кара за уявлення, що нас просто не обходить. Навіщо йому все це? Можна перебороти ревності і в самому собі, і щодо партнера, перебороти в цілому, як він і переборов; але безглуздо думати, що йому треба, навіть не моргнувши оком, проковтнути всі черепки. Усміхається він силувано. Хіба моєму приятелеві прокуророві, який не раз бував на місцях злочину, не відомо, що мертві речі часто мають у собі щось диявольське? Не знаю, що я повинен сказати йому на цій башточці. Адже це таке непотрібне приниження, і, властиво, я вперше розумію фальшиві реакції, що можуть зродитися під час огляду місця події, коли ти стаєш перед мертвими речами, наче існує правда поза часом... Оскільки він мовчить, я досить несподівано питаю:

— Скільки років тепер вашій дружині?

— Сибілі?..

— Ганес, певне, скоро вже піде до гімназії, — веду я далі, — а тепер ще й друга дитина... Для вашої дружини, мабуть, це величезна втіха, а надто що народилася дівчинка...

— Авжеж, — каже він, — величезна втіха.

— І для вас також...

— Авжеж, і для мене.

Шановний Кнобель, як дрібний службовець, ще не звик на службі нічого не робити, тож не дає нам спокою, попереджає, що на іржаве поруччя краще не спиратися. Отже ми краще не спираємось. На даху воркують голуби. На обрії видно синювату смугу пагорбів, де ми допіру були.

— Як там було гарно, — кажу я, — в тому сільському заїзді...

— Правда ж?

— Звісно, я маю на думці не янгола з крильми, — кажу я, згадавши його питання серед тих пагорбів, — не штучного янгола, як у скульптурі чи в театрі. Може, люди, що колись вигадали цей образ, теж пережили щось подібне, таке саме невимовне. Властиво, я тільки знаю, що щось пережив...

На прикрість мені (я сприймаю це як недобрий жарт), на поближньому соборі озиваються дзвони. Не видно, чи когось вінчають, чи ховають, але гуде жахливо. Над нами здіймається ціла хмара голубів. Зблизька це взагалі не дзвін, а якесь металеве дрижання в повітрі, калатання бил, наче вони заповзалися порвати нам слухові перетинки. Ми тікаємо з башточки, а як заходимо до майстерні, там уже стоять Юліка й мій оборонець, що саме допомагає їй скинути нове паризьке пальто. Хоч Кнобель відразу зачинає вікна, про розмову шкода й думати. Юліка ще ніколи не була така принадна. Ми відразу вітаємось поцілунком. Я помічаю також, що Юліка знову зробила свої чудові коси трохи білявішими, не такими примітними, якраз на Цюрих, і ще дужче впевнююсь, що вона, мабуть, назавше попрощалася з Парижем та мосьє Дмитричем. Трохи дивне враження справляє песик, якого Юліка, певне, тому, що вже не думає вертатися до Парижа, привела сюди; це знову фокс. Я гладжу його, бо, як уже сказано, жахливе гудіння однаково не дає нам говорити. Всі закурюють. Юліка приносить попільнички, наче господиня, і мовчки запрошує сідати. Але тут надто багато пилуки. Я напружено, проте весело чекаю, що ж буде, як замовкнуть дзвони; мені здається, що комізм ситуації, який ми тільки відразу його збагнули, одним махом розв'язав би все. Мій оборонець, що, як завше, порпається в своїй течці, звісно, найкомічніший з усіх саме тому, що ніколи не добачає комізму. Дзвони гудуть далі. Кнобель поводитьсь так, наче його нема, а Рольф, мій прокурор, неквапливо знімає з гвіздка своє пальто: не його вина, що ці двоє (певне, через Фокслі) прийшли так пізно. Врешті, коли ви вже трохи звикаємо до цієї пантоміми, дзвони затихають...

— Ну? — питає Юліка.

Певне, Юліка сподівалася, що я вже признався, і коли прокурор, який, на жаль, му-

сить іти, каже, що ні, вона сідає на закурену канапу, наче дістала неприємну телеграму. Мій оборонець не знає, на кого дивитися: чи на прокурора, чи на мене. Мабуть, розчарована Юліка вже плаче, але ми ще не помічаємо цього. Мій оборонець надаремне пробує затримати прокурора. Коли мій новий приятель подає мені руку, я почувую себе так, наче він кидає мене напризволяще, та потім починаю розуміти, що саме як приятель він нізачо не хотів брати участі в цьому нелюдському виїзді, проте не міг відмовити моєму офіційному оборонцеві. Зауваживши, що прекрасна Юліка плаче, я питаю:

— Ти мене кохаєш?

Мій оборонець хоче щось сказати.

— Я питаю даму, — перебиваю я його й сідаю побіч Юліки на закурену канапу. — Ти кохаєш мене, Юліко, чи не кохаєш?

Вона плаче ще дужче.

— Бачиш, — кажу я ніжно, як тільки можна в присутності офіційного оборонця і наглядча, — тепер усе залежить від тебе. Лише від тебе, Юліко, більше ні від кого!

— Чому, — схлипує вона, — чому від мене?

Я ще раз пробую пояснити Юліці лагідно, спокійно й довірливо, чому, як вона справді мене кохає, їй не треба мого визнання, що я її зниклий чоловік. Наче так просто й зрозуміло. Та все ж я говорю довго, надто довго і, як завше, що довше, то плутаніше. Ніколи мені не була до снаги така ситуація: тільки-но відчую, що дійшов простого, ясного уявлення, як відразу втрачаю ясність, гублюся у квапливих порівняннях, що мають іншому допомогти мене збагнути, а насправді лише руйнують моє уявлення, і я бороню становище вже чисто безглуздими доказами. Я добре помітив це. Та оскільки прекрасна Юліка просто нічого не каже, взагалі нічого, навіть якихось дурниць, що бодай зрівноважили б мою і її безпорадність, то я не можу спинитися. Чому вона не допомагає мені? Я тримаю її зрошені слізьми руки, наче ми зовсім самі, маючи на думці своє питання, чи вона кохає мене, і чекаю...

— Доки ви будете мучити нещасну жінку! — каже мій оборонець, очевидно, з найкращими намірами. — Боже мій, ясно, що пані Юліка вас кохає...

Він теж говорить надто довго.

— І взагалі, — нарешті закінчує він, — неже у вас немає до неї ніякого почуття? Така тендітна жінка, а ви від неї вимагаєте жахливого. Замість кінець кінцем признатися! Вона приїжджає з Парижа задля вас, кидає свою балетну школу, а ви трактуєте її... Справді хочеться запитати себе, за що бідолашну пані Юліку покарано таким чоловіком, як ви!

Я міряю його поглядом.

— Авжеж! — підтверджує він.

На це — щоправда, не відразу, а трохи повагавшись, зачекавши, чи Юліка справді не поставить його на місце, — я підводжусь, хоч ноги мої стають наче олов'яні, обтрушую пальто, навмисне зволікаю, може, все якось повернеться на добре, тоді рушаю до дверей і бачу (я ніколи не забуду того почуття), що вони замкнені. Замкнені. Це не помилка, двері не заскочили самі; вони просто замкнені.

— Кнобелю, — кажу я і чую свій внутрішній сміх, який мені самому не подобається, — дайте ключа.

Кнобель мовчить, вуха в нього червоні, як буряк.

— Що ви хочете від мене?

Тим часом зрадниця Юліка стає між мною й дверима, за які я тримаюся рукою; принаймні є нагода спитати Юліку віч-на-віч:

— Нащо ти мене зраджуєш?

На її невинному обличчі з незвичайно гарними очима, з дугами підголених брів, що завше надають їй виразу чарівного дитячого здивування, не видно й натяку, що вона здогадується, чому я так поведжусь, і я замовкаю. Вона також віч-на-віч просить мене:

— Не роби так!

І справді, як часто я помилявся, охоплений примітивним хвилюванням: адже може бути, що я всіх кривджу, а надто Юліку, яка ще допіру була моя єдина, така радісна надія. То чому ж я так роблю? І я стою руч-об-руч з Юлікою, яку, мабуть, просто не розумію, перед оборонцем, що теж вважає Юліку за чудову жінку, і перед Кнобелем, своїм бравим наглядачем, що тримає в кишені ключа, серед мумій у ряднинах, що їх мені Юліка починає показувати, як справу мого життя. Якусь хвилю, наче свідомість мою паралізовано, я й справді даю себе вести, майже зворушений, що для Юліки ці речі так багато важать, дозволяю собі трошки пожартувати з гіпсового зліпка директорової голови... Я не знаю, що мене так паралізувало, не знаю також, чи довго тривав параліч; раптом я знову отямлююсь, до того ж, здається, зовсім забувши про замкнені двері і про нахабні слова свого оборонця, отямлююсь, наче після поганого сну, якого теж забув, знаю тільки, що то був сон, і знову натикаюся на питання, яке допіру, перед тим сном із замкненими дверима, вже ставив: кохає мене Юліка чи не кохає: Я розумію, що там ми згубили нитку, і своїм питанням перебиваю зворушливі Юлічині пояснення до мумій, загорнених у ряднини. Я уявляю собі, що Юліці, такій несміливій і стриманій,

важко відповісти на моє питання в присутності офіційного оборонця й наглядача, дуже добре відчуваю, яке те питання недоречне в цьому місці. І, очевидно, саме тому не можу стерпіти, що мій оборонець, бажаючи допомогти занімілій Юліці, знову хоче щось сказати.

— Цитьте, хай вам дідько! — кажу я йому просто в вічі. — До чого тут ви! Я ж не заперечую, що маю стосунки з цією дамою...

Юліка жахається:

— Анатолію!

Я кричу:

— Що значить Анатолію? Га? Це ще не причина накидати мені весь цей мотлох вашого зниклого чоловіка. Ось, дивіться! — Я регочу з люті, що, властиво, й досі в мені не перегоріла, і зриваю одну ряднину. Шурх! Під нею, як я й сподівався, сама курява, що її не годен стримати ніякий оборонець, потерть сухої глини, те саме й під другою, мумії, тільки мумії, а потім ще каркас із заліза й покрученого дроту, і це все, що лишилося після їхнього зниклого Штіллера, решта — тлін, як кажуть священики, кілька рудуватих грудок на підлозі, а насамперед хмара куряви, коли я трясу ряднини. На жаль, хтось дзвонить. На жаль, бо мене самого здивувало те мистецтво, що з'явилося перед нашими очима, і якби мені не перебили, я б миттю впорався з ним. Дзвінок збиває мене з пантелику.

— Кого ви ще покликали, — питаю я свого оборонця, — щоб довести мене до божевіллы?

Ту мить у мене виникає цілком певна підозра: я бачу, як Кнобель на знак збентеженого оборонця врешті дістає з кишені ключа, щоб відімкнути двері й зійти вниз, але забуваю про неї через нестримний потік оборонцевих слів, що ще раз (укотре вже!) вмовляє мене, закликає, щоб я врешті нарозумився, не пропустив останньої нагоди признатися, а то мене чекає судовий вирок, болісний для пані Юліки, тільки одне розважне слово, і я вільний, адже справи не такі вже й кепські, як мені здається, дуже гарна майстерня з добрим освітленням, приятелі наміряються влаштувати банкет на честь мого повернення, отже вище голову і мерщій признаватися. Штіллер-бо шанований митець, не великий, але хто з нас великий, його цінують, мистецька комісія ладна сплатити судові кошти, всі люди такі ласкаві до мене, моя кумедна впертість шкодить тільки мені, треба мати бодай крихту розважності, Юліка чудова, незвичайна жінка, подружжя ніколи не буває забавкою, але Юліка — втілення поблажливості й доброти, отже вище голову й нумо починати все наново, втеча

ніколи не буває справжнім порятунком, волю можна досягти тільки як ти зв'язаний, подружжя — моральний обов'язок, а не втіха, трішки твердості, трішки доброї волі, і якось воно буде, тяжкі Юлічині роки в Парижі та її великодушна відмова від балетної школи, що мала такий успіх, Юлічині офіри, чисто жіночі офіри, мені треба бути вдячному, отже ще раз вище голову, треба бути чоловіком, подати одне одному руки і — алілуя! Під час цієї промови ми знову стоїмо ручоб-руч, і Юліка, може, боячись, що я втечу у відімкнені двері, а може, справді з ніжністю тулиться до мене; я відчуваю тепло її тіла, а мій оборонець веде далі: отже, вище голову, ніде не буває так гарно, як на батьківщині, часом, звісно, треба кудись поїхати, щоб потім ще дужче цінувати рідну країну, але коріння потрібне кожній людині, і митцеві також, якраз коріння, про це й ідеться, коріння й знову ж таки коріння, мільйони людей не мають батьківщини, отже я повинен бути вдячний, не дивитися на все крізь чорні окуляри, виявляти трішки любові до людей, а швейцарці теж тільки люди, ніхто не годен змінити власної шкіри, мені треба знайти якусь позитивнішу позицію, взагалі якусь позицію, не трошити все, як оце допіру, він шанує самокритику, але навіщо таке неподобство, ця курява й купа глини, темперамент — також гарна річ, але до міри, не таке все погане, як я гадаю, а Цюрих чи не найкраще місце в світі, проте, як уже сказано, позитивніша позиція необхідна, нині в світі й так багато нігілізму, треба поліпшувати світ, почавши з одиниць, цілим серцем прагнути добра, і якось воно буде, наприклад, пані Юліка прагне добра, пані Юліка взагалі взірець, шана пані Юліці, вона незламна в подружній вірності до мене, рідкісна жінка, але типова, чудесна жінка, чоловіки часто вперті й себелюбні, а жінки ні, вони мають у собі щось материнське, звісно, по-своєму з ними не легко дійти згоди, але тільки тому, що я їх не розумію, не розумію багатства їхнього духа, Юліка глибока натура, другу таку жінку шкода й шукати, мені треба бути лагіднішим, трохи уважнішим, вічно жіноче завше вабить до себе, нині в світі забагато інтелектуалізму, треба не тільки думати й сумніватися, але й надіятись, отже вище голову й будемо надіятись, без надії нема подружжя, без надії немає миру між людьми й між народами, самі бачимо, без надії нема також правдивого мистецтва, як, наприклад, у середньовіччі, одне слово, без надії нема надії, отже покладімо руку на серце й не робімо безглуздох мін, здорове зерно є і в Штіллера, мій оборонець певний того, а все інше — полова, наприклад, прізвище, але треба, щоб був лад, кожен повинен мати прізвище, мій оборонець, звісно,

не бюрократ, його просто вразило наше подружнє життя, двох таких чудових людей, мій оборонець сам одружений, всі труднощі вже пережито, подолано, але офіри ще потрібні, офіри і знову ж таки офіри, зате в душі спокій, а душа — це завше годовне, нині в світі доволі матеріалізму, треба хоч трохи віри в бога, правдиві вартості нищать поспіх сучасних засобів зв'язку, потім ще кіно й спорт, наприклад, будова стадіону, що збиває нас у гурт, а надто комунізм, але мій оборонець досить великодушний і далекий від того, щоб дорікати Штіллерові за його боротьбу в Іспанії замолоду, про це забудьмо, мій оборонець теж колись був членом партії, що потім перестала існувати, забудьмо про це, людині властиво помилятися, а Франко потрібен Європі, Штіллер-бо не міг знати, як воно вийде, ніхто не міг знати, навіть мій оборонець, тим важливіші одвічні закони, й досі нема нічого кращого за десять заповідей, не роби собі кумира, як любить казати пані Юліка, і слушно, вельми слушно, а ще не чужолож і не вбий, у кожному разі, за мирного часу, інша річ, звісно, солдат, антимілітаризм — це позавчорашня мода, але тепер мова не про це, а, як каже заповідь, не вбий, навіть подумки не вбий, не годиться так робити, в цій країні так не роблять, родина — підвалина нації, пані Юліка ще не така стара, щоб не мати дітей, вона завше потайки мріяла про дітей, тільки робітники плодяться, як миші, з цього погляду наша інтелігенція пасе задніх, над цим варт задуматись, річ не в коштах, бракує внутрішнього бажання, до того ж пристойний митець може в Швейцарії заробити стільки, що помірковане розмноження не повинне його лякати, врешті є чудові стипендії, що цілком слушно зважають на характер кожного митця, зокрема, далекі слушно, пияки й запідозрені в лівих поглядах не повинні мати дітей, свобода — це коштовний набуток, одне слово, Швейцарія й нині ще ідеальна країна, не те що жалюгідна Франція, яка весь час страйкує, отже вище голову, руку на серце, забудьмо про все, і якось воно буде, мій друже, якось буде, повинне бути, адвокатів теж щоразу доводиться починати спочатку, така вже людська доля, але все треба робити, вірячи трохи в бога, знову ж таки теж не фанатично, до всього треба підходити зі здоровим швейцарським глуздом, певне ж, не поминаючи соціального боку справи, і ще одне: Штіллер не повинен забувати й свого вітчима в притулку для старих, пам'ятати чудові слова Гете: «Візьми те, що ти успадкував від батьків своїх, і володій ним», у духовному розумінні, людському, негарно, як хтось забуває про вітчима в притулку, не слід так робити, треба мати трохи пієтизму, Штіллер

не сам на світі, далебі не сам, він член громади, має опору в громаді, почуття обов'язку теж потрібне, і трішки любові, не можна думати тільки про себе, пане Штіллере, беріть приклад із пані Юліки, я ще раз схилию голову перед цією тендітною і мужньою жінкою, що зважається жити з чоловіком такої важкої вдачі, отже ще раз подайте одне одному руки, бо відпиратися вже немає сенсу, Штіллере, тож майте відвагу й трохи розважності, трохи віри в бога і в пані Юліку, в подружжя, в Швейцарію, у перемогу добра в собі самому, трохи...

Так мовить мій доктор Боненблюст.

Я вдячний Юліці, що вона принаймні червоніє, як дружина, коли наглядати з божевільні, тримаючи наготові гамівну сорочку, заводять до майстерні старого. Спершу я думаю, що це мандрівний торгівець, який недавно приходив, і дивуюся, що мій оборонець відразу кидається по стілець, очевидно, з сорому: він сам не сподівався, що вийде так негарно. Він же тільки хотів, як то роблять з упертими в'язнями, трохи нарозумити мене цими зводинами, бо всі попередні анітрохи не вплинули на мене. Що ж іще лишилося моєму оборонцеві? Кнобель садить дідка в закурене крісло-гойдалку, а того аж розпирає повага до суду, до влади, до пана доктора і до балерини з Парижа. Впізнавши його, я починаю плакати, але він того не помічає. Він майже зовсім здитинів. Я відвертаюся, не можу дивитись на нього, хоча, властиво, й не дуже вражений: коли я згадував його тоді в Бовері, то десь таким і в'яляв собі. Тепер я тільки чую за спиною злісний тоненький старечий голос:

— Ага, повернувся, ага!

Він хихотить, і моєму оборонцеві доводиться показати йому, хто з присутніх має бути його син. Він знову хихотить.

— Гарний мені син, що зовсім про мене не дбає, хи-хи!

Мій оборонець питає, чи він упізнає мене.

— Еге, — хихотить він, — накивав п'ятами та й по всьому, гарний синок, а як через стільки років повернувся, то навіть не питає, чи я ще живий, гарний синок!..

Звісно, тепер я повівся найбезглуздіше. Якогога зухваліше крикнув:

— Досить уже цього неподобства! Я вас не знаю.

— Аякже! — захихотів він. — Аякже!

— Годі, кажу! — закричав я знову, відчуваючи, що тепер я безмежно смішний і що хвилина ця просто нестерпна. Свідомий своєї безпорадності, я схопив якийсь гіпсовий зліпок, спершу тільки щоб погрозити, але помітив спокійне обличчя прекрасної Юліки, яка ледь усміхалася, твердо впевнена, що я, її Штіллер, ніколи не зважуся чимось кинути в неї, — і ти ба, таки не зважився.

Я шпурнув кудись той зліпок, відчуваючи, як уже сказано, свою сміховинність і через те ще дужче лютуючи (решта всі трималися цілком поважно), схопив ще один, якусь голову, кинув нею об підлогу, але вона просто покотилася не розбившись; я був безсилий, як у поганому сні, дивно безсилий, бо торохнув зліпком з усього маху, до того ж ніхто мені не заважав, навіть мій оборонець і Кнобель тільки вражено дивилися, а проте були цілком переконані, що я зниклий пан Штіллер, отже маю право потрошити в цій майстерні геть усе дощенту, тільки песик гавкав, і той гавкіт так паралізував мене, що деяких скульптур я не годен був підняти з цоколів, тому обмежився невеликими фігурами, лускав ними об стіни, деякі розбивалися, і це додавало мені отухи, однак уже поставала ганебна загроза, що мені не вистачить люті порозбивати все, що я обмежуся дрібними речами, оскільки більших не підйму і вони перетривають мою злість. Мені здавалося, що такого глуму — вони тільки на нього й чекали, — я не витримаю, і, властиво, лише страх перед тим глумом змушував мене шаленіти далі. Аби тільки не спинитися напівдорозі! Я став перекидати цоколі, але швидко побачив, що так ніколи не дійду кінця. То ж була величезна робота! Ніхто й словом не озивався, такі вони були певні, що от-от я здамся, тільки чужий песик гавкав, а мене до розпачу доводило власне марносластво, що не давало поставити край цьому безглуздю, цьому троценню гіпсових постатей, за якими ніхто не журився; здавалося, так триватиме без кінця-краю, поки я, озброєний уже обценьками, весь гіпс розіб'ю чи принаймні безнадійно спотворю; але ж є ще бронзові речі, небагато, та все ж кілька є, і найближча така важка, що шкода й братися до неї, але я тепер мушу витримати, впоратися і з бронзою, особливо з бронзою; натужившись, я підняв першу скульптуру, впустив додолу, єдиний сміючись із того, як мало тій бронзі вадить, що її впускають раз, чи двічі, чи й десять разів, підтяг трохи і — у відчинене вікно! Отопер вони зірвалися на ноги, злякалися, що я вб'ю когось на подвір'ї; гуркіт на бляшаному даху сповнив мене втіхою, о так, тепер я знову відчув бажання нищити, відчув снагу; Кнобель схопив мене за руку, але злякався, що я просто впускаю йому статую на ноги, й відступив, тож я, хоч що вони говорили, досяг вікна і з другою бронзовою фігурою; знову загуркотіла, загула бляха, на подвір'ї залунали сердиті голоси, знялася лайка, залящало, наче хто стріляв, а я, облитий потом, озирнувся, шукаючи, що ще можна знищити, кинувся до шухляд, почав вигрібати з них цілими оберемками різний мотлох і шпурляти у вікно. Хтось шалено дзво-

нив, хоч тепер летіли тільки аркуші з ескізна, лопатки, скриньки та інше причандалля. Людей у майстерні я взагалі не бачив, відчував тільки їхню присутність і поки ще знаходив щось — африканську маску, бандерильї, кельтську сокиру, ще дещо — чим міг оживити бляху на даху, то почувався добре, о, це не те слово: я не мав страху, що чиню не гаразд, і знову був самим собою. Та хоч тепер я був задоволений із себе, а проте настала хвилина, що почала здаватися мені найжалюгіднішою в моєму житті, хвилина, коли я вже на жодному карнизі чи цоколі нічого не знаходив, чим би шпурнути на бляху й зчинити гуркіт, гук, ляск, хвилина, коли я не міг уявити собі, що буде далі, тиха і трохи порожня, як і кожна минушта хвилина, що саме тому й здається жалюгідною... Я геть упрів. Кнобель кудись вийшов, мабуть, униз, заспокоїти людей у бляхарні чи в слюсарській майстерні, сказати їм, що бронзовий град уже скінчився. Я спробував осміхнутися, а тоді, як нічого не вийшло, принаймні зареготати, але й на це мені забракло сили, коли я завважив, що регочу сам один. Тепер я знову побачив Юліку, прекрасну Юліку. Вона перша озвалася:

— А що далі?

Юліка сидить, тримаючи на колінах маленького фокса, що так лютував на мене, але тепер знайшов у неї захисток. Мабуть, поки я шаленів, Юліка навіть не підводилась. Вона не хитає головою, а просто дивиться на мене, як на чоловіка, що розлив вино чи наступив дамі на довгу вечірню сукню: можна вибачити, але прикрий вчинок. Та вибачити можна. Я не вірю своїм очам: її обличчя з незвичайно гарними очима лишилося незмінне, таке незмінне, що я сам себе питаю, чого, властиво, сподівався. Вона тільки поправляє свої руді коси, поправляє без потреби, бо не рушала з місця; це тільки я в своїм шаленстві упрів, аж із мене дзюрком тече піт, сорочка геть мокра, краватка зсунулася, і саме тому Юліка ще раз поправляє свої руді коси, поправляє збентежено, і її можна зрозуміти. Чи вона чекає, щоб я вибачився? В коридорі чути галас; певне, нічого не сталося, а то було б тихо. Але люди розлючені й обурені, я їх теж розумію. Юліка бере цигарку, і я даю їй вогню. Так, вона має слухність: а що далі? Якусь хвилину, ще тримаючи в руках запальничку, я приглядаюся до своєї Юліки і відчую, що зараз вибухну ревним плачем, упаду на коліна, затулю лице руками, аж поки Юліка відслонить його, заплакане, бридке й сміховинне. Хотів би заплакати, але не плачу, сльози течуть наче кудись усередину, і я так само не міняю постави, як і вона. Її пиха (чи поблажливість) така затята, незворушна; вона всміхається, як переможниця, невинна, що зав-

ше мене переборює, чи як мати, радше все ж таки як мати, що, попри все, любить свого нечемного сина; і її перевага видається мені такою безмежною, її незворушність такою незбагненною, її байдужість такою вбивчою, а невразливість такою безглуздою, що я тільки мовчки дивлюся на неї недовіркою, як і першого дня. І яка вона гарна, ніколи не забуду її рудавих кіс, алебастрового кольору шкіри, дівочих уст, її чи то блакитних, чи зелених, а може, й безбарвних очей, о, яка вона велична, яка незвичайно вродлива і яка правдива, щира, а її шляхетний ніс із ледь завеликими ніздрями, о, а її чудесні вуха, рівна струнка шия, ніжний голос. Ніколи її не забуду! А грація рук, коли вона, отак сидючи, курить — якусь хвилину мені здається, що я зараз схоплю Юліку за горло й задуш. Але, звісно, не хапаю... Потім повертається Кнобель і доповідає моєму оборонцеві, яку я приблизно заподіяв шкоду.

— Дякувати богу, — каже мій оборонець, — що хоч нікого не поранено!..

Ім доводиться пояснювати моєму вітчиму, що сталося: галас привернув його увагу, і він хотів би знати причину, адже його викликано сюди особисто, він знову й знову наголошує: особисто.

P. S.

Тепер, цілком усвідомивши своє безсилля, я бачу, що то була б найкраща хвилина сказати їм усе, сказати правду. Але що означає це моє «все»? Тільки-но я пробую його пояснити, з нього нічого не лишається. А то хіба б я не пояснив його вже давно, це своє «все», свій досвід?..

Ось що я можу сказати:

Років зо два тому я спробував відібрати собі життя. Я вже давно таке надумав. Як, мабуть, чи не всі самогубці, я був переконаний, що як заподію собі смерть, то настане просто кінець, щезне світло, щезнуть уявлення. І через те не відчував ніякого страху. Мені не пощастило з чисто технічних причин. Я знайшов у тій халупі невеличкого старомодного пістолета, що почав діяти, аж як я його добре вичистив. Він мав набагато легший спуск, ніж та зброя, що до неї я звик, чи взагалі гачок не тримався. Очевидно, він вистрелив передчасно, і куля (в шухляді я знайшов тільки один набій, що годився до нього) лише черкнула мені над правим вухом, не пробивши черепа. Потім мені показували рентгенівський знімок. Пам'ятаю: голову мою тримали дві руки, мов обчепки, наді мною схилилося обличчя Флоренс; що єдина чула постріл, а тоді все зникло, лишилася тільки маленька кругла дірочка вдалині (ми дітьми часто залазили в канал, і далеке кружальце денного світла здавалося нам замалим, щоб тудою можна було вилізти;

таке самісіньке почуття!). Стан мій був нестерпний, але болю я не відчував. Навіть прагнув болю. Наче хтось мене кличе, а я не можу здобутися на голос, щоб відповісти. Розпачливе прагнення заснути і водночас певність, що заснути не зможу. Згодом, уже в шпиталі, я щось казав про це, благав сну. Найтяжча мука, здається мені тепер, полягала в тому, що раптом я став ні на що неспроможний, ані податися назад, ані вперед, ані вгору, ані кинутися униз, вже не було ні гори, ні долу, а все ж я існував, без порятунку, без кінця, без смерті. Як часом буває уві сні, я добре знав, що то сон, знав, що то не смерть, навіть якби я помер. Як сказати банально, то була велика несподіванка, десь така, якби хто стрибав з муру, щоб розбитися, але не досяг землі й ніколи не досягне, невпинно падає і водночас не падає, цілковите безсилля при цілковитій притомності, тільки зник час, як я вже казав, час, як середовище, що в ньому ми можемо діяти; все лишається так, як було, ніщо не минає, все лишається назавше. Потім я довідався, що тоді мені через короткі проміжки робили уколи. Ті уколи, що заспокоювали, зміцнювали, присипляли тяжко поранене тіло, мабуть, щоразу знову будили в мені ляк, який потім, коли я лежав у забутті, повертався образнішою, зрозумілішою для пам'яті луною. Так принаймні здається мені: я ще ніколи ні з ким про це не говорив. Та й як про це говорити? Можу тільки сказати, що саме той ляк я й називаю своїм янголом...

(Мене перебили повідомленням, що сьогоднішнє остаточне слухання справи з оголошенням вироку, спершу призначене на шістнадцяту годину, перенесено на десяту тридцять ранку).

.....

Я вже казав, що ніколи ні з ким іще не говорив про це, і слушно: не можна чогось незрозумілого зробити зрозумілим, не згубивши його цілком; навіть тепер я помічаю, як цим поясненням мимоволі намагаюся все якось пов'язати між собою, «надати якогось глузду» всьому. А тим часом я не маю чого надавати. Я тільки прийняв той «глузд». І мушу його зберегти... Із снів, що тоді цілою низкою являлися мені, я сам мало що запам'ятав, бо нікому не міг їх оповісти. (Раз мене відвідала в тому шпиталі мулатка Флоренс; я її добре розумів, а сам заледве здобувся сказати кілька слів). Ось один сон: я душу «Little Grey» і знаю, що то не кішка, а Юліка, вона сміється якось чудно, так Юліка ніколи не сміялася, і сама вона цілком інша, весела, я щосили душу кішку, а Юліка глузує з мене перед публікою, якої я ніде не бачу, кішка не борониться, але потім знову стрибає на підвіконня, вилизує шерсть; Юліка ніколи не була моєю дружиною, я все

тільки вигадав собі... Або ще один сон: на моєму ліжку лежить мати, страшна, хоч усміхається, воскова лялька, коси як щітка, мене опановує жах, пробую ввімкнути світло, та дарма, пробую покликати Юліку, знову дарма, все урвалося, темрява в цілому помешканні, а проте я дуже виразно бачу воскову матір, смертельно переляканий, падаю навколішки, кричу, щоб прокинутись, і раптом бачу в своїй руці великодню крашанку, таку завбільшки, як голова... Решту снів я ще гірше пам'ятаю. Здається мені, що в них ішлося про те саме, і як я лежав у забутті, той сон марився мені далі, наприклад...

(Мене перебив доктор Боненблост, мій оборонець, що повідомив те саме усно. Я маю бути готовий).

.....

Власне, я можу тільки сказати: я тоді щось пережив і пізнав. Не оповідаю, що саме, — не тому, що соромлюся, а просто не годен. Перед самим собою я ніколи не соромився того вчинку. Я відкинув життя, що ніколи й не було справжнім життям. Може, відкинув смішно. Мені лишився спогад про безмежну волю: все залежало від мене. Я мав сам вирішити, чи хочу знову жити, але вже так, щоб дійшло до правдивої смерті. Все залежало тільки від мене, я вже сказав. Ніколи ще мені не була така близька суть милості. І що я, певний милості, зважився на життя, видно було з того, як мене прошив жахливий біль. Я твердо знав, що аж тепер народився, відчував себе готовим стати тільки тією людиною, що допіру народилася, не шукати іншого життя, крім того, що його не зможу відкинути від себе, і навіть не боявся бути смішним. Як уже сказано, то було десь два роки тому, мені тоді минув тридцять восьмий. Того дня, коли я нарешті вийшов зі шпиталю...

.....

(Знову мене перебили!)

Судовий вирок такий, як я й сподівався: я (для них) той самий зниклий шість років, дев'ять місяців і двадцять один день тому Анатоль-Людвіг Штіллер, мешканець Цюриха, скульптор, що востаннє жив на Штайнгартенштрассе, 11, одружений із панею Юлікою Штіллер-Чуді, що тепер живе в Парижі, і засуджений до цілого ряду штрафів за лаяння швейцарському митникові, за невиконання різних громадських повинностей і за те, що не дав знати про свій виїзд (через що нині зібралося сто сім повідомлень із різних установ); до сплати за ці роки державного та військового податків і страхування на старість та на випадок смерті; нарешті до відшкодування вартості заіржавілого державного карабіна і повернення третини судових коштів, разом 9 361,05 франків, що їх нале-

жити сплатити протягом тридцяти днів після затвердження вироку. Далі: по закінченні цього процесу попереднє ув'язнення має чинність, аж поки другий процес, якщо проти першого не буде внесена апеляція, з'ясує мою непричетність до афери зі Смирновим.

Я відмовляюся від останнього слова.
Відмовляюся й від апеляції.

Пані Юліка Штіллер-Чуді, від сьогоднішнього дня моя законна дружина, саме втішає доктора Боненблюста, мого офіційного оборонця; і справді, той чоловік неймовірно потрудився, принаймні заробив, щоб я щиро привітав його; я й мав намір якось подякувати йому, та, на жаль, забув. Пан директор Шміц, мільйонер, теж був на суді і сьогоднішнім числом подав скаргу за образу честі. Щодо афери зі Смирновим, то я дуже швид-

ко розчарую державну поліцію, яка мене тепер бере на себе, оскільки шановний Тео Гофер, мій товариш із часів іспанської війни, чех, що потім працював перукарем у Нью-Йорку, в районі Бронкс, і прийняв мене, коли я туди приїхав, ще живий і за кілька днів я можу дістати собі алібі на 18.I.1946 року, яке їх так цікавить.

Я саме чую в коридорі Юлічину ходу...
Нехай стереже мене мій янгол.

P. S.

Вільфрід Штіллер, мій брат, заявив, що ладен сплатити 9 361,05 франків. Щира йому дяка!

*З німецької переклав
Євген ПОПОВИЧ.*

[Закінчення в наступному номері]

1868

1968

СИМВОЛ НОВОЇ КУЛЬТУРИ

Творчість Горького, цього, за висловом Т. Манна, «великого росіянина, великого гуманіста і соціаліста», привертала постійну увагу німецького письменника. Знайомство з Горьким мало особливе значення для його творчості.

Т. Манн, один з найвидатніших письменників століття, пройшов складний шлях від духовного, а зрештою, і політичного консерватизму до визнання справедливості нового, соціалістичного світу. В його еволюції не останню роль відіграла російська література, зокрема, творчість Толстого, Достоевського, Тургенєва, Чехова, Горького. Т. Манн вабила як висока майстерність російських письменників, так і їх ширий та послідовний гуманізм, якого так бракувало в інтелектуальній атмосфері тогочасного Заходу, отруєній рафінованим обскурантизмом Шопенгауєра—Ніцше. «Свята російська література», як казав один з героїв Т. Манна, сприяла розвитку гуманістичного світогляду молодого письменника, стимулювала його опозицію літературному та філософському декадансу. Як пригадує Т. Манн, саме ґрунтовне знайомство з російським романом допомагало йому в роботі над «Будденброками».

Т. Манн був не тільки учнем і шанувальником російської літератури, але й кваліфікованим дослідником її найкращих зразків — варто пригадати його численні студії, присвячені Толстому, Достоевському, Чехову, написані пером фахівця-славіста.

Відомо, що пересічний читач на Заході сприймав нашу країну де-що однобічно — переважно в інтерпретації письменників, далеких від революційного світогляду.

Звідси книжне, часто-густо фальшиве уявлення про Росію як про країну покірливих селян та інтелігентів-ідеалістів. Лише завдяки Горькому Захід почув голос не «окремих російських людей, а самого російського народу» (Л. Фейхтвангер). Горький, свідчить Т. Манн, «перший познайомив мене, та і всю Європу, з російською революцією».

Але Горький був для Т. Манна не тільки велетенською прогнавгою традиційним перекирченим поглядам на нашу країну, але й видатним художником-реалістом, «великим явищем світової літератури». Як Горького, так і Т. Манна еднав глибокий інтерес до кризисних моментів розвитку капіталістичного суспільства. Дослідники здавна помітили тематичну близькість «Будденброків» та «Справи Артамонових», але, як правило, вони зупиняються на цій близькості для того, щоб особливо різко диференціювати поетику буржуазного і пролетарського письменників.

Справді, Т. Манн, на відміну від Горького, занепад буржуазної сім'ї намагається осмислити метафізично, в душі шопенгауєрівського песимізму. Горький, як відомо, свого часу теж цікавився Шопенгауєром, але він одразу збагнув реакційну сутність останнього. Деградація Артамонових викликає на суто соціальних обставинах, а не одвічним конфліктом між життям та смертю, який відчувається на філософській периферії «Будденброків». Водночас реалістичний момент в романі Т. Манна настільки очевидний, що ця книга, як і «Справа Артамонових», стає найяскравішим художнім свідченням тих соціальних зрушень, які

супроводжували розвиток тогочасного європейського суспільства. Звідси висока оцінка, що її Горький дав «Будденброкам» у своєму листі від 9 жовтня 1933 року Театру імені Вахтангова.

Зрештою, інтереси Т. Манна і Горького збігаються і в питаннях про долю паріїв капіталізму. Так, Горький змальовує російських люмпенів, «колишніх людей», зацькованих буржуазним суспільством. В 900-х роках Т. Манн створив низку новел, присвячених трагічному становищу художника, приреченого війовничою антидуховністю суспільства на довічну самотність. Для Т. Манна художник — це ізгой, який марно намагається встановити бодай мінімальний зв'язок з людьми — звідси виразна паралель між артистом і декласованою людиною, жебраком, яка має місце в його новелі «Ті, що жадають».

Звичайно, в соціально-філософському плані пролетарський письменник Горький далеко випередив Т. Манна, на плечі якого впав тягар всіляких метафізичних концепцій, але ті реакційні висновки, які робить Т. Манн, спостерігаючи критичні моменти новітньої європейської історії, не заважають нам бачити в його творчості найширшу соціальну панораму.

Невдовзі після першої світової війни Т. Манн швидко еволюціонує в напрямку буржуазного радикалізму. Більше того, він дедалі активніше цікавиться соціалістичною практикою СРСР і німецьким революційним рухом. Звідси посилення його інтересу до творчості Горького. Водночас численні упередження ще посідають Т. Манна. Саме вони викликали

рецидиви «духовного аристократизму» минулого, які позначилися на ставленні Т. Манна до Горького. Так, Т. Манн, віддаючи належне органічному зв'язку Горького з революційним рухом, твердить, що світогляд пролетарського письменника пов'язаний з філософською творчістю Ніцше. Не варто розглядати таке твердження як якийсь курйоз. Відомо, що свого часу зарубіжна (і почасти, російська) критика інкримінувала молодому Горькому ніцшеанські симпатії. Зокрема, ніцшеанські впливи вбачав у творчості Горького відомий знавець російської літератури М. де Вогюе, якого знав і поважав Т. Манн. Крім того, далекий від розуміння справжньої революційності, Т. Манн ладен був поставити консервативний бунт Ніцше поряд з пролетарською революцією. Звідси його наївна надія на те, що Горький прокладе «міст від Ніцше до соціалізму». Не варто й казати, що Горький, який називав Ніцше «хворим і наляканим фанатиком», був далекий від цієї реакційної утопії. Невдовзі Т. Манн сам визнав реакційний зміст ніцшеанської філософії та її органічний зв'язок з фашистською ідеологією.

Незважаючи на певною мірою деформоване сприйняття поглядів пролетарського письменника, Т. Манн збагнув його соціалістичну, революційну сутність. «Горький, — пише він, — російський соціаліст, марксист, переконаний комуніст». Крім того, Т. Манн усвідомлює, що Горький успадкував найгуманніші елементи культури минулого, він — «носіє морального начала, рупор громадської совісті». Отже, батько пролетарської літератури стає для Т. Манна символом нової культури, яка орієнтується на колектив. Відомо, що «елітарність» буржуазного мистецтва була для Т. Манна джерелом постійних страждань. Так, його довоєнна новелістика — це, по суті, меланхолійна сповідь митця, який скаржиться на самотність. Водночас письменник вельми скептично ставився до можливості бодай мінімальних контактів художника з суспільством. Жовтнева революція, яку письменник називав «найвидатнішою соціальною подією нашої епохи», вшент зруйнувала його класові упередження щодо

перспектив демократизації культури. Вона примусила його якнайенергійніше виступати проти «урочистої самотності», в якій перебувало буржуазне мистецтво. Водночас у творчості Горького Т. Манн вбачає зразки мистецтва соціалістичного, позначеного солідарністю митця і суспільства, солідарністю, про яку автор «Тоніо Крегера» та «Фіоренци» зважувався тільки мріяти. Отож не дивно, що Т. Манн відчуває до Горького пієтет не тільки як до видатного майстра культури, а й як до митця нового типу.

Відомо, що в роки після першої світової війни Т. Манна тривожила доля культури минулого в соціалістичному суспільстві. Трохи пізніше Т. Манн рішуче порвав з політичним консерватизмом і оголосив себе прихильником соціалізму. Звичайно, соціалізм Т. Манна був дуже далекий від соціалізму наукового. Так, письменник вважав, що найважливішим компонентом соціалістичної ідеології мусить бути некритично засвоєна пролетаріатом бюргерська культура, яку Т. Манн безпідставно ідеалізував. Письменник, певно, не міг уявити, що робітничий клас зуміє створити на основі культури досоціалістичної нової, соціалістичної мистецтва. Але творчість Горького переконала Т. Манна у широких перспективах духовного розвитку «нового світу, який виник на Сході». Отже, на очах у Т. Манна справджувалася його давня мрія про єдність митця і суспільства. Звідси те виключне значення, яке Т. Манн надає Горькому в своєму привітанні з нагоди його 60-річчя. Творчість Горького, на думку Т. Манна, стимулює процес єднання «внутрішньої думки і революційної суспільної ідеї». Т. Манн підкреслював «особливе духовне значення» Горького «для тієї Німеччини, яка дивиться в майбутнє».

Таким чином, якщо Жовтнева революція переконала Т. Манна в можливості нових, небуржуазних форм соціального життя, то творчість Горького відкрила йому блискучі зразки справді демократичного мистецтва, яке характеризується високим художньо-філософським рівнем і водночас позбавлене ідей хворобливої ізоляції, притаманних мистецтву, скажімо,

Ашенбаха або Крегера — героїв Т. Манна.

У Горького не було якихось особистих контактів з Т. Манном. Водночас він глибоко поважав свого німецького колегу. Так, з його ініціативи Т. Манна було запрошено до співробітництва в прогресивному російському журналі «Беседа», який виходив у Берліні з 1923 по 1925 роки. Обидва письменники енергійно протестували проти спроби реакції ув'язнити Й. Бехера. Знаменно, що Горький пропонував радянському театру інсценізувати «Будденброків».

В 30-х роках Т. Манн після жорстоких уроків фашистського терору фактично відмовився від реакційної філософської спадщини Шопенгауера—Ніцше. Він більше не робить спроб відшукати зв'язок між Горьким і цими філософами. Великий пролетарський письменник стає для нього не лише одним з найславніших громадян «нового світу», але й гуманістом нового, соціалістичного зразку.

«Мої думки теж линуць сьогодні на Красну площу в Москві, де російський народ прощається з сином, який став йому батьком», — писав він, засмучений смертю О. М. Горького. Характерно, що цей відгук нагадує нам слова Брехта, який назвав пролетарського письменника «вчителем народу, учнем народу».

В 1949 році на гетевському ювілеї у Веймарі Т. Манн підкреслив, що він «сприйняв від російської літератури істотні імпульси» і серед найбільш шанованих ним російських письменників назвав Горького.

Звичайно, творчість Горького була тільки одним із факторів, які прискорили еволюцію Т. Манна від апології прусського самодержавства до твердження, що майбутнє неможливо «уявити без комуністичних рис». Але знаменно, що саме Горький — найвидатніший представник соціалістичної культури — прискорив процес духовного переродження Т. Манна — одного з останніх великих митців буржуазного світу, — переродження, внаслідок якого художник заявив про необхідність створення мистецтва, яке «побратается з людством».

Вадим СКУРАТОВСЬКИЙ

Реставрування скульптури
Марії-Магдаліни Донателло
(1455 р.).

РІК-

Відвідувача Флоренції опановує гордість за геній людини, що сотні років тому показав, які зразки прекрасного він здатний створювати.

Та от уже понад рік до цього почуття додається й інше — гіркий біль від тяжких втрат, які в значній мірі ніколи вже не вдасться надолужити.

Історія катастрофи, яка спіткала Флоренцію 4 листопада 1966 року, добре відома й описана докладно, зокрема й на сторінках «Всесвіту» № 3 за минулий рік. Жовті води невеличкої річки Арно раптом піднялися на кілька метрів, затопили всю низинну частину Флоренції, вулиці, будинки, церкви, музеї, картинні галереї. Повінь тривала лише кілька десятків годин, але згодом було підраховано, що на ліквідацію її наслідків потрібно буде близько двадцяти років напруженої праці тисяч фахівців-реставраторів. Причому слово «ліквідувати» треба

ЦЕ ТІЛЬКИ ПОЧАТОК

Понад рік тому ми писали про страхітливе стихійне лихо, що спіткало італійське місто Флоренцію, місто-музей, де зібрано величезну кількість наукових і насамперед мистецьких скарбів минулого, особливо періоду Відродження. Історія Флоренції пов'язана з іменами художників і скульпторів Брунеллескі, Пізано, А. Верроккйо, Бенвенуто Челліні, Мікеланджело, Джорджо Вазарі, Джотто, Мазаччо, Гірландайо, Боттічеллі, Леонардо да Вінчі, Донателло, Луки делла Роббіа, великого поета Данте, письменника Джованні Боккаччо, славетного вченого Галілео Галілея. Список цих великих людей можна було б продовжувати й продовжувати. Дивовижний, майже безприкладний в історії людства своєю потужністю вибух творчої енергії митців і вчених, званий добою Відродження, залишив у Флоренції так багато прекрасних пам'яток, що це італійське місто вже

протягом сотень років відвідують мільйони людей з цілого світу. Сюди приїздять учені, історики й мистецтвознавці провадити наукові студії в унікальних бібліотеках і музеях міста, художники з'їжджаються сюди вивчати в галереях Уффіці й Пітті, в церквах і соборах, таких як Санта-Марія дель Фйоре, в палаццо Веккйо та багатьох інших геніальні твори митців та скульпторів Флоренції, зодчі — пізнавати дивну архітектуру Відродження.

Людський геній створив у Флоренції стільки неперевершених шедеврів, що їх не можна охопити розумом ні за тижні, ні за довгі місяці. Картини, скульптури, історичні пам'ятки, величні будівлі розкриваються вашим очам в такій фантастичній кількості, що ви просто не можете вмістити в голові їх образи. В пам'яті зринають стільки імен, асоціацій, історичних подій, що ви просто губитеся в їх навалі.

Добровольці з цілого світу допомагають рятувати цінні стародруки.

розуміти в досить обмеженому сенсі: багато пошкоджених картин, стародруків і рукописів взагалі не можна буде відновити.

За минулий рік в основному вдалося хіба що більш-менш точно визначити розміри катастрофи і взяти найнеобхідніших рятувальних заходів, щоб запобігти дальшому псуванню пошкоджених цінностей. З усього світу з'їжджалися фахівці-реставратори — в тому числі й з нашого «Ермітажу» та інших музеїв Радянського Союзу — допомагати своїм італійським колегам. Уряди багатьох країн, серед них, звичайно, й нашої, надали потерпілому місту та його населенню значну матеріальну допомогу: скупий бюджет Італії не витримав би потрібних колосальних витрат. Та люди з'їжджалися і з'їжджаються сюди не тільки допомагати: минулого року Флоренцію відвідала набагато більша кількість туристів — адже серед цікавих видовищ, які привертають увагу грошовитих мандрівників, з'явився такий «аттракціон», як наслідки катастрофи...

Для радянських людей катастрофа у Флоренції — це сумна й трагічна подія. Як і все культурне людство, ми глибоко шануємо й захоплюємося творчим генієм італійського народу. З огидою й почуттям гострого обурення знайомляться наші школярі з тими часами, коли релігійні мракобіси на зразок Савонаролли нищили як «гріховні» в тій же Флоренції дивні твори мистецтва. Та шкода, яку заподіяли світовій культурі релігійні фанатики в цьому місті, мабуть, набагато поступається страхітливим наслідкам стихійної катастрофи. І тому ми з великим полегшенням довідуємося про ті перші успіхи, яких уже досягнуто у Флоренції, — успіхи в справі реставрації пошкоджених мистецьких скарбів.

Сьогодні мистецька Флоренція нагадує мурашник, де йде копітка робота рятувальників-реставраторів. Завдання перед ними стоять неймовірно складні, бо ніколи ще вода, бруд і нафта не псували такої кількості книжок, полотен, дерев'яної різьби. За останніми підрахунками, особливо великих пошкоджень зазнали 431 картина,

313 дерев'яних скульптур і багато настінних фресок. Отже, — понад тисячу першорядних мистецьких творів, які взагалі навряд чи можна буде врятувати. Під водою опинилися вісімнадцять старовинних церков, Палац Архівів, Народна Бібліотека, могили етрусків, експонати Археологічного музею. До того ж в одному з найбагатших мистецьких музеїв світу, галереї Уффіці, в той час саме перебувало багато картин XII, XIII й XIV століть, привезених сюди для реставрації та консервації. Серед них було чимало шедеврів, малюваних на дереві, які загинули під водою.

У базиліці Санта-Кроче вода піднялася на шість метрів. Коли її рівень впав, з'ясувалося, що непоправно пошкоджено один із найбільших шедеврів італійської скульптури — «Розп'яття» Чімабуе, чи не перший пам'ятник тріумфуючого італійського Відродження, а також картини фра Анджеліко, Бальдовінетті та інших великих майстрів. Полотна, намокаючи, розривали шар олійної фарби, розмокле дерево тріскалося... Дерев'яна різьба й картини, малювані на дошках, як тепер з'ясувалося, пошкоджені найбільше і їх найважче буде реставрувати. Знаменита «Марія-Магдаліна» Донателло, наприклад, була просочена водою, змішаною з нафтою, і деякі фрагменти її загинули остаточно. Хвилі вирвали й понесли з собою п'ять фрагментів славнозвісних «Райських дверей» роботи Лоренцо Гіберті, створених у XV столітті на теми з Старого завіту. Ще більше пошкоджено двері в баптистерії св. Йованна, XIV століття, де на 20 панно зображено було з дивовижним реалізмом сцени з життя цього апостола. Понад двісті експертів працюють нині над реставрацією пошкоджених шедеврів. Дещо довелося перевезти до Рима, бо у Флоренції просто не вистачає приміщень для роботи. Великих труднощів додає та обставина, що й найдосвідченішим фахівцям не доводилося досі мати справу з шкодою, що її заподіює мистецьким творам такий, сказати б, сучасний ворог, як вода, змішана з нафтою... Сьогодні можна вважати завершеним тільки пер-

Марія Луїза Річіні Бонеллі, директор Інституту і музею історії науки, ризикуючи власним життям, врятувала телескоп Галілея і арабський глобус зоряного неба, зроблений в XI сторіччі.

ший етап рятувальних заходів — сушіння просочених цією сумішшю творів мистецтва; триває також боротьба з пліснявою, яка і досі ще не ліквідована остаточно.

Сушіння картин і дерев'яних скульптур — на перший погляд, нескладна операція — насправді завдала реставраторам чимало клопоту. «Доводилося вдається до майже лікарських методів, — розповідає директор Інституту пам'яток старовини й мистецтва в Римі Молайолі. — Не можна починати операції, поки в пацієнта не мине гарячка. Ми мусили чекати, поки розмокле дерево повернеться до стану, в якому з ним уже можна буде щось робити. Лише потім ми взялися за «вивчення ран» і «лікування переломів». Справа неймовірно важка — я навіть сказав би, що легше було б мати справу з наслідками

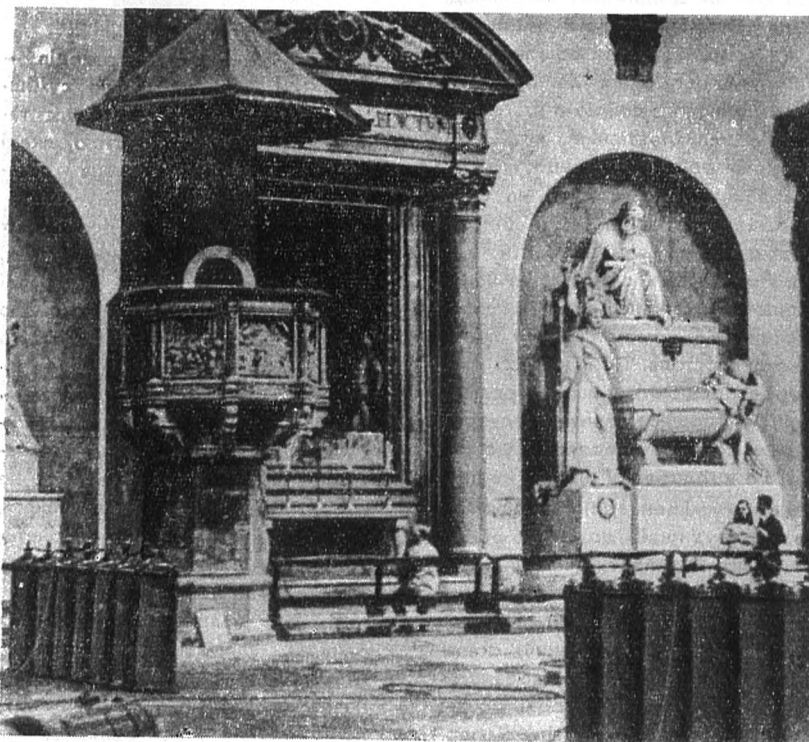
пожежі, ніж із лихом, яке завдала повідь».

Роботи над картинами на дереві можна було розпочати лише в червні, тобто більш як через півроку після катастрофи. Міжнародний Центр досліджень методів консервації та реставрації, який функціонує в системі ЮНЕСКО, звернувся до фахівців із спеціальним листом, в якому перестерігає їх від покvapливості в справі реставрації, закликає до терплячості й всебічного зважування всіх труднощів, пов'язаних з роботою над старовинними творами мистецтва, виконаними на дереві або з дерева. Реставраційні роботи розгорнулися широко, але важко й зараз сказати, які наслідки вони принесуть по закінченні, бо розраховані на довгі роки.

Та найгірше стоїть справа з старовинними книжками й руко-

писами. Архіви Флоренції розташовані в низинних місцевостях, у підвалах. Брудна вода знищила величезну кількість книжок і старовинних документів. Вони загинули безповоротно, забравши з собою безліч важливих для історії відомостей. Загалом повідь знищила понад 700 тисяч одиниць старовинних книжок і документів величезної культурної вартості.

Найбільших втрат зазнав Палац Архівів. Вода залила тут три ряди полиць з унікальними стародруками неповторної цінності. Команди рятувальників виловлювали окремі примірники книжок і паперових сувоїв... В спеціальних приміщеннях у самій Флоренції й сусідньому Ареццо врятовані книжки й сувої просушували. Цю операцію також завершили тільки в червні минулого року. Тепер розпочався другий етап робіт — реставрація книжок і манускриптів. Робота, яка триватиме довгі роки, надзвичайно ускладнилася через загибель каталогів Народної бібліотеки Флоренції, відновлювати які доведеться не менш як три-чотири роки. З співчуттям і вдячністю, допомагаючи дружньому народові в біді, стежать за рятувальними роботами у Флоренції й радянські люди.

КАМЕЛОСКОЛ ВСЕСВІТУ

КНИЖКОВИЙ РЕКОРД. Швеція тримає своєрідний рекорд у торгівлі книжками — ціни на них там найвищі в світі. Більшість шведів виписують потрібні їм книжки з-за кордону. Навіть враховуючи поштові витрати, це коштує значно дешевше, ніж купувати книжки на місці.

ХТО КУПИТЬ МІСТ? Муніципалітет англійської столиці давно вже намагається продати знаменитий Лондонський міст через Темзу, який незабаром буде розібрано, щоб збудувати на його місці новий. Великі кам'яні блоки, з яких складено міст, являють собою ще цілком придатний будівельний матеріал. Але до цього часу надійшли лише дві пропозиції: один школяр із Сполучених Штатів прислав долар з проханням продати йому шматочки мосту; а власник готелю з Багамських островів запропонував за весь історичний міст 100 фунтів стерлінгів.

НАЗАД — ДО КАБРІОЛЕТІВ! На вулицях італійських міст з'явилися автомобілі, схожі на давні кабріолети, з мідними ліхтарями та сигнальною трубою з великою гумовою грушею. Не слід, однак, думати, що це — предки наших автомобілів, які переховувалися десь десятиріччями. Ідеться про цілком нові сучасні автомобілі з потужними моторами, яким надано вигляду старовинних кабріолетів. Це нова «мода», і тепер в Італії вважається найвищим шиком поз'їжджати в таких «лімузинах».

НЕСПОКІЙНА РОБОТА. В одній лондонській газеті вміщено таке оголошення: «Досвідчений шофер, який досі возив лише голів держав та голів урядів, шукає собі більш спокійну посаду».

Б О Н Д

Англійський
політичний
детектив
60-х років

І АНТИБОНД

В одному з своїх торішніх жовтневих номерів «солідний» англійський тижневик «ТЛС» (літературний додаток до газети «Таймс») вмістив вельми знаменну добірку статей під назвою «Герої нашого часу». Одним з героїв, удостоєних окремої статті, був померлий три роки тому Айєн Флемінг — автор романів про супермена і супершпигуна, агента № 007 Джеймса Бонда, що набрали на Заході широкого розголосу. Знаменним був і контекст статті: Флемінг фігурував у ній разом з відомими політичними діячами, тобто «на найвищому рівні»!

Романи про неймовірно спритного, безстрашного й елегантного Бонда — агента британської розвідки, що виконує спрямовані проти «радянської небезпеки» найскладніші завдання керівництва Інтеллідженс сервіс, давно стали улюбленим читвом англійського обивателя. І, до речі, не тільки англійського. Перекладені на кілька мов, вони мали попит і в інших країнах Заходу. В США видання і перевидання книжок Флемінга та їхня екранізація стали найвигіднішим бізнесом, причому бізнес цей активно підтри-

мують уперті прихильники «холодної війни».

Зараз мода на Флемінга потроху сходить нанівець, бо мода взагалі не буває довговічна. До того ж хоч пером Флемінг володів вельми вправно, дещо в його романах бондівського циклу зроблено дуже грубо. Дедалі менше людей на Заході вірять у міф про радянську небезпеку, серйозно сприймають байки про страхітливих монстрів із соціалістичного табору. Найбільш «жахачучі» бойовики Флемінга були написані п'ять, навіть вісім років тому. Сьогодні ж лицарям «холодної війни» доводиться переозброюватися. Тим-то зовсім не випадково стаття в «ТЛС» про «героя нашого часу» має в підтексті добрячу дозу іронії; це безпомилкова ознака того, що мода змінюється.

Проте якщо англійський критик, до того ж не з найпрогресивніших, починає глузувати з нині вже покійного творця Бонда, який прагнув, хоч і цілком безус-

пішно, в усьому скидатися на свого героя, — то це ще зовсім не означає, що книжковий ринок Великобританії вміє очиститися від «бойовиків» флемінгівського типу.

Ветерани детективу старого гатунку — творці романів про вбивства та інші кримінальні злочини — скаржаться сьогодні на зменшення своїх колишніх казкових прибутків. Масовий читач, що, як правило, навіть не чув імен Уільяма Голдінга або Сіда Чапліна (якщо йому й відоме прізвище Сноу, то тільки як колишнього заступника міністра в лейбористському уряді), зачитується детективною літературою. Але «роман про шпигунство» владно витісняє сьогодні «роман про вбивства». В цьому — віяння часу і вплив політичного клімату. І навіть якщо романи самого Флемінга, написані в 50-х роках, «постаріли», прототипом героя нинішнього шпигунського роману залишається той самий Бонд. Роман про «подвиги» бравих шпигунів ще попу-

лярний настільки, що про нього пишуть спеціальні статті і навіть книги.

І все ж часи змінюються. Знаменно, що і сам Флемінг, який у своїх перших романах («Голдфінгер», «Доктор Но», «Із Росії з любов'ю») проти ставив Бонду підступного противника з-за «залізної завіси», в останніх своїх книжках під впливом потепління політичного клімату знаходив для Бонда нових, інших антагоністів. Розвідник № 007 б'ється тут уже із зграєю гангстерів, яка не має нічого спільного з «червоними» і політично нейтральна.

Хоч вплив книжкової продукції флемінгівського гатунку на тисячі і навіть сотні тисяч читачів не можна недооцінювати, ця продукція, розрахована на «масове споживання», не належить до літератури художньої — літератури в повному розумінні цього слова. Однак в Англії останніми роками виник і успішно розвивається інший тип «шпигунського роману» — політичний детектив, і створюють його не тільки талановиті, але й прогресивні митці. Власне, виникла ціла література антибондівського напрямку, з'явився і герой, що являє собою антитезу Бонду. Отже, на книжковому ринку Великобританії зустрілися зараз у двобой політичний детектив і шпигунський бойовик.

Серйозних письменників Англії як молодих, що роблять свої перші кроки в літературі, так і зрілих та відомих, що пишуть вже не один рік, жанр політичного детективу привабив зовсім не випадково, і пояснюється це кількома причинами.

Динамічність, напруженість сюжету — головна риса жанру, без неї не може існувати жоден детектив. І ця динамічність, приваблюючи читача, забезпечує авторові широку аудиторію.

З іншого боку, цілковиту рацію має Аркадій Адамов, який писав у журналі «Іностранный література» (№ 10, 1966 р.): «Виявляється, що детективний жанр здатний увібрати в себе, здатний з особливою силою донести до читача будь-які найважливіші соціальні та суспільні проблеми й конфлікти. Його специфічні особливості анітрохи не заважають цьому, більш того — при вмілому, талановитому їх використанні вони можуть цьому допомогти. Самі по собі вони не можуть зменшити художній рівень твору, його психологічну глибину, силу його соціального звучання».

Ряд творів, що вийшли за останні три-чотири роки в Англії, яскраво підтверджують справедливості цієї думки. Але, крім можливостей жанру, англійських авторів ваблять до політичного детективу й інші міркування: багато хто з них прямо й одверто, інші — побічно, але не менш очевидно, полемізують у своїх творах, написаних у 1962—1966 рр., з «бондівським» романом, виступають проти тих «ідеалів», за які борються герої бондівського типу. Прагнучи дискредитувати вже самі принципи, що лягли в основу творів подібного гатунку, передові, чесні письменники Англії застосовують зброю противника, ведуть з ним боротьбу «на його ж власній території». Якщо так званий «шпигунський роман», розрахований на широкого споживача, є зброєю в руках пропагандистів «холодної війни», то політичний детектив, що виник і успішно розвивається зараз в Англії, — зброя переконаних противників цієї війни, якими б не були відтінки їхніх переконань і принципів.

В інтерв'ю, вміщеному в журналі «Лістнер» у квітні 1966 року, Джон Ле Карре, автор романів «Шпигун, що ввійшов з холоду» (1963) та

«Війна дзеркал» (1965), які набрали широкого розголосу в Англії та за її межами, гідливо назвав Бонда «героєм комерційного вжитку». Він наполегливо підкреслює, що його завдання, як автора політичних детективів, прямо протилежне меті, що стояла перед Флемінгом. Сам Ле Карре — талановитий прозаїк, хоч у світогляді його чимало разючих суперечностей. Проте, як би не помилявся письменник щодо причини «холодної війни», особливо щодо її призвідців (на його думку, «холодну війну» ведуть «обидва табори», тобто як представники капіталістичного, так і соціалістичного світів!), — він характеризує цю війну як «хворобу людства» і «політичне нещастя». І ставить собі за мету боротися з нею засобами літератури.

Читаючи роман Ле Карре «Шпигун, що ввійшов з холоду», не можна не відчувати цих суперечностей. Але цілком зрозуміло, чому Ч. Сноу назвав цей роман найкращим з-поміж творів детективного жанру. Зрозуміло і те, чому американська реакційна преса роздратовано нарекла його «комуністичним твором» (хоч погляди автора його далекі від комуністичних).

За жанровою ознакою «Шпигун, що ввійшов з холоду» — детективний роман. Проте в ньому порівняно мало дії, в усякому разі куди менше, ніж у звичайному творі такого типу. В центрі уваги — образ англійського розвідника (Лімаса), причому автора гостро цікавить його психологія, його душевний світ. Ле Карре навмисно вирішує традиційний образ по-новому, більше того, він тут явно полемізує з Флемінгом. Ендрю Лімас — людина середнього віку, втомлена і зовсім буденна. Він позбавлений бондівського романтичного ореолу. Він не здійснює ніяких фанта-

стичних «подвигів», не вражає нікого надприродною спритністю, зовнішньою елегантністю і, тим більше, удачливістю. Змушений з обов'язку служби виявляти стійкість і сміливість, він, проте, аж ніяк не являє собою героїчної постаті. Нічого героїчного немає і в його загибелі, хоч автор і підкреслює її трагічність.

Єдина мрія Лімаса — кинути службу в розвідувальному управлінні, жити для себе, не наражаючись більше ніколи на смертельну небезпеку. Служба розвідника — пішака в руках керівництва, яке з цинічною байдужістю пересуває його на своїй шахівниці, — не принесла йому ні достатку, ані слави. Лімас дістає нове і, як йому пообіцяли, останнє завдання — «усунути» начальника контррозвідки НДР. В разі удачі на нього чекають велика грошова нагорода й можливість «піти з холоду», тобто залишити роботу в розвідці. Така перспектива тим більше приваблює Лімаса — людину самотню і замкнуту, — бо він уперше в житті зустрічає на своєму шляху хорошу жінку й по-справжньому закохується.

Ле Карре пише про суспільний устрій НДР без симпатії та розуміння його основ. Деякі епізоди та образи в романі є прямим перекрученням істини. Але водночас твір вільний від антикомуністичної тенденції, цього неодмінного атрибуту творів бондівського циклу. Важливо й інше: Ле Карре у вельми непривабливому вигляді зображає керівництво Британської секретної служби. Лімас гине при спробі перейти кордон НДР — гине як жертва одного з епізодів «холодної війни», організованого в Англії. Лаконічно змальовуючи смерть Лімаса, Ле Карре вміло підкреслює її трагізм: начальство холоднокровно списує Лімаса, як збитки виробни-

цтва. Смерть його анітрохи не схвилювала тих, хто послав його на загибель!

Читаючи книги про шпигуна, «що ввійшов з холоду», стає цілком зрозуміло, як цинічно фабрикується міф про «радянську небезпеку» в комфортабельних кабінетах відповідних міністерств та управлінь. Ця книга об'єктивно викриває все те, що ідеалізував Флемінг. Ле Карре навмисно дегероїзує і знижує шпигунську «героїку».

Ще ефективніше викриває тих, хто запроваджує долею звичайних людей, граючи на їхніх ілюзіях та відданості неіснуючій «справі», інший роман Ле Карре «Війна дзеркал» (1965). З великою гіркотою, але стримано й суворо, змальовує автор загибель агентів розвідувального управління Тейлора і Лейзера. У тій самій стриманій манері, але з гнівом (у найтрагічніші моменти гнівні ноти проривають бар'єр лаконічного репортажу) показує автор байдужість начальства до всього, крім власної кар'єри.

І тут Ле Карре, так само як і в попередній книжці, дегероїзує постаті розвідників. Тейлор і Лейзер, подібно до Лімаса, — звичайнісінькі, «заземлені» люди. В небезпечній і шкідливій, найчастіше ж безглуздій грі, яку ведуть офіцери розвідки та бюрократи, обидва агенти виконують зовсім не ту функцію, що Бонд у романах Флемінга; тим-то вони нічим і не можуть привабити ласого до сенсацій обивателя.

Романи Ле Карре, написані в лаконічному, стриманому стилі найкращих зразків сучасної англійської прози, — це психологічні дослідження і водночас гірке, іноді гнівне соціальне викриття.

Вельми цікаві романи молодих ще англійських письменників Лена Дейтона, Едама Холла і Лайала Ге-

віна, які також звернулися до жанру політичного детективу. Герої книжок «Кінь під водою» Дейтона і «Берлінський меморандум» Холла — також агенти контррозвідки, які виконують небезпечні секретні завдання. Але вони зовсім не сліпі знаряддя в руках начальства. Так, агент, який виконує головну роль у романі «Кінь під водою», прямо порушує наказ, дізнавшись про політичний злочин одного з британських міністрів. Коли таємні зв'язки цього відомого політичного діяча з нацистами під час другої світової війни стають для агента очевидними, герой відмовляється зам'яти справу і викриває міністра до кінця.

Ще одвертішою є антифашистська спрямованість роману Холла «Берлінський меморандум». Британський розвідник Куїллер, який діє в Західному Берліні, не може забути страхітливих злочинів нацистів, свідком яких він був під час війни. Ризикуючи життям, багато разів дивлячись смерті просто в очі, він вистежує катів Освенціма і Дахау, що ховаються під чужими іменами і потай готують відродження гітлерівського району. З глибин пам'яті Куїллера весь час спливають жахливі картини минулого. І те, що пам'ятає Куїллер, не можна забути, не можна простити.

Роман Холла захоплює напруженою інтригою, стрімким розвитком дії. Але сила його не тільки в динаміці сюжету: він збуджує в читача ненависть до фашистських катів і співчуття до людей, що стали їхніми жертвами.

Політичний детектив антибондівського типу, детектив, спрямований проти війни в усіх її формах — гарячій та «холодній» — проти фашизму й неофашизму, стає сьогодні явищем, пройти повз яке неможливо. І популярність його у Великобританії заслужено зростає.

У центральній частині Бейрута.

Швидко, а як для мене, то аж надто швидко, пливе наш теплохід «Олькуш» своїм левантійським курсом. Ось проминули береги Алжиру й Тунісу, легко окреслені контури яких було видно з правого борту. Над вечір того ж дня ми ввійшли у води відносно вузької Сіцилійської затоки, яка ділить Середземне море на дві майже рівні частини. Рано-вранці пливемо вздовж гористої Сіцилії — її високі бескиди разом з Етною, ледь помітною в бінокль, лежать на протилежному, північно-східному узбережжі острова. Незабаром виходимо на безмежні морські простори. Над нами бездоганно чиста блакить неба, теплохід наш невтомно розтинає синю, лискучу гладінь моря, збурюючи довкола себе струмені сніжно-білої піни. Лише вряди-годи нам зустрічаються якісь пароплави або танкери.

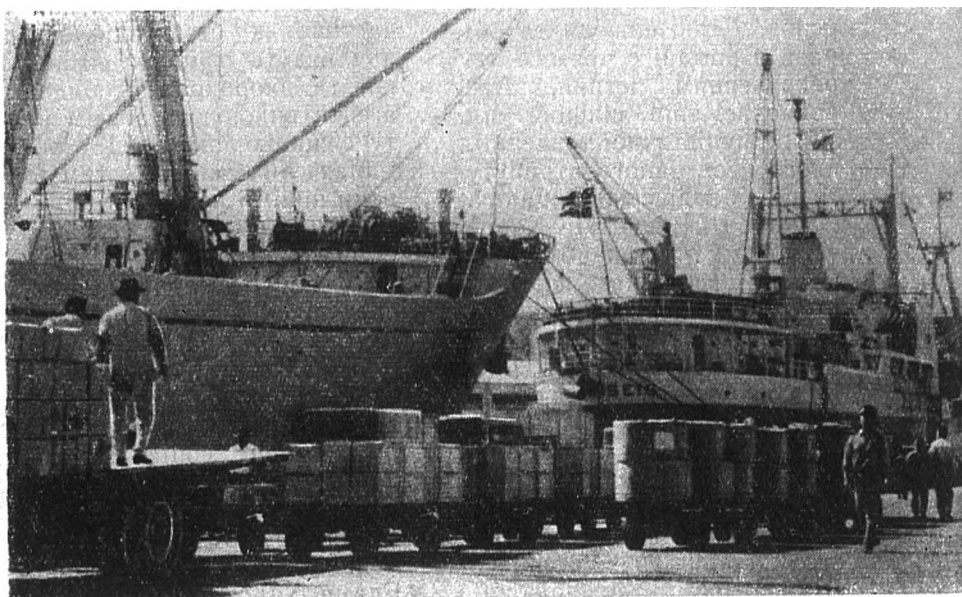
Така сама гарна погода стояла й наступного дня, коли ми дісталися східної частини Середземного моря, мінаючи гористий Крит, чітко вимальований на фоні південного неба. Його скелясті гори ніби спадають просто в море. Крит ми оглядаємо з незначної відстані майже протягом цілого дня.

Увечері другого дня на траверсі в нас уже Кіпр, а на завтра, о 6-й годині ранку, ми пришвартовуємося до причалу Бейрутського порту.

МАКСИМІЛІАН
МІНКОВСЬКИЙ
польський журналіст

В БЕЙРУТІ

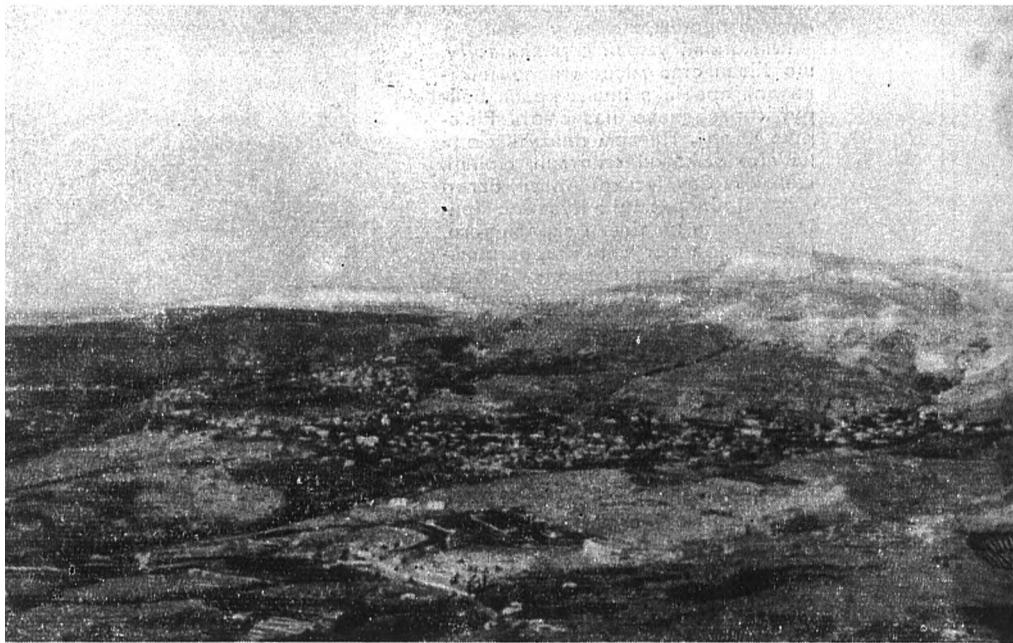
Один з причалів Бейрутського порту.

У Бейруті я вже вдруге, але и це моє коротке — неповних два дні — перебування в ньому (перше теж було пов'язане з кількохгодинною стоянкою в Бейрутському порту польського торговельного судна), під час якого я ще зробив екскурсію автомобілем до руїн легендарного Баальбека, дозволило мені, зрештою, лише кинути оком на столицю Лівану.

Нині Бейрут — велике й пожвавлене місто. Все більше й більше виростає в ньому монументальних фешенебельних будинків зі скла, сталі та бетону, які, власне, й дають уявлення про обличчя міста. Бейрут — торговий центр, де стикаються інтереси західних і східних країн; разом з тим це й міжнародний центр розваг, де незліченні готелі, нічні заклади та картярські будинки принадажують публіку світлом своїх реклам.

Я стою на головній вулиці Бейрута — Шарія Рейд Солх. Тут містяться представництва 87 банків, які репрезентують провідні фінансові сили світу. На вивісках назви фірм: «Бенк оф Амеріка», «Чейз Манхеттен Бенк», «Ферст Нейшнел

Долина Бекаа.

ці. Влітку, коли в Бейруті біля моря температура повітря перевищує плюс 30° за Цельсієм, то на висоті 1000 метрів над рівнем моря термометр показує плюс 20°, а вище 2500 метрів уже лежать сніги. Коли ми виїжджали з Бейрута, стояла страшенна спека, а вже на перевалі було холодно, від засніжених вершин віяло студеним вітром. У густо розсіяних тут місцях відпочинку, які взимку стоять пустою, влітку концентрується життя столиці. За ранкової прохолоди ліванці спускаються автомашинами вниз на кілька годин роботи; до речі, деякі заклади і навіть ус-

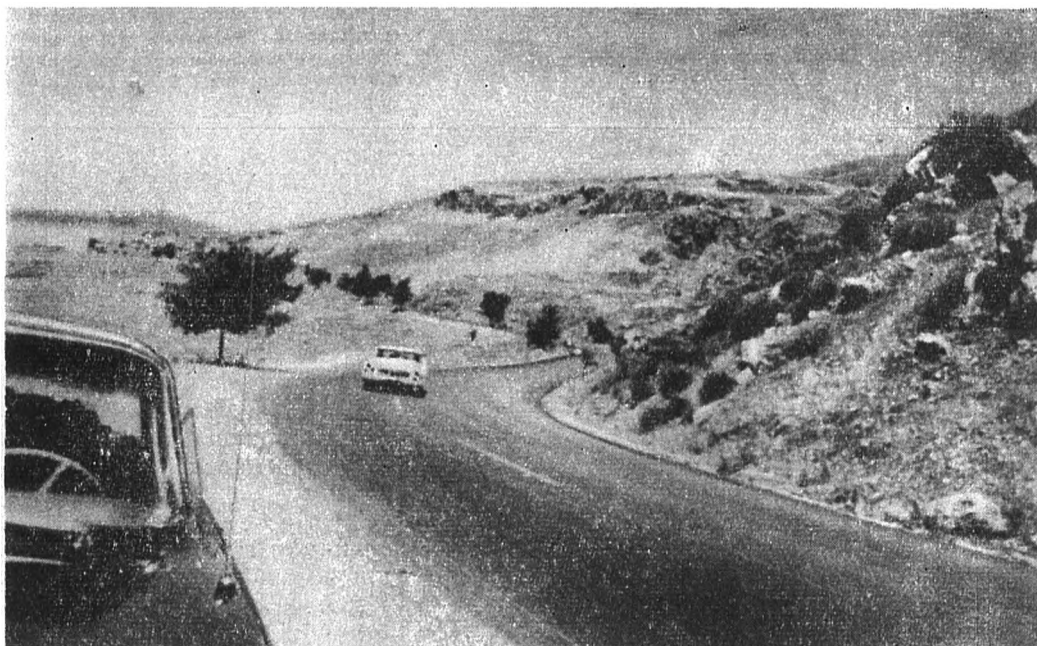
ТА БААЛЬБЕК

Сіті Бенк», «Банк де Сірі е дю Лібан», «Бейрут Рейд Бенк», «Інтра Бенк» та інші.

У районі цієї вулиці один квадратний метр землі, придатної до будівництва, коштує 5000 ліванських фунтів, тобто приблизно 1400 карбованців. Чимало тут також великих універмагів і просто крамниць, часто скромних на вигляд і розташованих на 2-му, 3-му поверхах або в подвір'ях. Власники цих торговельних закладів мешкають у фешенебельному районі вілл Рабія, розташованому за чверть години їзди від центру міста, вже в горах Лівану, де для того, щоб побудувати дім, потрібний доказ, що кошторис складено не менше як на мільйон фунтів. Я бачив ці вілли з вікна автомашини, проїжджаючи через Рабію: це справжні архітектурні іграшки, прекрасно оздоблені й майже цілком закриті зеленню.

Цей потяг багатих людей у гори тут цілком зрозумілий, властивий він, зрештою, й ширшим колам мешканців ліванської столи-

Дорога в горах.

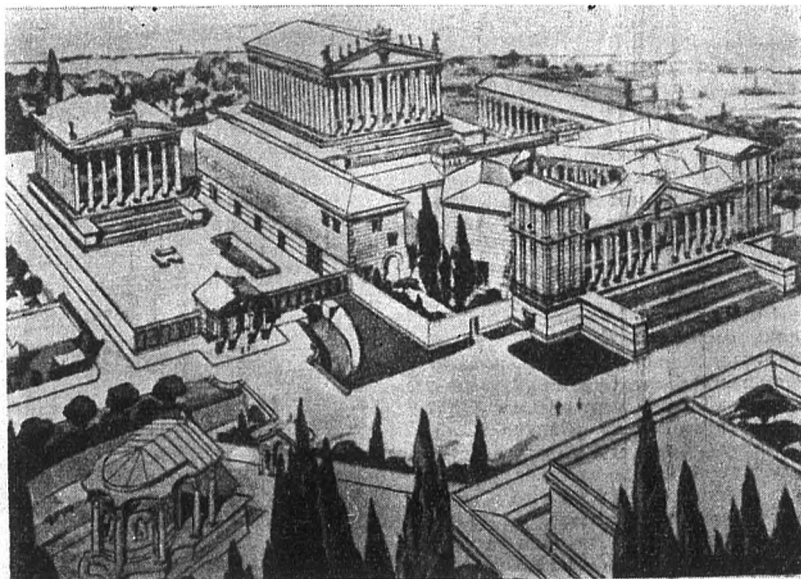
танови на час двох-трьох літніх місяців переїжджають у гори.

Кліматичні умови сприяли тому, що Ліван став місцем паломництва для арабів з інших країн. Бейрут справедливо називають Рів'єрою Сходу. Плавом пливуть сюди на літо заможні єгиптяни, сірійці, шейхи із Саудівської Аравії, багаті нафтові підприємці з Кувейту. Приїздять вони не тільки заради того, щоб добре погуляти й розтринькати свої казкові багатства в розважальних закладах та картярських будинках, а й збудувати чудові палаци, великі торговельні підприємства, величезні, на кілька десятків поверхів, будинки, що їх потім здають в оренду. Столиця Лівану для них — місце, де можна надійно вмістити свої капітали.

Через Бейрутський порт проходять і товарні потоки, пов'язані з закордонною торгівлею Ліванської республіки, і транзитні вантажі, призначені для інших арабських країн. Бейрут — крупний центр міжнародного повітряного сполучення, через який проходять 24 міжнародні лінії. У 1965 році, наприклад, звідти було перевезено 1 мільйон 210 тисяч пасажирів; туристів у цьому ж році тут побувало 1 мільйон 250 тисяч чоловік.

У Бейруті сконцентровані підприємства легкої промисловості, переважно текстильної, харчової, тютюнової, шкіряної тощо, більшість з яких належать іноземному капіталу (фірми англійські, французькі, американські та західнонімецькі). Та роботи для всіх тут не вистачає, через безробіття один мільйон двісті тисяч ліванців подался за кордон, переважно до Західної Африки та Південної Америки.

Великі прибутки Ліван отримує від двох магістральних нафтопроводів з Іраку та Саудівської Аравії, що завершуються на ліван-

Таким малоюють сучасні археологи весь колишній комплекс храму Юпітера.

ському узбережжі. Через перший до порту Тріполі надходить щороку від 15 до 20 мільйонів тонн нафти, яка належить компанії «Брітїш-Ірак ойл», через другий до порту Сайда — близько 20 мільйонів тонн; власник цієї нафти — американська компанія «Арамко». В обох цих портах іноземний капітал збудував також нафтоперегінні заводи — найбільші промислові об'єкти Лівану.

Серйозну проблему для Лівану становить відсталість у сільському господарстві. Немає прогресу і в аграрній структурі: більшість орної землі належить крупним поміщикам, монастирям та державі, натомість селяни можуть брати землю, як правило, тільки в оренду на дуже невигідних умовах. Користь від вирощування знаменитих ліванських яблук — основного продукту експорту сільського господарства — мають тільки оптовики — власники великих складів-холодильників. Вони скупову-

ють яблука у селян за низькими цінами одразу після збирання врожаю і, потримавши кілька місяців на складах, продають їх уже за значно вищими цінами.

Згадувану екскурсію до Баальбека ми здійснили цілою групою пасажирів «Олькуша», на чолі з самим капітаном пароплава. Зручно влаштувавшись в автомашині, ми вирушили в гори.

Паралельно до лінії морського узбережжя країни тягнуться два своєрідні гірські пасма — Ліван та Антіліван, висота яких досягає 3000 метрів над рівнем моря. Хребет Ліван пом'якшує негативні особливості місцевого клімату, викликаючи рясні дощі і скорочуючи період сухої бездощової літньої пори.

Благотворний вплив хребта Лівану не обмежується лише постачанням води і пом'якшенням клімату. Гори ніби диференціюють його. В середині літа на узбережжі жарко й волого, у долині Бекаа, що лежить між двома гірськими пасмами, теж стоїть спека, але тут сухо.

Ця невеличка долина тягнеться вздовж усього Лівану на висоті близько 900 метрів над рівнем моря і має завширшки близько 10 кілометрів. Відкрита з півночі й півдня, вона являє собою ніби природний комунікаційний шлях, який зв'язує північ з півднем. Її північна частина схожа на пласку плитку із суцільної скелі і може служити зручним природним трактом навіть для сучасного транспорту. З давніх-давен цією долиною ходили війська, щоб загарбати ліванську землю.

Вони також прямують до Баальбека.

Тут збереглися шість колон храму Юпітера.

На цьому місці колись стояли гігантські храми, цілий «комплекс» храмів, оточений дев'ятикілометровим муром.

Арамійці, які населяли долину Бекаа ще до фінікійців, збудували тут храм, присвячений божеству Гадад — богові сонця і життєдайної води. Потім фінікійці посадили на його місце свого найвищого бога Бааля, який об'єднував небо і землю, бо водами неба він зволожував землю. Звідси й назва — Баальбек, яка збереглася до нинішнього дня. Грецьким богом сонця був Геліос, і містечко стало зватися Геліополісом.

Уже на межі нової й старої ери Геліоса заступив римський батько богів, Юпітер, і всі храми, капітально перебудовані, було віддано йому, Юпітеру. Араби шанували храми і нічого там не чіпали. Візантійські імператори теж мало що змінили, хоча й хотіли надати цьому колосу християнського характеру — але надто вже великий він був, щоб його можна було легко перебудувати.

Залишки храму, спорудженого римлянами, виділяються серед інших своїм монументалізмом. Цікаво, що зруйнували його не люди, а два землетруси: в 1664 та 1750 роках.

До храму Юпітера ведуть великі сходи. В одному величезному камені вирубано по кілька сходиночок одразу. Якими засобами транспортувалися ці велетенські кам'яні блоки — лишається загадкою; у місцевих каменоломнях досі зберігається обтесаний моноліт, підготовлений до транспортування

на будову. Його вважають чи не найбільшим каменем у світі. Поперечний перетин його — 4,2×4,8 метра, довжина — 21,5 метра, обчислена вага 1000 тонн.

Оглядати руїни Баальбека, розташованого на висоті 1150 метрів, під палючим промінням сонця — справа нелегка.

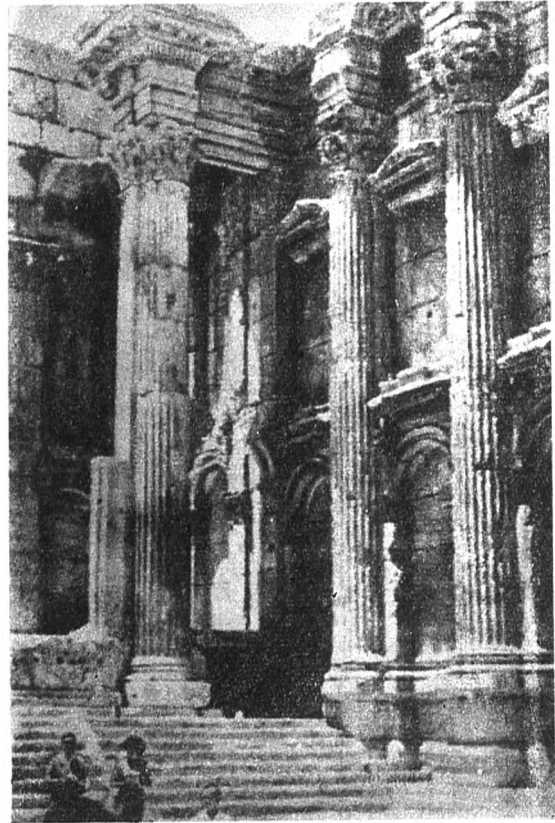
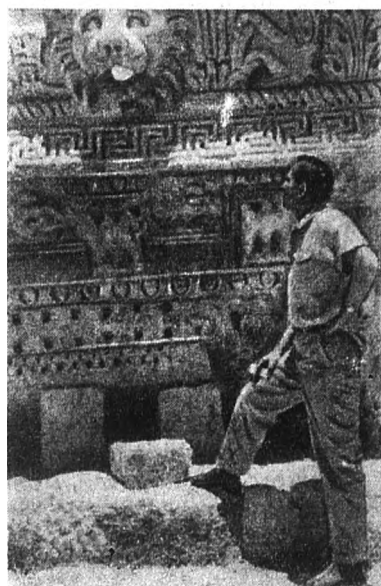
З пагорба відкривається чудовий краєвид на гірські хребти Ліван та Антіліван, вкриті сніговими шапками. Зналися на красотах природи господарі цієї землі і в ті далекі від нас часи!

До головного храму Юпітера ведуть пропілеї — монументальна будівля у вигляді воріт. Ними можна вийти на подвір'я у формі шестикутника, вимощене гранітними плитками, які добре збереглися. Зате далі, на квадратному подвір'ї — пантеоні, — де колись розміщувалися олтарі для жертвоприношень і басейн, зруйновано дуже багато. Зосталися лише барельєфи і залишки різьби, що нею були оздоблені басейни.

Чи не найбільше постраждав од землетрусів великий храм Юпітера, який мав стати ще одним чудом світу. Завдовжки цей храм, що стоїть на велетенському підмурку, має 89 метрів, завширшки — 50 метрів, він на 8 метрів вищий від усіх споруд, що оточують його.

Малий храм, або храм Бахуса, який стоїть неподалік від першого, зберігся найкраще: з 50-ти колон, що оточували його, більшість лишилися майже непошкодженими. Колони з'єднані карнизами, майстерно вирізьбленими у великих каменях. Крізь ворота храму, які теж добре збереглися, видно широку панораму гір.

Фрагмент оздоблення старовинної колони в Баальбеку.

Руїни храму Вахуса.

Покидаючи цей пагорб незвичайних пам'яток, що нині височать серед майже пустельної долини, де в давні часи буяло життя, інтенсивно розвивалася культура і мистецтво — бо ж інакше навряд чи могли б виникнути тут такі шедеври архітектури, — я думаю про причини занепаду цієї країни. Наука на це запитання дає однозначну відповідь, яка не вичерпує проблему до кінця, однак передає її суть: причина зміни на гірше без сумніву криється в зміні клімату цього району і, як наслідок, у порушенні водного балансу. Життя тут просто... висохло.

Наступного дня — це було 5 червня 1967 року — ми зранку знову пішли оглядати місто. І тут довідалися про вчинений о 7-й годині ранку акт агресії Ізраїлю проти Об'єднаної Арабської Республіки.

Ми покидали Бейрут, пригнічені звісткою про цей гострий збройний конфлікт, спровокований імперіалістами США, для яких мирний і прогресивний розвиток арабських країн став кісткою попереку горла. Вже в морі, по радіо, ми довідалися про злочини ізраїльських агресорів, вчинені проти населення окупованих ними земель. Загарбники такого гатунку завжди мають на озброєнні одні й ті самі терористичні методи, незважаючи на гіркий досвід подібних прецедентів, що їх вже немало знає історія. Тепер своє людське обличчя показали ізраїльські агресори.

Блакитні небо і море вже не були для нас такими чарівними. А рейс «Олькуша» тим часом продовжувався далі.

АСФАЛЬТНИКИ

Знаю людей,
в яких серця з троянд,
а загубилася б їм шпилька,
ридали б цілу ніч.

Тут мова не про це.
Слізьми, що котяться з очей,
сліди від черевичків милої, а чи якусь дрібничку, —
разок коралів, або хустинку, — можна
ще оросить. Мов ворону хто втяв крило
і цідить кров густу;
вона парує, темна і лиснюча, —
гаряча ще
і чиста.

А от, приміром, взять шосе.
Шосе ти не заллеш сльозами,
не вимостиш трояндами його.

Знаю людей,
що вдома без дивацтв, без блискіток та сліз і дня б
не прожили.
Коли б до них, мов на шосе, асфальтники прийшли!

А втім, у кого з нас нема
душевних таємниць — троянд чи ржавих шпильок?
Хто уночі, — коли тобі не спиться
і ти копаєшся в своїм житті, немов у скрині, —
не заганяв чогось під ніготь? Неприємний біль,
і плач, і плач, і плач...

Якби ж то був такий асфальт,
такий розплавлений матеріал,
що можна було б в душі заливати!

О, там одразу б зашкварчало!
Все розтопилося б — удаване і штучне,
приховуване, — і жалі, й зітхання,
і мертві знаки, і злинялі барви, і ржа,
і лжа, що в душах цвіт вбиває!

Людина потім не нагадувала б затхлу й трухлу скриню.
Людина була б схожа на тверде шосе,
могла б покластися на себе,
зарадити у всьому,
та ще й покликать друзів: «Ідіть, це певний,
хороший напрям.
Із свистом по мені автобус мчить,
простує сон, фантазія і віра, —
хто б не ступив,
дійде мети.
В господі вас чекає підвечірок,
є і старе вино, і хліб. А над столом
в нас висить лампа, Леніна портрет.
Під ним написано, що мріять
дано лише душі із кришталю,
з міцного каменю, хай, може, й темного, дарма,
аби був чистий
і на вогні, й на сонці
пломенів».

РОЗМОВИ ПРО КОХАННЯ

I

Вона знайшла старий щоденник мій,
а я боюсь. Цілую пальці милі,
вона ж читає бере щоденник мій,
немов коханець там все скаже їй,
і стримати тремтіння рук не в силі.

Я вдався б до солодкої брехні,
у потемках шептав би про її рамена.
Гордлива до солодкої брехні!
А як погляне — тане все в мені,
немов війне хто пломенем на мене.

Наважусь врешті і порву в шматки
брехні запону, що так бідно гріє.
Гордує нею — що ж, порву в шматки.
Хай пізнає тернові колючки,
бруд, пахощі — те, що в моїй крові є.

І знаю: все погане у мені
вона зуміє засудить у вічі.
Хай судить все погане у мені!
Хай змие грим мій, фарби ці смішні,
що шкіру роз'їдають на обличчі.

В серцях спахне нам ватра племінка
високим блиском сонця в вільній ширі,
в нас сяятиме ватра племінка,
як той маяк вночі для моряка:
«Я знаю, хто ти. І тобі я вірю».

II

Осмикнула важку гардину.
«Мені цей світ байдужий став.
Дарма,
що в сяйві сонця плине.
Раз морок душу обійняв,
душі самій якось удасться
знести гризоти й помилки, —
самій. І вік терпіть нещастя».

Сльозини ж на очах тремкі
бринять: неправду-бо сказала!

Мабуть, від мене щось ховає,
що, може, й назви ще не має,
хоч білий цвіт пустила віть.
І в тихому покої цьому
ніби уважно дослухала,
чуття з чуттям як важко б'ється,
як з трепетом до вікон рветься
людська планета, щоб летіть
назустріч сонцю весняному.

III

«Ну, як життя?» — питає. Немов з вогню жарина,
впекла мене ця фраза — аж біль в душі віддався.
Давно це мучило її, я знаю. І ось хвилиною,
якої ждав і в той же час боявся.

Не треба брехень: так життя моє спливає...
Це — сни... А то — гіркоти серця і жура...
Вже ніч. І нам обом в вікно зловісно сяє
холодний Сіріус, лиха зоря.

Що мовить їй? Адже вона — вино землі, а я гірка водиця.
Для неї пражить сонце. Для неї пада сніг.
Для мене й жаль сльоти, що сіє-мжиться,
осінніх днів, коротких і сумних.

Соромлюсь я її. Яка чарівна, ніжна, близька!
А пристрасть, а жага у ній яка!
В мені ж горить, із мене бризка
лиш заздрість ница і бридка.

Від вуст, від рук цих віє млостью медяною,
а в серці — кров, в очах сіяння вогняне.
І дикий страх бере: весь світ летить зі мною,
от-от пережене, і течія затягне в вир мене.

Цей страх і сором відчуваю всюди,
на стінках жил піщин, гай-гай, нажив.
Несміливим і старшим завше буду,
ніж світ і люди, із котрими жив.

Ні, я мовчатиму! Вона ж, мабуть, збагнула,
чого не відкриваюсь їй, — сама
на ту зорю зловісну позирнула.
Ось хукає в вікно, всміхнувшись крадькома,

і пальчиком тонким на тьмяній шибці пише
початок мрій, душевну таїну, мій профіль
і жадань світи, що їх я сню,
Малює обрис гір моїх, морську глибину...
«Завжди щасливий...» — «Так», — кажу якнайтихіше.
Пекуча ж та жаринка із вогню
у темі ледь мерехтить, немов сльоза, мов крапелька рубіну.

IV

«А смерть?» — пита. І знов на мене поглядає.
Ніби зійшовся світ на тім, що відповім.
А смерть... До неї рвусь, аж серце завмирає,
як лань до потічка в лісочку молодім...

Я сцену уявив, старе щось, дуже звичне.
Куліси... Штучна вежа мріє з темноти.
І напис в віршах: «Все мина, ніщо не вічне».
Закрила рот мені: «Та не жартуй-бо ти!»

Чекає. Сцену ту від кону аж до стелі
із декораціями — повнить світло вщерть.

«Чи ж я могутній дуб, чи схожий чимсь до скелі,
щоб без боязні мав дивитися на смерть?»

Вона всміхається. Не боячись зневаги,
про все я виклав їй — про сором свій і страх.
Надворі падає сніг. Засніжені он птахи,
у зграї збившись, припишкли по дахах:

платани бачаться їм, море, щогол стріли,
летять до стрімчака, сідають на верху...
«В такий би вечір смерть мене не зупинила, —
завважив я спокійно, без страху. —

Стояла б край вікна, а я заради тебе
супроти спалаху смертельного б побіг.
У вибусі жахнім земля б горіла й небо,
а там ізнов запорошив би сніг.

А потім ти прийшла б і книгу з рук забрала;
повітря довго ще гойдалося б, покіль,
під шум пташиних крил, найтяжча з хвиль настала.
Все стихло б навкруги, і морем пахла б сіль».

«Хіба я марно жив?» — «Ні, ні! Та забагато
натерпівсь, напрямки як бездоріжжям брів».
«Якби я жити міг і вдруге, і вдесяте,
то все одно шляху змінити б не схотів».

«Сніжить, дурненький мій...» — «О лагідко єдина!
Своє кохання я до смерті доберіг...»
І, може, летючи, якась одна сніжина
торкнеться склеплених очей моїх.

V

Надворі май все вбрав у красен цвіт,
скрізь переливи барв і соків шумування.
Вона вікно відкрила, щоб ловить цей світ,
манить в кімнату вранішнє сяння.
Квітки всміхаються очам.
Встають з імлі доми — бетон і шибки, шибки...
На річці в грі мазутних плям
блищать пузцями скорбно риби...

«Отак і ми спливе, нічого не лишивши по собі?...» —
І далі барви п'є — червоні, смарагдові, голубі...
«Яскристий світ — тут нам дано вмирати, дано любити і жити!
Барвиста кулька — вгору їй летіть і весело світити!»

VI

«Скажи, що б ти бажав?» — «Скажи, що б ти бажала?»
Мовчали довго ми. На сонці річка, наче арфа, грала.

«Життя для нас простого, мов трава у полі, —
без нього ж, як без хліба й солі».

«Кохання, що, як ліс вночі, стремить увись, до зір,
де, розпростерши крила, хижий птах ширяє

і завше людське серце марно виміряє
цей фосфоричний блиск, що манить зір».

«Як схилимося до води, що бурунить,
хай заблискоче так, щоб хоч на мить
збагнути сенс життя свого вдалося
і все, що неясне нам досі».

«Щоб пережити смерть». — «Не пережить кохання».
«І мати зілля проти всякого страждання».

VII

«Звідкіль прийшов ти?
З світу?
А який,
який же він, той світ?
Ти бачив, човен як пливе? Як в'яне квіт?
Як стелиться з пір'їн багряний слід?
Ти бачив фенікса змах крил легкий?
Цвіт каменю, води співання,
багаття таємниче догорання, —
ах, світ, який же він, той світ?»

«А вже ж той світ
чистенький, добрий, юний, як воячок із мирного параду.
А вже ж той світ
подібний луна-парку й маскараду.

А вже ж той світ повен людей, як на однім шнурку намиста,
живуть всі поряд, в них по-різному бува: то ясно,
а то й тьмисто.

Там місяць сяє й колючься терни,
і гримом не несе від чоловіка:
дух вазеліну по озерах творить аїр.
Там не вигадують, чого ніколи не було, нема й не буде.

А вже ж той світ, мов лемпійон, тільки облізлий нині.
Там люди неживі — подобі з золота, поставлені в пустині.
Бульдожі морди, щелепи вставні,
тири з бляшаними мішенями.

Коханці вірні,
мегафбн, модні пісеньки і лотереї.
Кілочко щастя крутиться, не зна угаву.
На прапорі лише малюнок місяця.
Не світить він, — обман, химера,
убогий цар».

«Ти повертаєшся назад? Куди?»
«У суперечний світ...»

З чеської переклав Валентин СТРУТИНСЬКИЙ

ПРОПАГАНДИСТ ТВОРЧОСТІ Г. ГЕЙНЕ НА УКРАЇНІ

Якось, переглядаючи в лєнінградському історичному архіві рукописний фоліант «Журналу засідань» 1860-х років Ради головного управління в справах преси, я зацікавився одним досить незвичайним заголовком: «Про надруковану в Києві з дозволу цензури книгу «Граматичний і психологічний аналіз творів Гейне». Дивна річ: увагу найвищої цензурної інстанції привернув підручник з німецької мови. Та, видно, підручник був крамольний, бо цензор висунув проти автора зразу кілька обвинувачень, кожного з яких зокрема досить було, щоб покласти книгу під ніж.

Високопоставлений чиновник вбачав, по-перше, тенденційне, за його виразом, тлумачення деяких німецьких слів; по-друге, неприпустимі посилання на книжки, переслідуювані цензурою: «Рефлекси головного мозку» Сеченова, твори Прудона і «Кримські сонети» Міцкевича; по-третє, пропаганду творів Генріха Гейне, як великого поета й мислителя; по-четверте, «намагання викликати в учнів, з одного боку, повне співчуття до нижчих класів суспільства, а з другого — ненависть і відразу до аристократії та людей можновладних»; загалом, він залічував автора

підручника до тих педагогів, «які ще недавно розвивали нігілізм і реалізм у наших учбових закладах».

Висновок, звичайно, був «належний». У кожному слові, зафіксованому в «Журналі засідань» казенною мовою канцеляриста, відчувається, яке щире обурення охопило дійсного статського радника Варадинова, що доповідав про крамольний підручник: «Оскільки розглянута книжка має педагогічне призначення й оскільки твори Гейне не дозволені до перекладу на російську мову в повному складі і цей письменник не був терпимий через свої демократичні й антирелігійні твори навіть у Німеччині, то... цензору аж ніяк не належало схвалювати підручник такого роду і вже ні в якому разі він не повинен був пропустити ні посилань із схваленням автора на матеріалістичні твори Сеченова, ані місць, що викликають ненависть до вищого стану в державі».

Все було ясно, і питання не підлягало обговоренню. Книжку як учбовий посібник заборонили, а київського цензора усунули з посади за неприпустиму службу похибку.

Хто ж написав такий «підбурливий» підручник? І як удалося авторові пов'я-

зати вчення Сеченова про рефлекси головного мозку з... граматичним аналізом віршів Гейне?

З жодним іноземним письменником царська цензура не вела такої запеклої війни, як із революційним німецьким поетом і публіцистом Генріхом Гейне. Багато його творів було заборонено навіть німецькою мовою, а дозволені до перекладу так спотворювались обережними перекладачами й пильними цензорами, що від початкового тексту майже нічого не залишалось. Та, незважаючи на заборону, сатиричні й антиклерикальні твори Гейне доходили до читачів і служили справі революційної пропаганди.

Що ж до новаторської праці І. М. Сеченова, який перший розкрив фізіологічні основи діяльності головного мозку, то вона викликала величезне обурення в офіційних й церковних колах. Про природу розумової діяльності говорити не дозволялося, її вважали непізнаваною, даною «від бога». Проте прогресивна інтелігенція і особливо радикальна молодь зустріли «Рефлекси головного мозку» з величезним ентузіазмом. Сама особа Сеченова, одного з найпередовіших учених того часу, стала до

деякої міри прототипом образу Кірсанова в «Що робити?» Чернишевського і була для шестидесятників утіленим ідеалом громадянина й ученого.

Отже, відверта симпатія автора підручника до Генріха Гейне й до Сеченова характеризує його як типового шестидесятника.

Хто ж він? Цензор Варадинов навіть не вважав за потрібне назвати його ім'я, він послався тільки на нищівну рецензію, вміщену в першому номері офіційного «Журнала Министерства Народного Просвещения» за 1867 рік. Саме ця рецензія й дала петербурзькій цензурі інформацію про «шкідливий» підручник, причому оцінки рецензента Варадинов повторив майже дослівно.

В рецензії зазначено, що автором «Граматичного й психологічного аналізу віршів Гейне» був Дмитро Лавренко.

І ось в моїх руках ця книжка. Рік видання—1866. На звороті титульної сторінки — дата дозволу: 7 квітня.

У передмові автор декларує свої наукові погляди. В житті слова він вбачає такий самий процес природного добору й боротьби за існування, як і в природі. «Життя слова треба вивчати за допомогою тих самих прийомів, які застосовує фізіологічна хімія при вивченні явищ нашого організму». Лавренко — послідовник німецьких лінгвістів Шлейхера і Макса Мюллера. Перший механічно застосовував у лінгвістиці Дарвінову теорію походження видів. Другий — зараховував мовознавство до природничих наук і прирівнював мову до живого організму. Посилаючись на своїх учителів, Лавренко намагається поєднати граматику з психологією, вірніше з фізіологією, яку він до того ж погано розумів.

Тепер зрозуміло, чому він звернувся до «Рефлексів головного мозку»! Отже, Дмитро Лавренко — типовий вульгарний матеріаліст, яких немало було в шістдесятих роках минулого століття. Однак, якби справа зводилася тільки до цього, не варто було б знайомити читачів із забутим автором забутого підручника. Але суть — в іншому.

«Граматичний і психологічний аналіз творів Гейне» перейнятий духом революційного протесту. На кожній сторінці його чути живий обурений голос автора, що зумів перетворити підручник з німецької мови на політичний памфлет.

Ось приклад.

У вірші «Буря» зустрічається слово «Spitzbub» — шахрай. «Der Bube» — хлопчик, — пояснює автор. — Латинське — «pupus», французьке — «pupille» — вихованець. «Bube» вживається також у значенні французького «garçon», тобто слуга. І от ставши епітетом слуги, воно немовби перейняло від нього ті негативні риси, що обумовлюються залежним становищем людини й так легко розростаються до велетенських розмірів в очах тих, від кого залежить людина. «Bube» стало синонімом шахрая, ошуканця, пройдисвіта, і вираз «vergückter Bube» («нечестивий») рівнозначне громовим словам: «вража душа». Жахлива логіка! Хлопчик — злодій! Очевидно, це логіка не хлопчаків і не батьків їхніх, не матерів, а їхніх панів».

У такому дусі, витримано весь «граматичний аналіз» дванадцяти віршів Гейне з циклу «Північне море». А далі йде, користуючись термінологією Лавренка, «психологічний аналіз» цих самих віршів.

Відомо, яке велике місце в літературній полеміці шістдесятих років займало викриття передовою гро-

мадськістю лібералів. Салтиков-Шчедрін називав їх «пінкознімачами», Писарев — «різнокаліберною сволотою, що тішиться ліберальними фразами».

Звичайно, в підручнику з німецької мови виступати з відкритим забралом проти лібералізму було нелегко. Та Лавренко зумів висловитися і з цього приводу.

У «психологічному коментареві» до вірша «Посейдон» ми знаходимо виразні рядки, що воскрешають у пам'яті читачів світлі образи М. Г. Чернишевського, М. І. Михайлова та інших революційних борців, закатованих на смерть або засланих на каторгу:

«Сидить людина й спокійно споглядає хвилювання житейського моря, дивиться на те, як несе воно чужі човни туди, звідки вже не повертаються для вільного плавання; людина бачить ці нещастя, і їй робиться страшно і за свій власний човник, що спокійненько стоїть у затишку, і вона стає настільки пошлою, що порівнює своє сидяче життя слимака з повним благородного ризику й самопожертви життям тих небагатьох, чий корабель гине у вирі життя».

А ось іще один зразок «психологічного аналізу». У вірші Гейне «Штиль» в гармонію умиrotвореної природи грубим дисонансом вривається крик капітана, який лає голодного юнгу за те, що той потяг із бочки оселедця; і далі цитуються такі рядки (подаємо їх у перекладі Б. Грінченка):

Тихе море. Вирянає
З хвилі морських розумна рибка,
Гріє голову на сонці,
Плеще хвостиком, весела.

Але чайка із повітря
Кинулась ураз на рибку
І зникає у блакиті
З здобиччю своєю в дзьобі.

«І серед цього прекрасного світу природи, — розмірковує Лавренко, — відбуваються такі мерзенні сцени

дикого буйства зверхників над беззахисним, залежним, одвічним недоуком... через те, що він з'їв зайвого оселедця, зайвий шмат хліба: «Людина, кажуть, має їсти не більше й не менше від тієї кількості, яка дає їй змогу працювати — звичайно, на інших. Як же деякі люди мусять заздрити птахам!»

Свого роду епілогом до всієї праці є «психологічний аналіз» дванадцятого вірша — «Мир». Автор викладає тут свій погляд на творчість Гейне, який із романтика перетворюється на поета прийдешнього, що лине думкою далеко вперед, у «царство миру». Гейне, як справедливо зазначає Лавренко, живе не минулим, а майбутнім. «Це дуже зрозуміло, бо хто ж тепер бачить це царство в минулому? Крім того, майбутнє, як відомо, належить народу, тобто робітнику, починаючи з замурзаного юнга і до якогонебудь Лібіха або Дарвіна, але не буржуа, не дворянину...»

Ось про який підручник йшлося на засіданні Ради головного управління в справах преси!

Вже самим фактом своєї появи ця книжка наочно підтвердила, що революційно-демократичні ідеї шестидесятників справді проникли в усі сфери громадського життя. Навіть посібник з німецької мови використовується для проведення вільного слова через підцензурну пресу.

Розрахунок при цьому був простий: цензор не буде вчитуватися в текст підручника і завізує його, не дивлячись. Так і сталося. Книжка надійшла в продаж, а скаменували лише через кілька місяців...

Звичайно, не випадково Лавренко обрав для свого «Граматичного й психологічного аналізу» вірші Генріха Гейне, і саме той цикл, що завершував «Книгу пі-

сень», де німецький поет уїдливо таврує самовпевнених міщан і обивателів.

За прикладом інших революційних шестидесятників Лавренко зробив Генріха Гейне своїм союзником у боротьбі з самодержавно-поміщицьким свавіллям.

На цьому можна було б поставити крапку. Але хто ж такий Лавренко? Що він ще написав? Як склалося його життя? Коротко розповім, що мені пощастило про нього дізнатися.

Деякі відомості знайшлися, як завжди, в «Источнике словаря русских писателей» С. Венгерова: «Д. О. Лавренко, етнограф, лінгвіст, співробітник «Филологических записок» 1860—1870 рр.». Венгеров згадує ще одну книжку Лавренка — збірку «Пісні українського народу», видану в Києві 1864 року.

Ця збірка теж виявилася цікавою. В ній представлені пісні про гірку долю жінки з народу. І підібрані вони в такій послідовності, щоб можна було простежити весь скорботний шлях кріпачки від юності до могили.

Напрошувалося припущення, що Лавренко був українцем і освіту здобув у Київському університеті — обидві його книжки видані в Києві. І справді, ім'я Дмитра Олександровича Лавренка, починаючи з 1861—1862 учбового року, стоїть у списках студентів історико-філологічного факультету. Ці списки з деякими, як ми сказали б зараз, анкетними даними щороку друкувалися на сторінках київських «Университетских известий».

Походив Лавренко з духовного стану, виріс на Полтавщині, вчився в Переяславській духовній семінарії. В університеті отримувал стипендію, що було ознакою не тільки матеріальної незабезпеченості, а й неабияких здібностей студента. Адже «казеннокошт-

них» на кожному факультеті можна було перелічити по пальцях. У 1866 році Лавренко був звільнений з університету «в зв'язку із закінченням курсу». Досить і таких скупих відомостей, щоб скласти уявлення про різночинця 60-х років.

Праці, про які йшла мова (до них треба додати етнографічні статті в журналі «Филологические записки», переклад книги Міклошича «Вчення про звуки старослов'янської мови» і юнацької драми Гейне «Вільям Раткліф»), він опублікував ще в студентські роки.

Історія з підручником німецької мови, очевидно, спричинилася до різкого перелому в житті молодого вченого. Мабуть, через «неблагонадійність» його не залишили при університеті, йому не вдалося влаштуватися викладачем у жодному учбовому закладі Києва. Не пощастило й у Петербурзі, куди він поїхав із нерозпроданим тиражем «Граматичного й психологічного аналізу», про що свідчить оголошення в газеті «Голос» із вказівкою петербурзької адреси автора.

Далі ім'я Дмитра Олександровича Лавренка виринає в «Адрес-календарі» за 1869 рік: він — учитель російської мови й словесності в Закавказькому губернському інституті шляхетних дівичь. Перегляд «Кавказького календаря» показав, що в Тифлісі він обіймав також посаду молодшого вчителя в гімназії.

Потому сліди Д. О. Лавренка остаточно зникають. У жодному «Адрес-календарі», ані в бібліографіях його ім'я більше не згадується.

Судячи з усього, смілива спроба використати підручник з німецької мови як трибуну для пропаганди революційно-просвітительських ідей — і в науковій кар'єрі, і у власній долі Лавренка відіграла фатальну роль.

ВИДАНО

ЗА КОРДОНОМ

Два роки тому «Всесвіт» (№ 4, 1966) опублікував огляд перекладів творів українських радянських письменників на іноземні мови.

Огляд охоплював період 1959—1965 років — один з найефективніших періодів історії української радянської літератури з погляду її поширення за кордоном. Та, звісно, на тому процес цей не припинився, і ми маємо вже нові цікаві факти. Як і раніше, бібліографія помітно запізнюється, відстає від загальних темпів культурно-суспільного й видавничого життя. Досить сказати, що одне з найавторитетніших джерел — щорічний «Покажчик перекладів» ЮНЕСКО за 1966 рік — до моменту написання цієї статті ще не надійшов до київських бібліотек. З іншого боку, деякі національні бібліографічні видання, як, скажімо, «The British National Bibliography», хибують протягом багатьох років на дивовижну скупість відомостей. Наприклад, протягом 1958—1964 рр. англійською мовою вийшло понад 40 антологій і збірок творів радянських письменників. Але бібліографічні покажчики

вміщують більш-менш розгорнуті списки авторів (без назв творів!) тільки якогось незначного відсотка цих видань. 1963 року в Індії бенгальською мовою видано збірку трьох радянських п'єс: О. Арбузова, М. Погодіна і О. Корнійчука. Факт дуже цікавий і радісний. Але які саме п'єси перекладено — невідомо! Отже, тільки маючи в руках ту чи іншу книжку, можна встановити істину. Проте далеко не всі потрібні книги, видані за рубежом, надходять навіть у найбільші книгозховища нашої країни. Тому-то й трапляються прикрі пропуски в наших бібліографіях.

У попередній статті, розглядаючи період між IV і V з'їздами СПУ, я наводив такі цифри: близько 250 книжок майже 70 авторів вийшло за кордоном. Нині ці дані можна виправити (але знову-таки — не точно). За час між 1959 і 1965 роками в перекладах на мови зарубіжних народів видано понад 320 книжок письменників Радянської України.

Ця вагома поправка стала можливою завдяки до-

датковим відомостям, що їх вдалося зібрати про книги В. Василевської (арабською, болгарською, перською, пенджабською, румунською, угорською, шведською, чеською, японською мовами); О. Гончара («Таврія» — китайською — 1959; «Злата Прага» — словацькою — 1960); Ю. Дольда-Михайлика («І один у полі воїн» — словацькою, угорською — 1959; румунською — 1962 тощо); М. Зарудного («Веселля» — румунською і німецькою — 1960); В. Кисельова («Людина може» — німецькою і словацькою — 1962); О. Корнійчука (бенгальською і угорською — 1963); В. Некрасова (англійською, іспанською, італійською, німецькою, португальською, словацькою, сербохорватською, словенською, тамільською); М. Познанської, І. Росоховатського, М. Стельмаха (болгарською, румунською, сербохорватською, угорською та ін.); М. Трублаїні, Ю. Яновського та інших.

За цей же період твори багатьох письменників нашої республіки побачили світ більше як у 40 антологіях і збірках, виданих дванадцятьма мовами світу.

Необхідно відзначити при цьому, що, незважаючи на зміни у кількісному відношенні, становище залишається таким самим: повна перевага прози, повна перевага європейських мов. Можна зафіксувати лише поодинокі «прориви» у східні мови, які, однак, погоди не роблять.

Пояснюється це (крім того, про що вже не раз говорилося, — відсутністю перекладачів) ще й традиційно недиференційованим підходом до національного складу радянської літератури. Справді, за винятком соціалістичних країн, для зарубіжних видавців не існує самостійної казахської, грузинської чи української літератур. Це засвідчує і перегляд вже згадуваних антологій і збірників. В надто скромному уявленні про Україну і українську літературу мав нагоду переконатися Іван Драч, беручи участь у фестивалі поезії в Сполето («Літературна Україна» від 3 жовтня 1967 р.). Та й мені в розмові з французьким журналістом, співробітником відділу культури «Журналь де Тулуз», довелося почути те ж самісіньке — ні він сам, ні переважна маса читачів не розрізняють окремих національних літератур нашої країни. Щоправда, мій співрозмовник поспішив пояснити це явище тим, що, мовляв, у Франції поза вузьким колом спеціалістів і рафінованих мислителів взагалі ніхто не цікавиться літературою, надто ж поезією — навіть вітчизняною.

Якихось дуже істотних якісних змін у загальній картині іншомовних перекладів з нашої літератури не принесли й останні два роки — 1966 і 1967. Хоча про остаточні підсумки минулого року говорити ще рано: з нагоди 50-річчя Жовтня у багатьох країнах видано чимало різних книжок, що

про них відомості ми одержимо, на жаль, як і завжди — із запізненням.

Отже (із сакраментальним застереженням — за неповними даними), протягом 1966—1967 рр. за кордоном вийшло понад 30 окремих видань більш як 20 авторів у перекладах на англійську, болгарську, в'єтнамську, німецьку, польську, словацьку, сербохорватську, угорську, чеську, японську мови. Це твори П. Автомонова, В. Владка, Л. Волинського, О. Гончара (4 переклади), Ю. Дольда-Михайлика (4 переклади), Л. Дмитерка, М. Дубова, Ю. Збанацького, В. Кисельова, В. Некрасова, Л. Первомайського, В. Собка (3 переклади), М. Стельмаха (3 переклади), Григорія Тютюнника та інших. Англійською, болгарською і німецькою мовами видано книжку Миколи Амосова «Думки і серце».

Особливо хочеться відзначити переклад Гончаревих «Альп», що вийшов позаминулого року в Ханой. Вже сам по собі факт перекладу української книжки в героїчному В'єтнамі, що котрий рік нездоланно відстоює свою свободу і незалежність від агресії американського імперіалізму, заслуговує на найвищу пошану. У передмові перекладачі Ву Ань, Хо Ту Нам і Фам Нгі висловлюють сподівання, що книжка видатного письменника-фронтовика, в якій змальовано переможну боротьбу радянських людей проти фашистської навали, надихатиме й наснажуватиме в'єтнамських патріотів, служитиме зброєю в їхній справедливій справі. І як не згадати тут буремні роки Великої Вітчизняної війни, коли у партизанських друкарнях поряд з листівками випускалися тоненькі, але начинені вибухівкою найвищої ідейності і патріотизму книжечки Тичини, Рильського, коли на полі бою знахо-

дили пробиті кулями й скроплені священною кров'ю воїна книги радянських письменників, що їх разом з партквитком тримали солдати біля серця.

Як і в попередні роки, серед творів, перекладених у 1966—1967 роках, абсолютна перевага належить прозі. З-поміж відомих нам видань — кілька п'єс і лише одна збірка поезій Л. Дмитерка в болгарських перекладах. Традиційні в основному і мови перекладів. Приємний виняток становлять вже згадувані англійська (М. Амосов), в'єтнамська (О. Гончар) і японська (В. Владко — «Аргонавти всесвіту»).

Зате антологічні видання цього періоду беруть реванш — і за жанрами, і за мовами.

Першою хочеться назвати видану позаминулого року португальською мовою в Ріо де Жанейро збірку сучасної української поезії «Girasol» («Соняшник»). Укладена й перекладена здібною поетесою Вірою Вовк, ця збірка, вже позитивно оцінена нашою пресою, представляє читачам Бразилії (отже, і Португалії) 30 поетів.

Друга антологія — не така представницька. Але вона цікава своєю тематичною спрямованістю. Маю на увазі упорядковану відомим болгарським поетом Димитром Пантелеевим збірку «Поети — друзі Болгарії» (Софія, «Болгарски писател», 1966). Взагалі болгарського читача важко здивувати збірками й антологіями творів зарубіжних авторів. Адже протягом останніх 10 років тільки твори українських авторів включалися щонайменше до 15 подібних видань. Однак навіть на такому тлі збірка Д. Пантелеева не тільки не губиться, а, сказати б, скоріше виграє. Бо укладачеві пощастило віднайти дуже

виразний і приємний аспект. Справді-бо, стародавня й висока культура, чарівна природа, привітний, працелюбний і талановитий народ Болгарії завоювали собі багатьох щирих прихильників в цілому світі. З іншого боку, болгар, як ніхто інший, вміють цінувати, підтримувати й заохочувати друзів, людей, які цікавляться Болгарією.

В багатьох зарубіжних поетів Д. Пантелеев знайшов теплі, натхненні ряд-

ки, присвячені своїй батьківщині, і за допомогою ряду першокласних перекладачів віддав їх на суд болгарського читача. І в цьому багатоголосому хорі гармонійно звучать голоси українців. Це вірші П. Тичини, Д. Білоуса, Р. Братуня, П. Воронька, Л. Дмитерка, Д. Павличка, М. Рильського, І. Рядченка, В. Ткаченко, майстерно перекладені добрим нашим другом Іваном Давидковим.

З'явилися й нові праці

біо-бібліографічного плану в соціалістичних країнах. Це вже відомі читачам «Всесвіту» словники письменників народів СРСР, видані в Чехословаччині й Польщі, «Німецький лексикон» (словник світової літератури), в яких представлено немало українських авторів, та короткий нарис про сучасну українську літературу, випущений празьким видавництвом «Свет совету».

Любим КОПИЛЕНКО

МУДРІСТЬ
НАРОДНА

ЗАГАДКИ НАРОДУ ЛАМБА

(РЕСПУБЛІКА
КОНГО-КІНШАСА)

Хто сухий з води виходить?

{Пара}.

Що то за дім без вікон, без дверей?

{Яйце}.

Сам один, а ротів десять.
{Мурашник і входи до нього}.

Кого не зловить ні звір, ні людина?

{Вітер}.

Хто працює все життя, не сходячи з місця?

{Двері}.

Озеро широке, а риба в ньому одна-однісінька.
{Місяць на небі}.

Сама річку перебрела, а брата на тім боці покинула.
{Нога і її слід}.

Що то за хижка — двері навстіж розчахнуті?

{Ніс}.

Хто на тебе якнайбільше схожий?

{Тінь}.

Хоче з дому втекти, та за поріг чіпляється.

{Язик і зуби}.

Як той ціпок вдарить, усе село трясеться.

{Грім}.

Хоч проходить швидко, а слід залишає.

{Голка з ниткою}.

Епаде, а не розіб'ється.
{Листя}.

ПОДОРОЖ У КРАЇНУ ДРУЗІВ

Більшість югославів на питання, куди б вони хотіли поїхати за кордон, одноставно відповідають:

— Ну, звичайно ж, у Радянський Союз!

І подібне бажання є цілком зрозумілим, воно є виявом тієї любові й поваги, того великого інтересу, з яким кожний югослав ставиться до країни Леніна, до країни Рад. І кожний хотів би на власні очі побачити Красну площу, ленінградський Невський проспект, київський Хрещатик, побувати хоч де-небудь, хоч у якомусь місці того величезного простору, що широко розкинувся між тринадцятьма морями й двома океанами, між сходом і заходом сонця.

...До Києва ще досить далеко, хоча ми пересуваємося із швидкістю, з якою я ще ніколи не їздив. І тут, у цьому поїзді, відбулася перша з тих незабутніх зустрічей, яких потім було ще чимало на моєму шляху під час цієї подорожі.

У вагоні-ресторані до мого столику підійшов чоловік середніх літ з приємним і мужнім обличчям. Попросивши дозволу сісти, він одразу ж завів розмову. Дізнавшись, хто я, чоловік розповів мені хвилюючу історію. Виявляється, мій новий знайомий був членом екіпажу того самого ра-

дянського танка, який першим прорвався на головну вулицю Белграда — Теразіє. Він був тоді тяжко контужений, повітряна хвиля викинула його з танка. Він лікувався в госпіталі в Югославії, був нагороджений югославським орденом за героїство.

Я з радістю випив за здоров'я мого нового знайомого, цієї мужньої людини, одного з тих радянських людей, яким ми, югослави, зобов'язані своїм визволенням від фашистської окупації.

Колись, у 1945 році, я бачив багато росіян, я пригадую солдатів і офіцерів радянської дивізії, яка визволяла від гітлерівців моє рідне місто. Тепер, по стількох роках, я вперше так близько познайомився з одним з тих чудових людей. І це була для мене дуже радісна зустріч.

За легендою, птах Фенікс воскрес з попелу. Київ також постав після другої світової війни з попелу. Я бачив численні фото, я розмовляв з людьми, які розповідали про закривавлений, зруйнований Київ, і можу собі уявити, що гітлерівці зробили з українською столицею.

А сьогодні я милуюся вулицями Києва і з жалем думаю про

те, що в мене не вистачить вміння описати їхню красу й чарівність. Я милуюся його новими світлими будівлями, зовсім новими бульварами, площами і проспектами. Скільки це прекрасне місто виявило життєздатності, протидії вогню й руйнуванню, волі до оновлення, впевненості й стійкості у години тяжких випробувань! Не знаю, з яким іншим містом у світі можна було б у цьому відношенні порівняти Київ!

За часів царської Росії Київ був далекою провінцією, тут не можна було розмовляти українською мовою. Але тут жив і боровся великий Тарас Шевченко, писав рідною мовою свої волелюбні й горді поезії.

Сучасний Київ — це місто високої культури, місто десятків вищих учбових закладів, наукових інститутів, місто театрів, палаців культури, музеїв, чудових історичних пам'яток і визначних місць. Я побував у Софійському соборі з його визолоченими куполами, соборі, який збудував Ярослав Мудрий в 1037 році на честь княгині Софії. Собор стоїть поруч із пам'ятником народному героєві Богдану Хмельницькому. Сидячи на стрімкому коні, він вказує булавою на Москву, до непорушного союзу з якою закликав свій народ незабутній Богдан.

Мені дуже важко навіть перелічити все те, що я побачив у Києві. Незабутнє враження справило на мене Музей Леніна, по залах якого не можна ходити без глибокого хвилювання. Я оглянув чудові станції київського метро, їздив електричкою у зелені пригороду української столиці й дивився з висоти 14-го поверху готелю «Москва» на її безмежну панораму.

Я міг милуватися Дніпром при світлі справжнього українського місяця, згадуючи при цьому все

те, що я досі читав про цю величну і прекрасну ріку. Сам Дніпро, особливо в нічні часи, перевершує все те, що про нього міг написати навіть найталановитіший письменник.

Про київські картинні галереї й музеї можна було б довго писати, це могло б стати окремою темою. Я лише згадаю, що тут я побачив численні твори Рембрандта, Рубенса, Рєпіна, Левітана. Гета багатьох інших великих майстрів живопису.

І поруч з цим я міг познайомитися з Києвом індустріальним, з містом, де створюються чудо-літаки «Антей», де працює відомий авіаційний конструктор О. К. Антонов.

Але найприємнішими для мене були зустрічі з людьми цього міста, з прекрасними киянами. Ось лише одна з тих численних зустрічей.

Якось на Хрещатику, пізно ввечері, я побачив групу людей. Виявилось, що вони поверталися з якогось торжества. І ось один з тих людей заговорив зі мною. Дізнавшись, звідки я, він радісно обійняв мене й сказав:

— Югославський друже, подивись на моє око. Воно скляне, а справжнє залишилося в час війни десь в Югославії, на твоїй батьківщині. Я щасливий, що можу тебе привітати і обійняти тут, у нашому Києві...

Я знав, що він говорить із справжньою щирістю, і радів цій випадковій зустрічі на Хрещатику. Вона ще раз нагадала мені про братерство наших народів, яке скріплене спільно пролитою кров'ю в боях проти фашизму, за нашу спільну мету.

Заходячи до величезного повітряного корабля, який за кілька хвилин підніме тебе на висоту 8000 метрів і летітиме із швидкістю майже тисячу кілометрів на годину, відчуваєш скоріше захоплення, аніж страх. Все це можливе лише в країні, де повітряний транспорт досяг таких розмірів, де він став абсолютно безпечним і досконалим.

Чудова повітряна громадина пе-

ресувалася майже без будь-якої хитавиці. Вона йшла над прекрасним морем білих хмар. А коли хмар не було, очам відкривалася ясна глибочінь, в якій, немов на найточнішій географічній карті, простиралася нескінченна російська земля. У мене було враження, немов я розглядаю все це з якоїсь далекої планети.

На жаль, ця незрівнянна повітряна прогулянка була дуже короткою. Незабаром можна вже було бачити райони Підмосков'я, кільцеві дороги, трохи пожовклі березові гаї, — і ось вже аеропорт Внуково, на якому ми приземлилися за кілька хвилин.

Тут, на цій величезній бетонованій площі, зустрічалися і прощалися тисячі людей, вони поспішали до літаків, що кожної хвилини знімалися в повітря, або виходили з нутра літаків, які також кожної хвилини сідали на бетоновані доріжки. Але в цьому мурашинику людей, літаків і автомобілів панував суворий порядок.

І от, після годинної мандрівки в автобусі, тихим вечором я прибув до Москви — всім нам близького і рідного міста.

Я не робив жодних спроб влаштуватися в якомусь з московських готелів, і зовсім не тому, що це справді не завжди буває легко. Я подався прямісінько до своїх друзів. Якщо ви перед тим не мали в Москві друзів або добрих знайомих — ви можете швидко їх придбати, особливо, якщо тут дізнаються, що ви прибули з Югославії.

Перед тим мені вже доводилося багато чути про дружелюбність і привітність москвичів, але насправді все це виглядало ще більш приємно і щиро. Мене дуже вражало бажання москвичів зробити щось приємне для приїжджого. Вони докладно пояснюватимуть вам, як, скажімо, найкраще дістатися до тої або іншої вулиці, як знайти музей, театр тощо. А щодо мене, то я, як югослав, був для москвичів просто «своєю людиною», бажаним другом. І цього я ніколи не зможу забути. Це для мене найбільше і найдорожче з усього, що я пережив під час моєї подорожі.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

«СПІВВЛАСНИКИ». Англійський міністр праці Гантер категорично заперечує проти поділу людей на капіталістів і робітників. «Я не бачу, — сказав він, — ніякої істотної різниці між власником підприємства і тими, хто на цьому підприємстві працює. Йдеться лише про нерівний розподіл відповідальності...»

Звичайно, про нерівний розподіл прибутків пан міністр воліє не згадувати. Він запропонував називати власників підприємств і робітників — «співвласниками».

ДОБРА МІНА... У Сполучених Штатах відкрито «Школу повсякденної міміки», яка в своїх рекламних проспектах обіцяє «навчити кожного вміння робити невинний вигляд за будь-якої ситуації». Далі в тому проспекті зазначається, що ті, хто пройде повний курс навчання, оволодіють мистецтвом «робити добру міну не гірше, ніж сам президент Джонсон».

«Отже, — закликає проспект, — для політичних і державних діячів навчання в нашій школі є першорядною справою...»

ВИКРУТИЛИСЯ. На прес-конференції в Штутгарті (ФРН) представник міністерства внутрішніх справ землі Баден-Вюртемберг повідомив, що протягом минулого року військовослужбовці американської окупаційної армії вчинили тут понад дві тисячі різних злочинів — пограбувань, гвалтувань, навіть вбивств. «Але, — сказав чиновник, — у порівнянні з тою свободою і незалежністю, яку забезпечують нам своєю присутністю американські війська, це не має особливого значення...»

«НАСАМПЕРЕД — БЕЗ ШКОДИ!»

Малюнки польського художника Станіслава Копфа.

Це класичне правило батька сучасної медицини Гіппократа доводиться згадувати за кордоном щоразу, коли мова заходить про ліки.

Шкода від них там може бути якнайрізноманітнішою. Перша — для кишені хворого. Не буде перебільшенням сказати, що ціни на елементарні навіть ліки в капіталістичних країнах можуть бути в сто й сто п'ятдесят разів вищі, ніж у нас. Радянські туристи, повертаючись з зарубіжних поїздок, часто розповідають, що вони залишають у різних країнах як подарунок не лише традиційні сувеніри, а й всілякі аспірини, пірамідони, кальцекси тощо — набір тої елементарної фармацевтики, яку про всякий випадок турист бере з собою в дорогу. І коли він від'їжджає додому, то гід або якісь нові знайомі просять залишити їм у подарунок оці засоби першої медичної допомоги.

Бувають випадки, коли радянській людині теж доводиться купувати якісь ліки за кордоном. Тоді можна почути попередження:

— Купуйте лише в центральних аптеках. Десь подалі від центру вам можуть підсунути фальсифікат!

Та це ще не найгірше — купити замість якоїсь мікстури звичайної підфарбованої води. «Прімум нон ноцерей» — «Насампе-

ред — без шкоди!» — як казав Гіппократ. Тобто не продали б вам такого, що може зашкодити здоров'ю.

Кілька років тому в світовій пресі розповідалося про страхотливі наслідки, які мало вживання одного нововинайденого снотворного. Діти, народжені жінками, що вживали ці ліки, з'явилися на світ безрукими або безногими потворами. Відбувся суд над подружжям, яке за допомогою лікаря вбило таку нещасну дитину, не бажаючи, аби вона каралась своїм каліцтвом все життя. Після довгого розслідування суд виправдав і лікаря, і нещасних батьків.

Це випадок страшний, трагічний. Відомі й інші, менш страшні, але дуже шкідливі для здоров'я людей. Якась фірма в США стала випускати пілюлі проти ожиріння. Гучна реклама в газетах зробила своє: ліки почали розкуповувати, і дійсно, після досить короткого курсу лікування пацієнти втрачали у вазі. Та незабаром з'ясувалося, що ці ліки були звичайним шахрайством: вони містили в собі яйця глистів, від яких довірливим товстунам доводилося рятуватися вже за допомогою інших засобів. Винних судили, та вони відбулися порівняно легкою карою.

А фармацевтичний промисел за кордоном — справді надзвичайно вигідний. Ціна ліків там обраховується не в центах, а в доларах і десятках доларів. Тож і звертаються до цього промислу, поряд із чесними фахівцями, й безліч безсоромних ділків та шахраїв.

У післявоєнні роки з'явилися тисячі й тисячі нових препаратів. Антибіотики, сульфаміди тощо зробили цілий переворот у фармацевтиці. Було підраховано, що понад дев'ять десятків вживаних нині ліків просто не існували ще чверть століття тому.

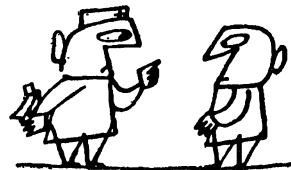
Щороку до цього списку додаються тисячі нових назв. У капіталістичних країнах далеко не всі ці продукти фармацевтики являють собою щось дійсно нове: з метою кращого розпродажу відомим уже лікам дають якусь но-

ву назву, починають широко рекламувати, запевняючи, що це «нове слово» в боротьбі проти тієї або іншої хвороби — і... добре на цьому заробляють.

Так поволи створюються справжні фармацевтичні джунглі, де блукають не лише пацієнти, а часто й самі лікарі.

Пошуки нових засобів боротьби проти різних хвороб, звичайно, заслуговують на всіляку підтримку, і тут справді за останні десятиріччя досягнуто значних успіхів, в тому числі й на Заході. Проте в капіталістичних країнах часом навіть і державні органи недостатньо дбають про дотримання згаданого золотого правила Гіппократа.

Там іноді забувають, що кожен ліки є свого роду отрутою і вжи-

вання їх треба суворо контролювати. Так, надмірне вживання пеніциліну призводило до складних випадків алергії. А такі ліки, як випродукований в США амантадин, принесли багатьом і багатьом хворим саму лише шкоду замість користі.

Амантадин було винайдено як профілактичний засіб проти вірусного грипу. Його дія виявилася такою ефективною, що американське відомство контролю над продуктами й ліками — ФДА — видало ліцензію на його продаж. Однак дослідження французьких і швейцарських лікарів довели, що вживання амантадину позбавляє деяких пацієнтів апетиту, викликає депресивний стан, безсоння, порушення пульсу, запаморочення, тремтіння рук та багато інших шкідливих наслідків. Через це французькі власті, наприклад, не дозволили продавати амантадин у своїй країні.

Вживання кожного нового препарату, крім позитивних, може дати й певні негативні наслідки, які, до того ж не зразу можна виявити. Тому в багатьох зарубіжних країнах лікарська громадськість підняла цілу кампанію за подовження нагляду за пацієнтами — споживачами нових ліків.

У фармацевтиці Радянського Союзу та країн соціалістичного табору, звичайно, зовсім виключені комерційні мотиви. Гіппократове правило «Насамперед — без шкоди!» дотримуються тут якнайпильніше, і за його додержанням стежать спеціальні державні органи медичного контролю.

ЗА ПОДВІЙНОЮ

Газова атака. Це фото зроблено в 1917 році на одному з фронтів першої світової війни.

ЗАВІСОЮ...

Димові завіси — поняття і буквально, і переносне. Димові завіси створюються на війні, коли треба приховати від ворога, скажімо, скупчення військової техніки або будівництво понтонного мосту. Але димові завіси в переносному розумінні цього слова створюються, мабуть, частіше, ніж у буквальному.

Мова тут йтиме, однак, про подвійну завісу: про штучний дим від військових димових гранат і про завісу в переносному розумінні, яка оповила західнонімецький бундесвер.

Але спочатку звернемося до деяких фактів.

П'ятдесят три роки тому, 22 квітня 1915 року, війська кайзерівської Німеччини застосували на фронтах першої імперіалістичної війни отруйні гази. Сталося це під час битви на Іпрі, і назва газу «іприт» увійшла до історії воєнних злочинів імперіалізму.

Відтоді отруйні гази використовувалися аж до кінця війни і

принесли смерть десяткам тисяч людей. А той, хто залишався живий після газового отруєння, все життя терпів фізичні муки, ставав інвалідом.

Зважаючи на виняткову шкідливість отруйних газів, протоколом, складеним у Женеві 17 червня 1925 року й підписаним більш як 40 державами світу, було заборонено застосування газів та бактеріологічних засобів ведення війни.

Однак цей протокол часто порушувався. Відомо, наприклад, що під час другої світової війни гітлерівська Німеччина готова була вдатися до застосування газів на фронті й широко застосовувала їх у таборах знищення. Воячкина США вживала отруйні гази у війні в Кореї, вона вживає їх зараз, у В'єтнамі та Лаосі.

Західнонімецький бундесвер також посилено готується до ведення хімічної війни, хоча офіційна преса ФРН всіляко намагається це приховати.

Але твердження боннської пропаганди — це димові завіси в переносному розумінні слова, а от за нею існує завіса інша — вже в розумінні буквальному, створювана димовими гранатами. Це незаперечно засвідчив сумний випадок, що стався недавно.

Восени минулого року в одному з польових таборів бундесверу фельдфебель Петер Келлейн витяг із ящика з написом «Димові гранати» одну з них і кинув у сусідній бункер. Через кілька хвилин з бункера, кашляючи від нестерпного диму, вискочили двоє солдатів, Шефер і Пітраф, і втекли подалі від смердючої хмари. Третій, хто спав у цей ранній час в бункері, не прокинувся: він втратив притомність. Через деякий час його витягли на поверхню. То був єфрейтор санітарної служби Роман Ортліб. Прийшовши до пам'яті, він попросив, щоб його відправили до госпіталю. Однак Ортлібові в цьому було відмовлено, аж поки він почув себе зовсім зле. А через шість днів єфрейтор помер від отруєння газами.

Можливо, про цей нещасний ви-

Цей юнак — єфрейтор Ортліб загинув під час випробувань хімічної зброї.

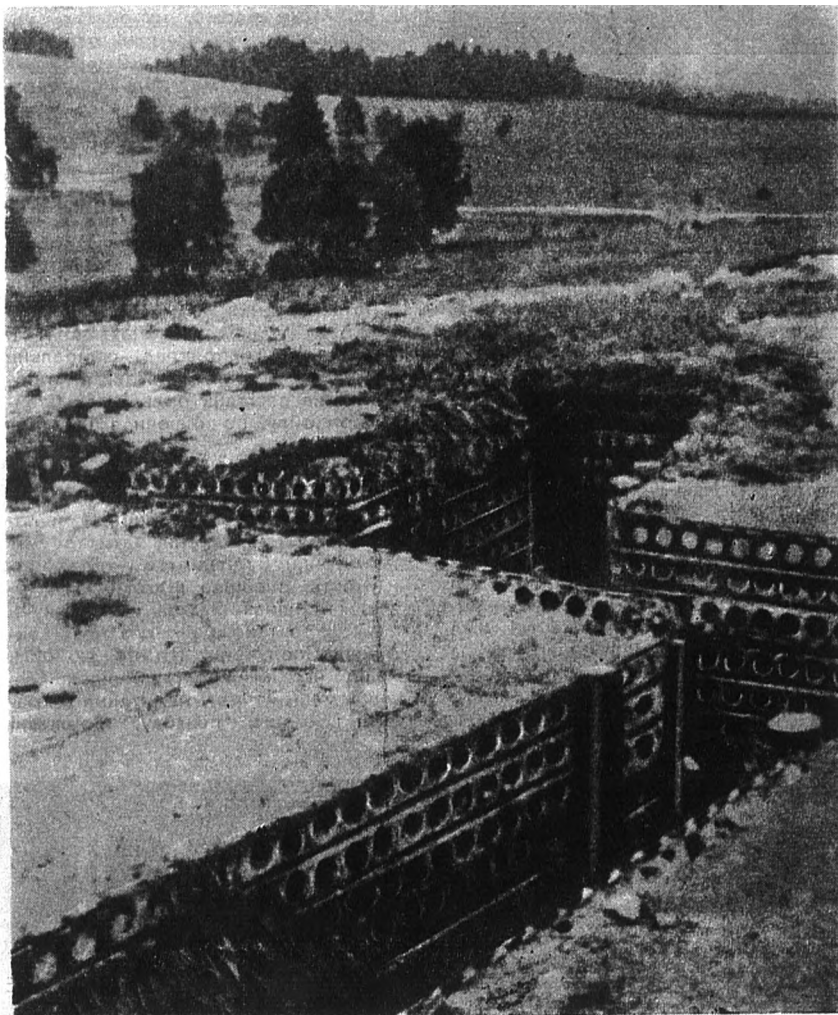
падок громадськості так і не дізналася б, якби не друзі покійного Романа Ортліба. Вони сповістили про нього редакцію однієї західнонімецької газети. Та опублікувала повідомлення про смерть єфрейтора і наслідки розслідування причин цієї смерті. З'ясувалося, що так звана «димова граната» типу ДМ-1, яку фельдфебель Келлейн жартома вкинув до бункера, насправді мала в своєму хімічному складі фосген. Це отруйний безбарвний газ з характерним запахом, який нагадує запах прілого сіна. Фосген був одним із перших газів, які німці застосували у війні 1914—1918 років. Отруйна дія його викликає набряк легенів, розладнання функцій нервової системи, нирок, ураження дихального центру й може не лише покалічити, а й убити людину. Фосген належить до числа заборонених газів. Під його заборону підписалися й західнонімецькі вла-

сті в декларації від 3 жовтня 1954 року. А насправді з'ясувалося, що вже в умовах військового навчання за димовою завісою димових гранат-солдатів бундесверу навчають діяти й отруйною газовою зброєю!

Відомо, що боннські реваншисти посилено готуються до війни. Тепер виявилось, що вони готуються й до застосування заборонених видів зброї, таких, як гази. Шила в мішку не сховаєш, і воно час від часу потрапляє на людські очі.

Такі випадки, як смерть єфрейтора бундесверу Романа Ортліба, повинні мобілізувати пильність всіх миролюбних людей світу, їхню готовність дати нищівну відсіч темним замірам західнонімецьких реваншистів та їхніх американських покровителів.

На цьому полігоні стався вибух гранати з фосгеном.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПРОДАЄТЬСЯ «ФОН». Йдеться про приставку до прізвища, яка в Німеччині визначає належність до аристократії. У західнонімецькій газеті «Штутгартер цайтунг» з'явилася об'ява: «Продаю свій дворянський титул «фон». Фінансові пропозиції надсилайте на адресу: поштова скринька С 17084».

ВІДКРИТТЯ. Нью-йоркський Інститут досліджень автомобільного руху повідомив, що, як свідчать зібрані ним статистичні відомості, в кожную дану мить тільки двадцять відсотків автомобілів, що рухаються вулицями міста, прямують до якоїсь визначеної цілі. Решта — 80 відсотків — кружляють у пошуках вільного місця для стоянки.

«ДОРОГИЙ ШЕРЛОК ХОЛМС!» У своїх славновісних «Записках про Шерлока Холмса» Артур Конан-Дойль подав його вигадану адресу: Лондон, Бейкер-стріт, № 221-б. Туди й до сьогодні надходять з усього світу до сотні листів на місяць. Лондонська пошта ухвалила передавати ці листи до ощадної каси, яка містить поряд з неіснуючим № 221-б, в № 221.

Співробітники каси уважно вивчають всю кореспонденцію, а що певна її частина являє собою прохання розібратися в тому чи іншому злочині, то й передають її до Скотленд-Ярду, хоча сам Шерлок Холмс, як пам'ятають читачі, був про нього дуже невисокої думки. Тут на кожен лист дають таку відповідь: «На жаль, мусимо повідомити вас, що чутки про смерть м-ра Шерлока Холмса вважають за правдиві».

ПІДЗЕМНІ

Неподалік від американського міста Кінгстона, в штаті Нью-Йорк, є мальовнича печера з численними підземними коридорами та галереями. Свого часу один запозятливий ділоک надумав використати їх для вирощування печериць... Та ось віднедавна до печери почали під'їжджати важкі тягачі, самоскиди, тут з'явилися екскаватори, бульдозери. До вирощування грибів все це, звісно, не мало жодного відношення. З'ясувалося, що печерою зацікавилася заснована кілька років тому в США компанія «Айрон маунтін секюріті сторедж корпорейшн». Придбавши ділянку з печерою, «Айрон маунтін» вирішила використати її як своєрідний полігон для бізнесу, пов'язаного з підготовкою до атомної війни. Адже «спеціалізація» вицезгадної компанії — будівництво протиаомних сховищ, які, за її твердженням, можуть забезпечити найбільшу безпеку і комфорт замовникам.

Протиаомне сховище, що демонструвалося на виставці в місті Далласі, в штаті Техас.

Що й казати, у компанії добірна клієнтура — найкрупніші американські монополії, корпорації, банківські трести, господарі яких сподіваються вижити і навіть здійснювати «безперебійне управління» з підземних бункерів, у разі коли вибухне атомна війна. «Айрон маунтін» саме й будує для таких замовників спеціально обладнані запасні штаб-квартири. Подібні споруди зведено також у штатах Нью-Джерсі, Каліфорнія, Арізона, Пенсільванія та ін. «Можна без перебільшення сказати, — пише з цього приводу газета «Уолл-стріт джорнел», — що з п'ятисот найбільших американських корпорацій майже всі вже мають підземні штаб-квартири на випадок атомної війни...»

Одне з місць, особливо густо нашпигованих підземними «сейфа-

ми», лежить за 115 миль на південь від Нью-Йорка — це гора Айронхілс. Глибоко під землею, в самому центрі гори, що підноситься над рікою Гудзон, для могутніх компаній, таких як, скажімо, «Стандард ойл компані оф Нью-Джерсі», «Меньюфекчуріз Ганновер трест компані», «Шелл ойл компані», що представляють фінансово-промисловий капітал клану Рокфеллерів, споруджено й зараз споруджуються укриття з бетону й броні.

...Багатотонні круглі двері із складним автоматичним замком. Виготовлені вони із сучасних надміцних матеріалів. Але від цих дверей несе могильним холодом родових склепів рицарів середньовіччя. Тут — вхід до атомного сховища американських рицарів наживи й пограбувань нашого часу. Адже відомо, наприклад, що «Стандард ойл компані оф Нью-Джерсі» або просто «Джерсі», як її називають, має більше трьохсот дочірніх компаній, в тому числі на Близькому Сході, в Азії, Латинській Америці.

Володарі «імперії нафти», що прагнуть керувати долею народів, хочуть вберегтися від ризику. Цікаво, що вони беруть з собою в сховища тонни документів і численні кілометри мікрофільмів для потвердження й увічнення своїх «прав» у всіх частинах світу: В бункері є, наприклад, спеціальне місце для зберігання звітів і протоколів засідань правління «Стандард ойл», починаючи з 1882 року...

Принагідно відзначимо, що атомна істерія, яка культивується в США і відбита, зокрема, в паничному захопленні товстосумів Америки будівництвом підземних укрить, знайшла відгомін і в інших країнах Заходу, не кажучи вже про такого вірного послідовника Сполучених Штатів, як ФРН. Під час маневрів «Фаллекс-66», що мали на меті нагнітання в країні воєнного психозу, державні

С Е Й Ф И А М Е Р И К И

мужі Бонна протягом досить тривалого часу здійснювали керівництво справами з підземного бункера. Не уникла цього ажіотажу й така традиційно нейтральна країна, як Швейцарія: у Женеві споруджено ультрасучасне підземне сховище, розраховане на 426 іменитих осіб. Воно збудоване, коли можна так висловитися, на кооперативних засадах найкрупнішими власниками капіталів Швейцарії.

А ось повідомлення з ПАР: неподалік від Йоганнесбурга намічено збудувати «найбезпечніший в світі» банк. Він розміститься в старій шахті на глибині півтора кілометра. Організатори цієї вигадки сподіваються привабити вкладників тим, що їхні підземні сейфи будуть нібито «невразливі в атомній війні»...

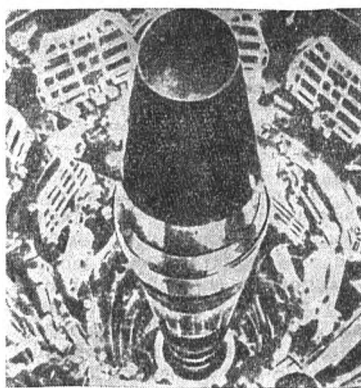
Проте повернемося знову до Сполучених Штатів. У районі гори Айронхілс вже стрекочуть скрепери, шарудять транспортери, що перекидають породу. Це компанія «Айрон маунтін» робить бізнес на атомній лихоманці — звісно, з американським розмахом, помпою й рекламою.

Та є ще одна «підземна» Америка, більш небезпечна, більш лиховісна... Вона — коли б мала таку можливість — воліла б за краще до певного часу залишатися нерозпізнаною.

...Поля пшениці, пасовиська, невеличкі ферми, прямі як стріла дороги, нескінченні ряди телеграфних стовпів. Це штат Небраска. Його ще називають фермерським штатом. Золоте колосся нив, привілля зелених рівнин і справді створюють ідилічну картину сільського життя.

Але що це? Перед мандрівником, що надто замислився, або перед автомобілістом, який звернув з дороги, виникають озброєні солдати. «В цьому місці проїзд і прохід заборонений», — суворо вимовляють вони, вказуючи на табличку.

Що ж охороняють вони в цьо-

«З пускової шахти ракети «Титан-ІІ» рятувальні команди витягли тіла 53 чоловік, що загинули під час вибуху й пожежі. Тільки двом пощастило видобутися з підземного бункера». Таким текстом журнал «Тайм» — в зв'язку з однією з катастроф у «підземній» Америці — супроводив вміщене тут фото.

му «ідилічному» царстві? Вони стережуть підходи до ядерно-ракетної столиці підземних комунікацій Америки. Адже тут, в Небрасці, за повідомленнями американської преси, розташовані штаб і підземний командний пункт САК — стратегічного авіаційного командування США. Над бетонними плитами тихо хвилюється пшениця. А там, внизу, в кам'яних бункерах, тривожно ми-

готять кольорові лампочки, працюють кібернетичні установки, тріщать зумери. Біля входу до підземелля виблискують хромовані літери — «Мир — наша професія...»

За цією святенницькою вивіскою вся планета поділена на квадрати і зони. В розпорядженні САК—850 міжконтинентальних ракет, тисяча бомбардувальників...

Миготять лампочки. Десь над Аляскою або Середземномор'ям ревуть двигуни. Літаки йдуть заданим курсом. Кожний бомбардувальник може взяти на борт вантаж бомб потужністю до 50 мегатонн. Це 2500 Хіросімі! Це всі бомби другої світової війни, взяті разом!

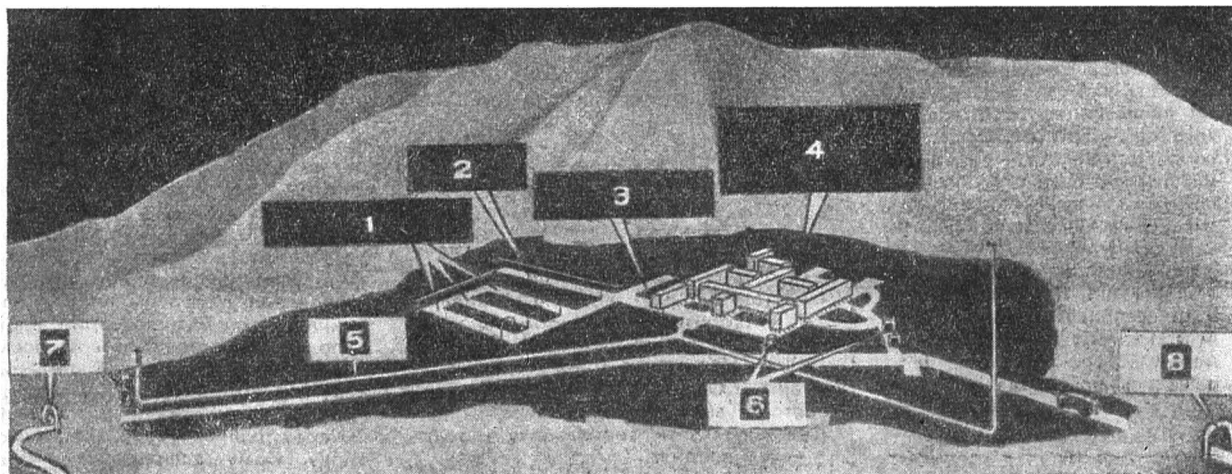
«Мир — наша професія!» — світаються літери. А літаки йдуть за маршрутами, де на кожному позначено червоні точки — максимальне наближення до кордонів СРСР. У червоній точці літак розвернеться й ляже на зворотний курс. А потім туди прийде другий бомбардувальник. І так без кінця.

«Підземна» Америка має ще одну столицю. Далеко на північ від Вашингтона, в Шайєнських горах, де століття тому американські солдати полювали на індіців, де ще недавно бушувала золота лихоманка, на глибині 426 метрів споруджено підземний «електронний центр» генерального штабу армії США. Це будівництво здійснено з великим розмахом. Так, у «підземному селі», окрім будівель для електронного обладнання, складів і персоналу, є басейни місткістю на 15 мільйонів літрів охолодженої води для дизель-генераторів, «озеро» на 5,3 мільйона літрів питної води, басейн на 1,2 мільйона літрів нафти...

Росте, шириться «підземна» Америка, загрожуючи із своїх укриттів миру і спокою народів.

Ю. ОВСЯНИКОВ.

Креслення-схема підземного «електронного центру» в Шайєнських горах, опубліковане в журналі «Штерн»:
1. Басейн на 15 мільйонів літрів води для охолодження дизель-генераторів.
2. Штучне озеро на 5,3 мільйона літрів питної води.
3. Басейн на 1,2 мільйона літрів нафти.
4. Центральний командний пункт.
5. Система вентиляції.
6. Броньовані ворота.
7. Південний вхід.
8. Північний вхід.

ВВІЧЛИВА ВИМОГА. На шосе біля в'їзду в містечко Інглвуд поблизу Лос-Анжелеса стоїть щит з таким написом: «Посміхайся! Твоє обличчя красується зараз на екрані радара дорожньої поліції!»

УМОВА. В Індонезії розплодилася велика кількість шурів, що чинять страшенні спустошення. Уряд закликав все населення країни до боротьби з цим лихом. Юнак, який не представить відповідним органам 50 щурячих хвостів, не зможе одружитися.

ПОПУЛЯРНІСТЬ. У місті Окмалгі (США) один з радників магістрату запропонував змінити назву вулиці «Наполеон-стріт». Радник запевняє, що «це нонсенс називати вулиці іменами людей, про яких ніхто нічого не знає».

ЯК У КІНОФІЛЬМІ. Уряди Швейцарії й ФРН уточнили лінію державного кордону між їхніми країнами. Під час демаркаційних робіт виявилось, що в містечку Кройцлінгу лінія кордону проходить точно посередині письмового столу начальника західнонімецької митниці!

ВЗДОВЖ І ВПОПЕРЕК. «Кращою абстрактною картиною 1967 року» визнали на виставці в Лондоні полотна домогосподарки місіс Джейнс, яка, за її власними словами, «не має жодного уявлення про абстрактне мистецтво». Свій творчий метод місіс Джейнс пояснила так: «Я почала малювати зверху вниз, а потім — вздовж і впоперек. Моя картина зображує життя людини, від її народження і до останнього подиху. А, втім, картина іноді нагадує мені узбережжя Віргінії, де я колись побувала».

Зріст всякої людини залежить від багатьох чинників — і від спадковості, і від засобів харчування, від стану нервової системи, і від гормонів. Але найбільше впливає на зріст гормон, який виробляється переднім шаром мозкового додатка, так званий соматотропний гормон. Він впливає не лише на ріст кістяка, але також і на розвиток м'язів та внутрішніх органів. Саме внаслідок надмірної активності цього гормону трапляється гігантизм, або, як він називається в науковій літературі, акромегалія.

Антропологи, а слідом за ними й журналісти, охоче відзначають випадки такого типу. Адже вони завжди викликають великий інтерес широкої публіки. Найвищими людьми різних часів були, наприклад, померлий наприкінці XVIII сторіччя фінн Даніель Кайянус і померлий лише кілька років тому англієць Тед Івенс. Вони мали по 283 сантиметри. За ними йдуть Ганс Краус з Тіроля — 275 см., Роберт Першінг з Вадлоу — 270, Вілкінс з Сан-Пауло — 245, Дресель з Ольмюнца — 238 і поляк Грабовський — 220 см.

А з тих, що живуть нині?

Найвищою людиною світу тепер є швед Едді Кармель, він має 260 см. Трохи нижчі за нього ліванець С. Нашуш — 250 см, голландець А. Крамер і американець Д. Келер — по 249 см, німець Ерхард Веллер — 238, японець Йошиміцу Матсузака — 225 і американець Френк Вількокс — 220 см.

Бувають і дуже високі жінки. Найвищою жінкою в світі була померла 1883 року в Берліні Маріанна Веде, яка мала 255 сантиметрів. А найвищою з сучасних жінок є американка Долорес Пулард — 250 сантиметрів.

Це лише окремі приклади. Людей велетенського зросту було й є на світі значно більше. Досить сказати, що на 1000 дорослих людей припадає в середньому від 3 до 5 осіб вищих за 190 сантиметрів. Ці люди дуже часто страждають на комплекс неповноцінності, вони зовсім самотні, не можуть пристосуватися до оточення, отож дуже нещасні, нездатні створити собі нормального життя... Про це свідчать хоча б біографії деяких відомих нам гігантів. Особливо характерною є історія англієця Теда Івенса, який не міг знайти собі роботу і помер у злиднях.

ТУРБОТИ ГІГАНТІВ

Івенс був найвищою людиною світу. Він мав на зріст 283 сантиметри і важив 190 кілограмів. У 15 років він знайшов місце водія вантажної автомашини, але незабаром мусів від нього відмовитися, бо не вмівся в кабіні. Куди б Івенс не завітав, він скрізь викликав здивування й страх.

Тим часом, Тед Івенс, як і кожна інша людина, мав потребу їсти й одягатися. До того ж це йому коштувало дорожче, ніж іншим, бо він змушений був носити одяг і черевики більшого розміру, які доводилося шити на спеціальне замовлення; харчів йому теж треба було вдвічі більше. Отож, коли він уже доскоху натерпівся зневажливого тискання пальцями і більше не хотів бути тягарем для своїх бідних родичів, — Івенс утік з дому й оселився у якійсь покинутій халупі.

Через деякий час він знайшов роботу в цирку, де виступав у ролі боксера, що програвав бої противникам меншої ваги... Але під час одного з таких виступів Тед зламав ногу. На лікування пішли всі його заощадження. Назад у цирк його вже не прийняли, і хлопець подався в мандри, викликаючи всюди сенсацію. Газети вміщували розповіді про «кумедні пригоди велетня». Такою, наприклад, «кумедною пригодою» було те, що під Тедом Івенсом розсипався в ресторані стілець, вартість якого Тед, звісно, змусив бути сплатити рестораторові.

Нарешті він знову потрапив до цирку. Йому дали роботу — але

за умовою, що він одружиться з... карлицею. Івенс одружився, втім це не врятувало його від подальших страждань. Він міг ходити вулицями лише ввечері, але кожна його поява викликала вигуки здивування; люди кричали — «Тікайте! Потвора!»

Такі й подібні випадки остаточно зламали дух гіганта. Внаслідок постійного нервового напруження він одного разу втратив рівновагу і зламав обидві ноги. Грошей на лікування у нього не було — і Івенс помер у лікарні для бідних, маючи тільки 33 роки. Навіть його смерть стала сенсацією: Тед не вміщався в жодній труні — довелося зробити для нього спеціальну...

Іншим гігантам ведеться ніби краще, та й то на перший погляд. Едді Кармель (260 см) працює на шведському телебаченні, виконуючи ролі потвор. Він брав участь у 30 телевізійних фільмах, отож матеріальне становище його непогане. В усякому разі, вистачає на щоденне меню, яке складається з 12 апельсинів, 12 яєць, 4 літрів молока, 3 буханок хліба, 1 кільця ковбаси, 1 кілограма овочів, 3 кілограмів м'яса, 6 штук сельдерею, 1 великого торта, 2 кілограмів картоплі і добрячого глека пива. Та все одно він нещасливий... Чому? Тому, що відчуває себе цілком самотнім.

Самотнім і нещасливим почуває себе і ліванець Сулейман Нашнуш (два з половиною метри зросту), такий самий і Ерхард Веллер, що має 238 см і виступає в цирках.

Всі ці люди, за окремими винятками, мусять лякати й викликати страх для того, щоб жити, заробляти гроші демонстрацією своєї незвичайності. Крім того, у велетнів є ще й інші турботи. Наприклад, всі приміщення для них замалі й надто низькі, їм нема чого шукати для себе одяг і взуття по крамницях, їм не можна піти до кінотеатру, і взагалі їм краще сидіти вдома, бо кожна поява гіганта на вулиці збирає натовпи цікавих, і будь-які контакти з людьми стають для них неможливими...

Чи ж немає для гігантів порятунку?

Звичайно, медицині відомі засоби протидії надмірному росту. Але найчастіше буває так, що

пацієнт з'являється до лікаря тоді, коли вже виріс «до неба». І в цьому випадку важко щось зробити. Такі ж складності й труднощі були з польським гігантом Чеславом Соцьким, який, вже маючи 220 сантиметрів, ріс і далі. Або з Сулейманом Нашнушем, якого майже безрезультатно лікували римські ендокринологи. Взагалі лікування гігантів можливе, але лише тоді, коли зростання ще не закінчено. Інакше єдиним засобом лишається хірургічне втручання.

Лікарі неохоче вдаються до таких засобів. Та інколи це необхідно. Так було недавно з двома жінками, зріст яких зменшили хірургічною операцією.

Перша з них — шведка Інгрід Вестман, мала 187 сантиметрів на зріст. Загалом вродлива дівчина, вона боялася вийти на вулицю, сторонилася людей, страждала від комплексу неповноцінності, що виник внаслідок постійного конфлікту з оточенням. Вночі їй безперервно снилось, що вона росте й далі. Кожні кілька хвилин вона виміряла свій зріст, аби упевнитися, що це не так.

Нарешті, вкрай виснажена, вона звернулася до лікарів з проханням «зменшити» її, або допомогти вмерти. Лікар — доктор Ларс Унандер-Шарін — викликав на допомогу психіатра. Втім лікування не дало жодних наслідків. Дівчині загрожувало психічне захворювання.

Тоді хірурги вирішили допомогти їй. Насамперед вони вкоротили їй ліву ногу, а потім — праву. Нарешті, після шести тижнів лікування, Інгрід почала ходити на милицях, а через півроку вперше у своєму житті пішла на танцювальну вечірку. Тепер її зріст становив лише 182 сантиметри. Звісно, вона й надалі залишалася високою, але — особливо за шведськими еталонами! — не вирізнялася серед інших. Інгрід Вестман могла подумати про нормальне життя...

Інший випадок трапився з англійкою Енн Раустон, що мала 203 сантиметри на зріст. Її «вкоротили» на 18,5 сантиметра. Така операція потребувала зменшення не лише стегнових кісток, але й гомілкових. Хірургічна операція пройшла вдало. І одразу після повернення з лікарні Енн Раустон одержала чимало листів від дуже високих хлопців, які до того часу не мали успіху в жінок.

Але багато людей лишається й далі гігантами. Їхні турботи, як ми вже розповідали, справді дуже серйозні.

ДАМА З «СОБАЧКОЮ».

Виходити на вулицю з собачкою вже не вважається в Лос-Анжелесі хорошим тоном. «Дами з вищого світу», — пише «Лос-Анжелес таймс», — з'являються зазвичай у товаристві, маючи з собою удава. Ці істоти дуже довірливі, надзвичайно чисті і до того ж не гавкають. Вони з'їдають лише один раз на вісім днів пару щурів. До того ж удав коштує дуже дорого, що задовольняє пихатість багатих дам.

НЕЗАПЕРЕЧНИЙ ДОКАЗ.

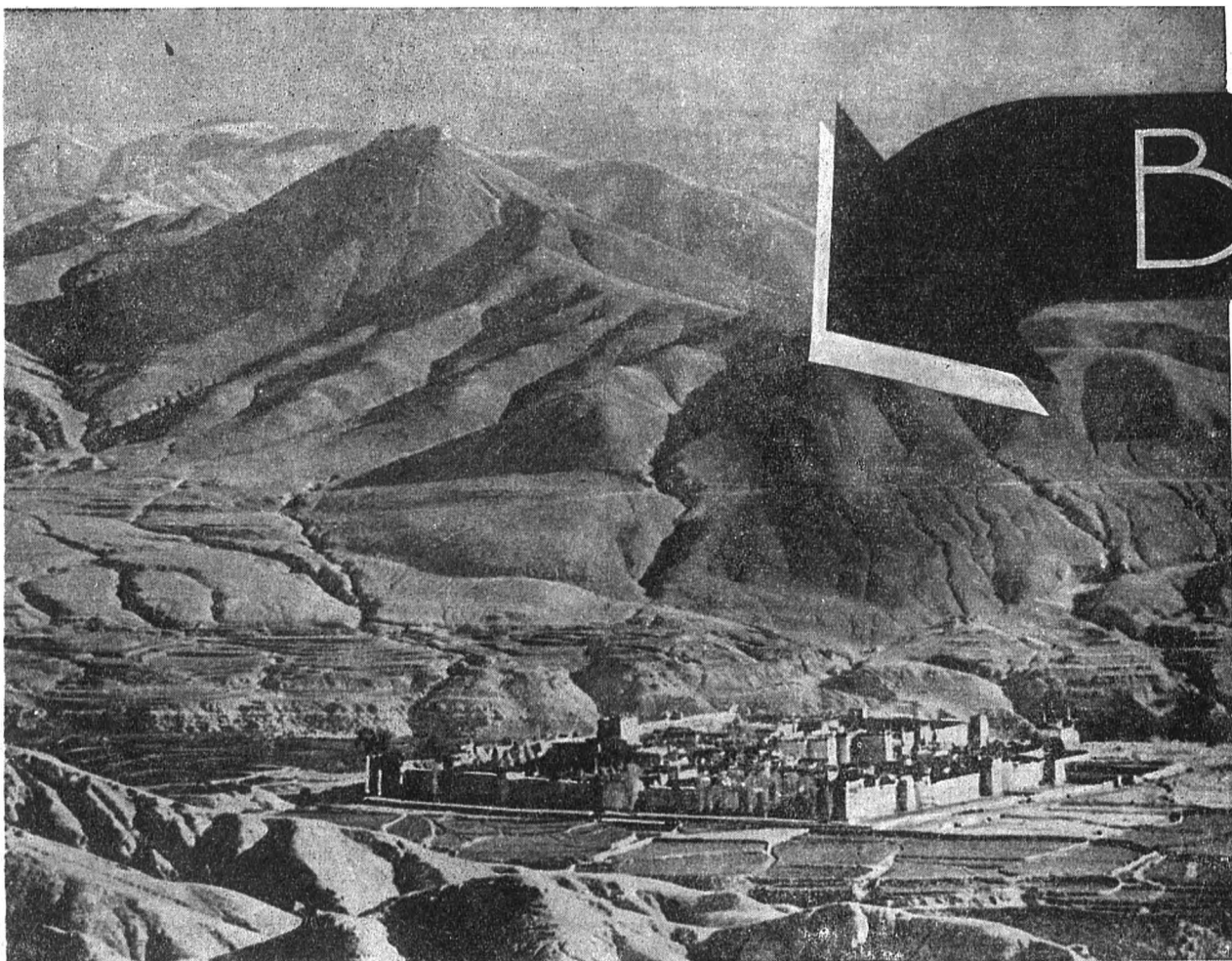
«Мій чоловік зовсім мною не цікавиться, — скаржилася одна жінка на суді, де розглядався її позов про розлучення, — футбол для нього важить більше за мене, він навіть ніколи не згадує день нашого одруження!»

«Як це так, не згадує? — обурився чоловік. — Я добре пам'ятаю, що ми одружилися в той день, коли збірна нашого міста виграла у...»

«Досить! — перервав його суддя. — Все ясно, я вас розлучаю!»

СЕРЕД «ДРУЗІВ».

Поліція тайландської столиці Бангкока звернулася до населення з таким закликом: «Якщо ви побачите на вулиці американських солдатів, уникайте сутичок з ними, бо в такому випадку поліція не зможе прийти вам на допомогу». Річ у тому, що тайландська поліція не має права ні заарештовувати, ні навіть затримувати американських військовослужбовців, коли вони вчиняють бешкети й бійки. Так записано у погодженому з урядом Таїланду статусі перебування військ США в цій країні. А прибули вони сюди у відповідності до американо-тайландського «Договору про дружбу»...

Такий вигляд має Ло-Мантанг, якщо дивитись на нього з гірського перевалу.

Готувався до цієї подорожі протягом двох років, узяв з собою мало не півтонни провізії та вантажу, а от зараз виявилося, що про «ката» я забув!

Таші, мій провідник, дивиться на мене осудливо, а два маленьких поні, що їх вислав нам назустріч правитель Мустангу, терпляче чекають, поки ми надумаємо, де знайти «ката».

На щастя, допоміг старий чернець. Він продав мені свій «ката» — білий шовко-

вий шарф, без якого звичай не дозволяє з'являтися перед очима монарха. Поклавши шарф до кишені свого гімалайського одягу, я сів на поні і разом з Таші попрямував до літньої резиденції правителя.

Поки ми чекали аудієнції, Таші напучував мене: шарф тримай обов'язково в правій руці і монархові простягай його «з гідною скромністю». До жодного гімалайського вельможі не можна з'явитись без «ката», а це ж монарх!

Зробив я все як слід, і за кілька хвилин, сидячи на підлозі біля дерев'яного трону Ангуна Тензінга Трандула, двадцять четвертого раджі Мустангу, я довідався, що

він не знає, що земля має форму кулі. Він і його підданці вважають, що вона плоска, а за формою нагадує півмісяць.

Я подумав, що це, власне, не так уже й дивно — як не дивно й те, що більшість людей на нашій планеті й гадки не має, що десь на тибетському кордоні Непалу, поблизу однієї з найвищих вершин світу — гори Дхаулагірі — лежить на висоті п'ятнадцяти тисяч футів над рівнем моря князівство Мустанг. Лише три гірських шляхи зв'язують князівство з Непалом, до складу якого воно входить. Непал репрезентує князівство за кордоном, а внутрішні закони встановлює сам раджа. Непаль-

КНЯЗІВСТВІ МУСТАНГ

ські власті дуже рідко дозволяють іноземцям відвідувати цю територію. Діставши дозвіл, я знайшов собі місцевих провідників, вдягся у місцеве вбрання і відтоді протягом двох з половиною місяців розмовляв виключно тибетською мовою, одним з діалектів якої говорять жителі князівства. В експедицію ми вирушили з непальського міста Покхра, де є навіть маленький аеродром і лікарня. Моїми супутниками

були провідники Калай і Таші й десятеро носіїв.

За сім діб носії відмовилися йти далі, але, на щастя, ми наздогнали чотирьох мустангців на яких, які теж прямували до столиці князівства Ло-Мантанга. За щедрю плату вони погодилися довести мої паки до міста.

Як — навдивовижу корисна тварина. Вона дає вовну,

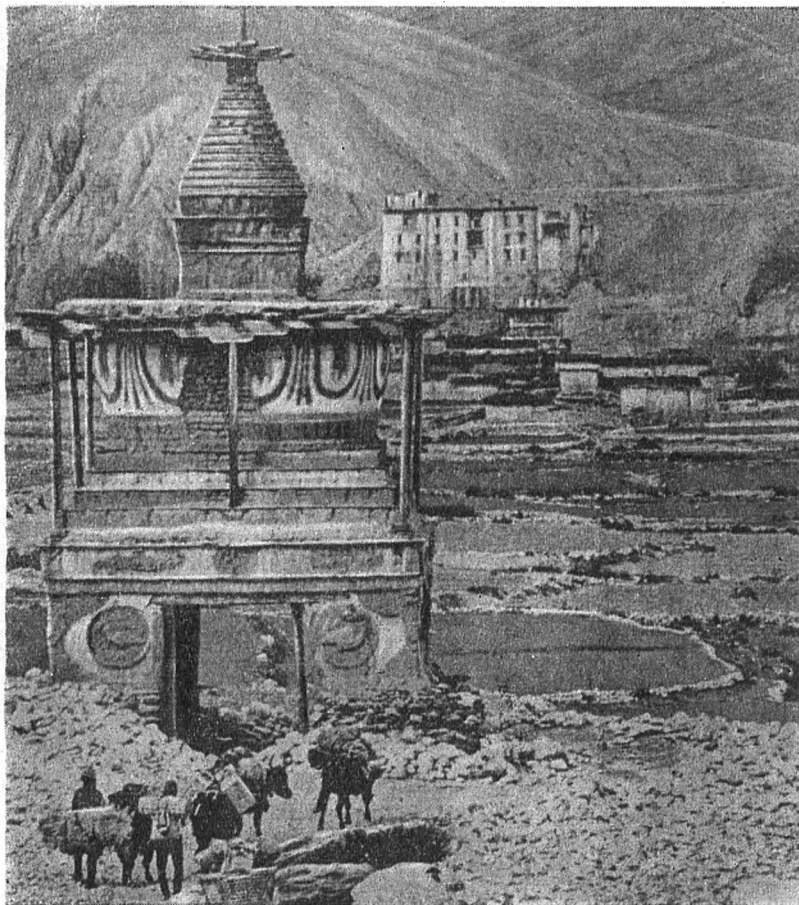
з якої роблять одяг, вона дає і молоко. Раз на рік якові пускають кров, а потім цю кров сушать і теж їдять. Якими можна орати землю, на них можна їздити верхи й перевозити великі вантажі. Хвіст цієї тварини коштує в Індії чимало, бо ним зручно відганяти мух. А коли як зривається зі скелі й гине, його хазяїнові дістається фунтів вісімсот свіжини. Річ у тому, що вбивати яків місцевий закон дозволяє тільки шембам — людям племені, що вважається тут найнижчим і має найменші права.

Перевезення вантажів на яких коштує неймовірно дорого, бо тварини ці рухаються дуже повільно, а їхні хазяї здирають грубі гроші. Я підрахував, що за кожну милю шляху до столиці Мустангу мені довелося платити чотири долари.

За п'ятнадцять днів наш караван, подолавши небезпечний і важкий високогірний шлях, зупинився на останньому перевалі перед Ло-Мантангом. Моїм очам відкрилась дивовижна картина: внизу, в глибокій долині, що нагадувала якийсь фантастичний космічний краєвид, стояло оточене фортечним муром місто. Над муром здіймалися червоні монастирі й білі громаддя князівського палацу. Це і був Ло-Мантанг — столиця таємничого Мустангу.

Мій маленький караван почав спускатися з перевалу, і незабаром ми підійшли до

В'їзд до міста Чаранг.

масивної брами — єдиного отвору у величезному глухому мурі, що оточує Ло-Мантанг. Щовечора браму зачиняють, і тоді потрапити до міста не можна. Саме тут, у цій фортеці, я мав прожити чотири тижні, а потім вирушити в подорож по цій дивовижній країні, відвідати ще два міста й двадцять три її селища.

В Ло-Мантангу я оселився на третьому поверсі будинку, який належав удові якогось придворного вельможі. Будинки мустангців зроблені із суміші землі з глиною, утрамбованої між дерев'яними дошками. Коли суміш висихає, дошки знімають, і стіна з цього матеріалу своєю фактурою дещо нагадує наш бетон.

Раджа, що перебував у своєму літньому палаці Трен-

кар, довідався про мою експедицію заздалегідь — від гінця, який прибув з прикордонного міста Чаранга. І тому в Ло-Мантангу на мене й провідника вже чекали поні під срібними сідлами...

В тьмяно освітленій тронній залі літньої резиденції раджі зібралося понад три десятки придворних. Раджа Ангун Тензінг Трандул, схрестивши ноги, сидів на своєму дерев'яному троні, оздобленому червоними і золотими малюнками драконів.

Увійшовши до зали, я витяг «ката» і, вклонившись, простягнув його монархові, на мій погляд, дійсно «з гідною скромністю». Старий раджа всміхнувся й мовчки вказав на подушку поряд із своїм тронном. Я сів. Запало мовчання. Я не мав жодної уяви про тутешній придворний церемоніал; воно й не дивно: адже я був першим європейським відвідувачем

Бабуня з онукою.

цього князівства. Хвилини п'ять я сидів мовчки, а раджа і його вельможі з цікавістю придивлялися до мене. Я нишком став роздивлятися довкола. По тронній залі бігали п'ять чи шість собак, у відчинені двері заглядали кури, біля підніжжя трону

Шлях до Ло-Мантанга.

стояла клітка з голубкою, а на низенькому столику — срібні піали, прикрашені витонченим орнаментом.

Першим заговорив мій провідник Таші — ми з ним домовилися про це заздалегідь. Я вивчив тибетську мову, готуючись до подорожі, але знав тільки народну говірку. Отже, Таші привітав раджу від мого імені. А коли я вимовив перші слова тибетською мовою, раджа здивувався і водночас зрадив. Він почав розпитувати мене, звідки я родом. Дізнавшись, що я француз, він поцікавився, що то за країна Франція, чи далеко вона розташована, і спитав про мету моєї подорожі. Я відповів, що хочу вивчити історію князівства Мустанг, звичай й релігію його народу.

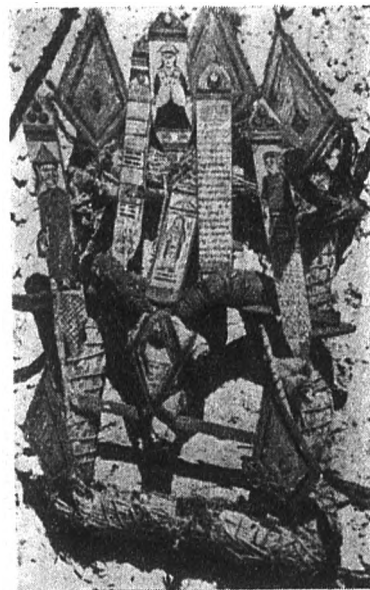
Раджа зробив знак одному з своїх придворних, той вклонився, торкнувся руками своїх колін, потім землі і ліг долілиць перед монархом. А тоді підвівся, сів біля підніжжя трону і, витягнувши з кишені гостру паличку й пляшку чорного чорнила, почав писати під диктовку монарха на великому клапті корицевого паперу. То була моя перепустка до всіх міст, селищ і монастирів князівства.

Пізніше я довідався, що князівство Мустанг було засноване 1380 року завойовником Ама Палом, який підкорив своїх сородичів, захопив понад двадцять укріплених селищ і став першим верховним правителем країни.

Незабаром по тому, як я оселився в Ло-Мантангу, до мене на вулиці підійшли кілька жінок і з цікавістю почали розглядати мою сорочку. З'ясувалося, що тубільці знають лише домоткані вироби, а також золотаву шовкову китайську парчу, з якої шиють одяг для ченців та місцевої знаті. Взуття тут роблять з вовни яків.

Оскільки міська брама на

ніч зачиняється, я гадав, що жителі Ло-Мантанга вночі спокійно сплять, бо що ж може загрожувати їм у цій неприступній гірській фортеці? Та я зрозумів, що помилявся, коли з'ясував, що в уяві тубільців живуть понад чотири сотні різноманітних демонів — земних, небесних, вогняних і водяних. У мустангців є тисячі засобів знищення отих злих духів. В кожному помешканні біля олтарів горять каганці, не тільки ченці, а й взагалі всі жителі щодня моляться, на жердинах майорять тисячі молитовних прапорців, всюди стоять ритуальні колеса й священні стіни. В кожному домі є спеціальні пастки на

Пастка на демонів.

Чернець «виганяє злих духів».

демонів та злих духів (причому пастки ці являють собою справжні шедеври народного мистецтва), а під кожним порогом закопано кінський череп. Втім духи, демони і дияволи, очевидно, усього цього не бояться, бо жителі Мустангу почувають себе в безпеці лише з настанням ранку.

В перший день четвертого лунного місяця за тибетським календарем я прокинувся від пронизливого свисту. Вийшовши на плоский дах будинку, я побачив, що в місті відбувається якась урочиста церемонія. Вона тривала протягом трьох днів, супроводжувана звуками цимбалів і торохтінням барабанів. Це була щорічна церемонія «вигнання демонів». На площі було повно ченців, вони сиділи на червоних килимах, а деякі допомагали верховному ламі Ло-Мантанга «виганяти духів».

Якби я помер у Мустангу, мене поховали б за однією з кількох існуючих тут церемоній. За буддистським законом мертвих тут або спалюють, або кидають в ріку, або ховають в землі, або ж віддають на здобич стерв'ят-

никам, вважаючи в такому разі, що померлий зникає у повітрі. Мустангці вважають, що таким чином людина повертається до тих елементів природи, з яких вона створена, тобто до вогню, води, землі й повітря.

Однак, крім цих чотирьох традиційних засобів поховання, існує ще один. Якщо чоловік помирає, не залишивши по собі ні сина, ані онука, його тіло бальзамують і ховають в стіні його будинку. Лише коли в родині, нехай через кілька поколінь, народиться хлопчик, звичай дозволяє таємно вно-

чі поховати забальзамоване тіло його предка.

Удвох з Таші ми почали досліджувати культурну спадщину мустангців, сховищами якої є монастирі. Внутрішні стіни монастирів вкриті чудовими фресками, справжніми витворами мистецтва. На стінах висять також прикрашені чудовими малюнками сувої з релігійними текстами. На олтарях стоять позолочені мідні статуї ушавлених своєю святістю лам і великих богів. Найбільше вразила мене гігантська фігура Майтреї— «Будди прийдешнього», яка

В місті Ло-Мантанг.

стоїть у триповерховому головному храмі Ло-Мантанга.

В темних монастирських святилищах ми з Таші вивчали старовинні рукописні книжки. Це величезні, оправлені єдвабом томи, деякі вагою в п'ятдесят фунтів і більше. Ченці урочисто вручали їх нам, коли я показував дозвіл, наданий мені Ангунгом Тензінгом Трандулом.

Таші допомагав мені пере-

кладати тексти з надзвичайно складної тибетської літературної мови, що дуже відрізняється од відомої мені розмовної. Саме в цих монастирях мені й пощастило знайти рукописну книгу, де розповідалася історія князівства Мустанг, починаючи від 1380 року.

Ця країна лежить так високо над рівнем моря і має такий неродючий ґрунт, що дерева тут не ростуть. В князівстві є кілька садів, але їх вирощують, як квіти, на поливному ґрунті, і вони вимагають надзвичайно ретельного догляду. Ці сади належать раджі та кільком найзатятішим придворним. Спочатку я дивувався, не розуміючи, як люди можуть жити на такій неродючій землі. Але згодом, поїздивши по країні, зрозумів, що існуванням своїм вона завдячує важкій і виснажливій праці землеробів. З снігових вершин прорито іригаційні канали, які обводнюють поля, де вирощують ячмінь та гречку. Їжа жителів Мустангу складається з молотого ячменю, молока й сиру. Мустангці транспортують на яках сіль, придбану непальцями в Тибеті, а з Непалу додому привозять зерно та інші продукти. Правитель Мустангу має безліч служників. По-перше, спеціальна служба виконує обов'язки нашої пошти. Цілі загони носіїв тягнуть на собі його вантаж, коли він переїздить з міста до міста. Є служба постачання князівських палаців паливом — висушеним гноєм. Інші служники прибирають помешкання, готують їжу. Останні завжди живуть у палаці й не мають права його залишати. Одне слово, Мустанг багато в чому нагадує маленьку феодальну державу європейського Середньовіччя, хоч, правда, тут

куди більше письменних людей, ніж було в Європі в середні віки. Дітей навчають грамоти вдома чи в монастирях. Якщо в родині два сини, то одного з них ще хлопчиком обов'язково віддають до монастиря, і він стає ченцем.

Щодня я довідувався про нові й нові дивні для європейця звичаї жителів цієї піднебесної країни.

Жінки й чоловіки тут, наприклад, не споживають однакової їжі. Страви складаються з тих самих продуктів, але для жінок вони виготовляються не так, як для чоловіків. Жінка тут може мати двох, а то й трьох чоловіків. В місцевих літописах я читав записи про те, що в історії країни було кілька княгинь-правительок і кожна мала трьох чоловіків.

Я жив у Мустангу, доки не скінчилися запаси провізії, привезеної з Непалу. Хоч як я намагався, а до місцевих страв при звичаїтися не міг, бо готуються вони негігієнічно й містять багато піску та камінців. Жителі Мустангу ніколи не миються, ця процедура вважається шкідливою для здоров'я. Як буддисти, вони не вбивають тварин, птахів, комах. Вбивати тварин в Мустангу дозволяється, як я вже казав, тільки шембам. Ченці м'яса взагалі не споживають.

Коли я залишав Мустанг, в прикордонному місті Чаранг лама подарував мені на спомин маленького тибетського тер'єра.

— Візьміть мій подарунок, — сказав він. — Нехай цей песик на небесному кораблі (так тут називають літаки) полетить до вашої країни, якої мені самому ніколи не доведеться побачити.

*Скорочений переклад
з англійської*

КАЛЕНДОСКОП ВСЕСВІТУ

СКЛАДНА СИТУАЦІЯ. Містер і місіс Блекбірді з Дейтона (США) назвали свого тринадцятого за рахунком сина Джеймсом і зареєстрували його під цим ім'ям. Та другого дня батьки знову прийшли до мерії з проханням змінити ім'я новонародженого на Ельвіс. «Виявилось, — писали вони в своїй заяві, — що в нас уже є син на ймення Джеймс»...

ПЕРЕКОНЛИВА РЕКЛАМА. Відомий французький естрадний співак Жільбер Беко, повернувшись з турне по США, розповів, що найбільше враження на нього справила реклама у вітрині однієї з нью-йоркських книгарень: «Сатана аж тремтить від страху, коли бачить, як дешево коштує у нас біблія».

А ТАКИ ВПЛИВАЄ... Токійська поліція впровадила у витверезниках японської столиці новий метод перевиховання «клієнтів»: приведений після всіх процедур до тями п'яничка мусить вранці обов'язково прослухати свої власні «монологи», записані на магнітофонну стрічку минулого вечора. Ці записи впливають на затриманих ефективніше, ніж найтяжчі тортури.

Цікаво, що найчастіше стрічка фіксує такі фрази: «Як ви смієте мене затримувати?! Та знаєте, хто я такий?!»

БАЛАКУНИ. Світовий рекорд з телефонних балачок здобули жителі американського штату Нью-Джерсі: за рік на кожного жителя штату (включаючи немовлят) припало 806 телефонних розмов. Друге місце посідають канадці: 664 розмови на душу населення.

ТРАДИЦІЇ ТРАДИЦІЇ

Туристів, які відвідують Велико-британію, дуже вражають охайні зелені газони в скверах Лондона, Оксфорда, Бірмінгема та інших міст. Переказують, що на запитання, як тут зуміли виростити такий надивовижу рівний і густий трав'яний покрив, один англійський лорд відповів:

— Це дуже просто. Доглядайте травичку років п'ятсот-шістсот з тою ж старанністю, що й ми, і вона у вас стане такою ж густою!

Однак далі мова йтиме не про газони в скверах, а про старанне, гідне подиву плекання традицій англійського парламентаризму. І якщо трава справді прикрашає англійські міста, то парламентський традиціоналізм тільки смішить, а то й просто вражає своєю безглуздістю й пустопорожнім формалізмом.

Під час другої світової війни Вестмінстерський палац, де міститься палата громад англійського парламенту, було зруйновано.

«От і добре! — вирішили деякі англійські парламентарії. — Здається, це про Москву сказали, що пожежа 1812 року дала їй змогу стати набагато красивішою. Даваймо й ми збудуємо на місці Вестмінстера нове, просторіше й зручніше приміщення!»

— Ні! — відповів тодішній прем'єр-міністр Англії Уїнстон Черчилль, — не будемо порушувати традиції!

І Вестмінстер відбудували точно таким, яким він був до війни.

Лише трохи більше половини депутатів (350 чоловік) можуть розміститися на лавах зали засідань, решта — теоретично кажучи — мусять або стояти попід стінами, або сидати на підлозі. Ка-

жемо «теоретично», бо потрібна якась надзвичайна подія, щоб на засідання палати зібралися всі депутати. Часом присутні бувають лише кільканадцять або навіть... один депутат, та цього «кворуму» досить, щоб засідання вважалось правомочним.

Проте кулуари парламенту, де працює буфет, часто бувають набагато людніші. За час одної сесії палати громад, як підраховували електронні лічильні машини, депутати випивають в середньому 3250 пляшок віскі. Традиція!..

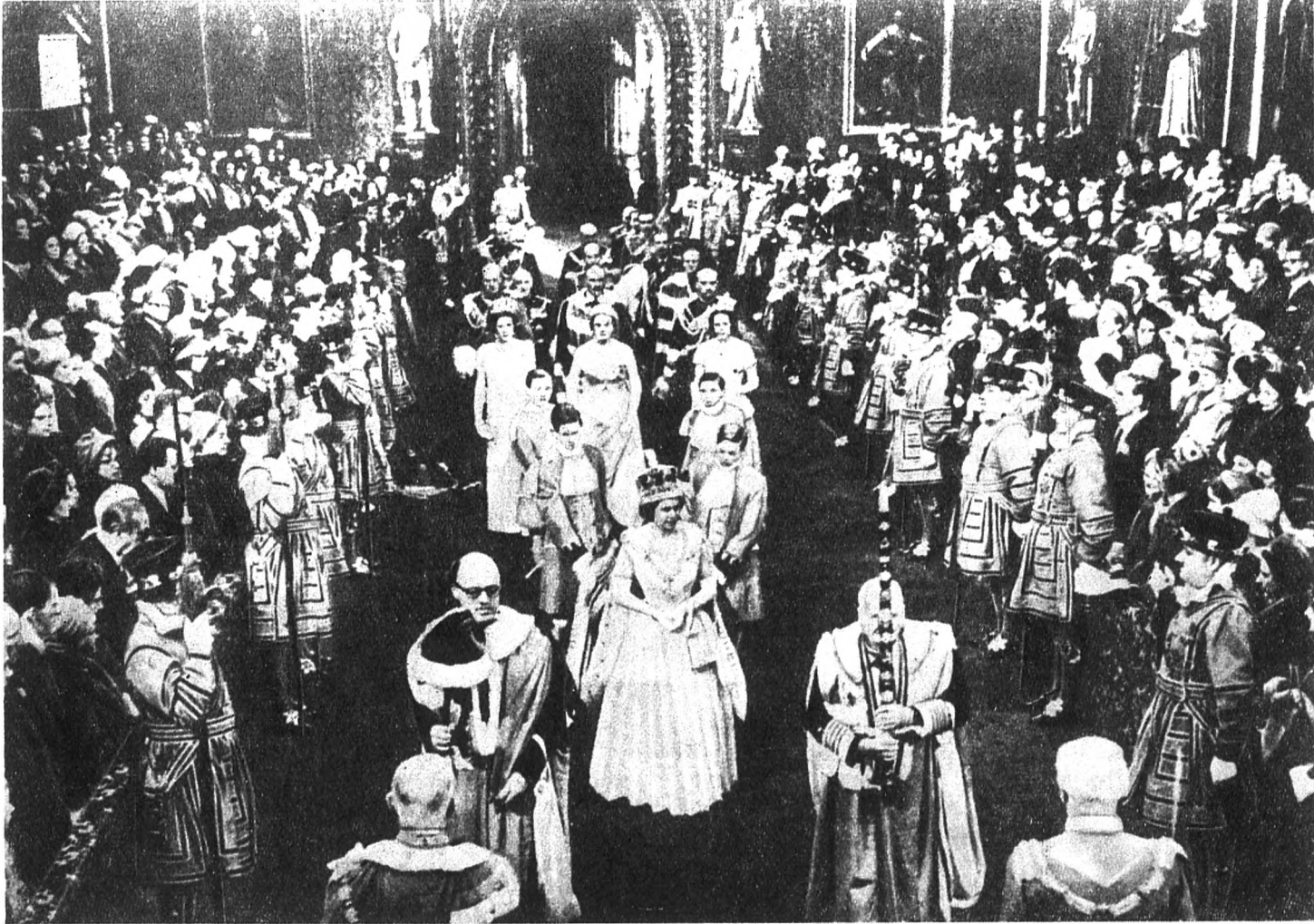
Засідання палати громад починаються, як правило, точно о 14 годині 30 хвилин, і в дні парламентського «аншлагу» деякі з депутатів, щоб забезпечити собі місце в залі засідань, приходять сюди... о сьомій і навіть о шостій годині ранку... Засідання тривають іноді до глибокої ночі, часто навіть до світанку наступного дня.

Пізній початок засідань пояснюється тим, що кількасот років тому депутати палати громад не одержували грошового забезпечення за виконання парламентських функцій, і першу половину дня віддавали своїм комерційним справам. Нині член палати громад одержує платню, яка дає йому змогу жити в повному достатку, не займаючися будь-яким бізнесом. Висувалися пропозиції про те, що початок засідань варто було б перенести на ранок. У порядку експерименту спікер (тобто голова палати громад) наважився призначити кілька засідань на ранок. Однак на них прийшло всього кілька чоловік: не можна порушувати традиції! І, як і раніше, засідання починаються о 14 годині 30 хвилин.

Вище вже йшлося про тісноту приміщення Вестмінстера. Проте в його кулуарах розміщено 130 скульптур, розміром приблизно по 2 метри кожна, але їх не дозволяють вивезти звідти, хоча на звільненому місці можна було б влаштувати, наприклад, шафи для паперів депутатів. Зараз кожен депутат має для них шафку не більшу, ніж коробка для капелюха. У 3,2 кілометрах коридорів Вестмінстера тісно, темно й задкушно, проте традиція не дозволяє освітлювати їх сучасними лампами та розширяти. Та сама традиція не дозволила перейти до механізованого голосування за допомогою електронних лічильних машин. Спеціальна комісія, призначена для розгляду цього питання, відкинула таке нововведення, заявивши, що це, мовляв, порушить традиції...

Зала засідань палати громад має площу всього в 330 квадратних метрів. Депутати сидять на незручних лавах, оббитих зеленою шкірою. Лише голова уряду й керівник опозиції та їхні заступники мають право класти ноги на стіл

Лондонський Уайтхолл із знаменитим годинником «Big Ben» («Великий Бен»),

під час засідання, а рядові члени палати позбавлені цієї специфічної англійської зручності: знову-таки — традиція!

Уже довгий час представники чергової опозиції ставлять перед палатою громад вимогу збільшити кількість комісій, які вивчали б різні деталі роботи уряду (це дало б потрібний матеріал лейбористській опозиції, коли при владі стоять консерватори, і навпаки). Проте ці пропозиції постійно відхиляються. Одним із аргументів є те, що для діяльності таких комісій у Вестмінстері не знайшлося б

спеціальних приміщень. А коли один із депутатів, Том Дауел, вказав на три вільних кімнати і нагадав, що вже кілька років триває дискусія про те, щоб їх передати комісіям, — голова палати громад відхилив його пропозицію, зазначивши, що це порушило б традицію — адже ці кімнати залишалися порожніми протягом віків... Лише в одній з них, так званій «парадній кімнаті», дехто з членів палати прасує свої штани — проти цього традиція не заперечує... Дебати про надання згаданих кімнат комісіям тривали шість годин.

Так королева Великобританії прямує в парламент, щоб виголосити традиційну промову.

Понад півгодини депутат Маклеод доводив, що для обговорення цього питання досить п'ятнадцяти хвилин...

У дні засідань палати громад о 14 годині 30 хвилин численні групи туристів, що збираються в коридорах Вестмінстерського палацу, або, як його ще називають, абатства, з побожністю прислухаються до розмірених ударів знаменитого Великого Бена — годинника на башті абатства. Чути голос: «Іде спікер!» Черговий полісмен вигукує: «Іноземці, зніміть капелюхи!» Наближається урочиста процесія. Попереду йдуть кілька урядовців у чорних мантиях. За ними, в гаптованому золотом одязі, «сарджент-ін-армс», який символізує королівську владу. Потім повільно крокує спікер. На його голові — довга біла перука. За ним несуть шлейф його мантиї. Урочисту процесію замикають духівник спікера та його секретар.

Засідання відкривається, починаються дебати. Усе в повній відповідності з традиціями. Хоча справи «доброї старої Англії» далеко відійшли від історичних традицій, вона одна по одній втрачає свої колонії, до «Спільного ринку» її не приймають, курс фунта стерлінгів катастрофічно котиться вниз...

І це теж традиції. Такі мантиї і перуки англійські судді носять з давніх-давен.

Хуртовина

ад ранок хуртовина почала вщухати, хоч до світанку було ще далеко.

В темно-синьому небі мерехтіло безліч зірок, вони додавали краси та величі північним преріям Америки, суворим зимовим ночам, коли термометр падає до найнижчого ступеня.

В чагарнику біля Великого Болота, вкритого голими осиками, стояв великий дерев'яний дім, побілений, добротний — такий, яким повинен бути дім у самотнього поселенця, що має намір одружитися. Будинок теж здавався застиглим, немов крижаним, серед навколишньої непорушності, навіть тоненька цівочка сизуватого диму, що вився вгору, здавалася приклеєною до димаря.

У глибокому свіжому снігу в дворі прокладав стежку чоловік. Добившись до дверей, він почав стукати у них спочатку кісточками пальців, а потім кулаками. За кілька хвилин у домі почулося якесь шамотіння, наче хтось уставав з постелі. Стрункий чоловік у вовняній куртці, високих гумових чоботях, у шапці з опущеними вухами чекав під дверима, засунувши руки в кишені й пританцьовуючи. Підборіддя він сховав у комір, вкритий товстим шаром інею.

Нарешті брязнув засув. У щілині прочинених дверей з'явилося ледь помітне у світлі зірок обличчя. Потім двері відчинилися, і чоловік, пританцьовуючи в зловісному мовчанні, зайшов у дім.

Двері знову зачинилися, і за хвилину в холодному мороці кімнати почалася розмова.

— Редкліф іще не повернувся. Він поїхав до міста перед полуднем і до півночі мав повернутися. Ми боїмося, що він загинув.

— Ви певні, що він виїхав з міста?

Чоловік якусь мить повагався з відповіддю.

— Один його кінь прийшов додому...

— Один кінь?

— Так, один із двох, якими він поїхав до міста. На ньому до мене щойно приїздила його дружина.

Господар мовчав. Він пройшов у темряві до дверей у глибині кімнати й відчинив їх. Пошукав сірники й засвітив лампу. В кімнаті стояла велика вугільна піч, але її опалювали дровами.

Господар відчинив дверцята й поторсав ґратки. В печі тліло кілька полінець, за хвилину вони ясно запалали.

Гість зайшов до кімнати, мружачись проти світла.

— Я покличу Білла, — сказав господар. Він був вище середнього зросту й дуже широкий у плечах. Поруч нього всі здавалися маленькими, тендітними. Господар вийшов із кімнати і, перейшовши через холодний хол, піднявся на другий поверх.

За хвилину до кімнати вбіг стрункий високий юнак Білл, робітник Карола. Він був у самій білизні й одягався на ходу.

— Хелло, Майк! — привітався юнак до гостя. — Це правда, що каже Аб? Загинув Редкліф?

— Здається, так, — спокійно відповів Майк.

— Для чужоземця це не дивно, — вів далі Білл. — В таку неgodу я б залишився в місті. Дідька лисого хтось витяг би мене звідти в таку хуртовину.

— Погода зіпсувалася аж пізно пополудні, — сказав тремтячим голосом Майк.

— Так, але ж вона й раніше мінялася, — погодився з ним Білл, надягаючи комбінезон.

До кімнати увійшов хазяїн ферми Аб Карол, тримаючи в руках куртку, хутряну шапку та шарф. Його квадратне, пооране глибокими зморшками обличчя хмурилось, поки він грів одержу біля печі. Потім мовчки одягнувся.

Майк усе ще тремтів, незважаючи на те, що вже трохи зігрівся біля печі.

Аб пішов до дверей. Проходячи повз Білла, торкнувся ліктем його руки й сказав:

— Ходім. Зачини дверцята... — звернувся він до Майка, що стояв біля печі.

За хвилину на подвір'ї почувся тупіт кінських копит. Всі троє скочили на осідланих коней.

Аб їхав попереду. Виїхали на дорогу. Тут

не було затишку, і легкий, але морозний вітер, що дув з північного заходу, наче ножем, різав обличчя.

Аб пришпорив коня.

Темрява була ще глибока й чорна, але на снігу подекуди виблискувало світло зірок. Кучугури снігу були заввишки в шість, вісім, а подекуди й десять футів. За півгодини вітер замете всі сліди. Коні пробивалися крізь хуртовину, в просвітах хмар мерехтіли зорі, освітлюючи коней і вершників.

За півгодини вони доїхали до двох рублених будівель, які, здавалося, загрузли в снігу й сиділи навпочіпки.

Вїхали у ворота, зупинили коней біля стайні.

Майк зліз із коня, передав поводи Біллу, а сам пішов до хатини. Вона була менша за стайню, футів дванадцять на п'ятнадцять. З димаря виляса цівка диму.

Майк повернувся з ліхтарем, а Білл і Аб відчинили двері стайні й почали оглядати коня.

Кінь був якийсь збуджений, очі його палали, ніздрі тремтіли. Його вкривав шар інею, він був іще не розсідланий.

— Він прогнав його, — сказав Майк, оглядаючи коня. — Напевно, зупинився, щоб розсідлати коня...

— І застряв у снігу, — додав Білл.

— І намагався якось урятуватися, — зауважив Аб.

Хвилину вони мовчали, кожен поринув у свої невеселі думки.

— Я поїду по сани, — нарешті сказав Аб.

— Краще я поїду сам, — озвався Білл. — Візьму пару коней, а кобилу залишимо тут.

— Гаразд!

Білл сів на Абового коня й зник у темряві.

Аб і Майк, поставивши кобилу до стайні, зачинили двері й попрямували до хатини.

При світлі газової лампи вони побачили бліду жінку, що сиділа біля печі. Вона гріла свої заляклі руки й дивилася на них невидючими очима.

Діти спали. Найстарша дівчинка — долі, загорнувшись у ковдру, четверо — в ліжку на сіннику. Двоє в головах, двоє в ногах. Найменший лежав у колісці, збитий із широких дощок і підвішений до сволака. Друге ліжко було порожнє, постіль неприбрана.

— Ми поїдемо шукати його, — сказав Майк. — Послали по сани. Він, напевне, хотів добратися додому...

Жінка не відповіла. Вона все ще тремтіла од холоду.

— Ми візьмемо ковдри й трохи віскі, якщо є.

Жінка показала очима на саморобний буфет, що висів на стіні, і байдуже відвернула. Майк відчинив дверцята, взяв пляшку віскі й сховав у кишеню куртки. Потім зняв з

порожнього ліжка кілька ковдр, згорнув їх, повернувся до печі й задубілими пальцями почав скручувати цигарку.

Так вони простояли майже цілу годину. Аб дивився на жінку. Він хотів висловити їй своє співчуття, подати надію. Але що він міг їй сказати?

Вона була донькою німецького поселенця Альтмана, що жив за шість-сім миль на південний схід від ферми Аба. Її батькові, молодому вже чоловікові, ще років десять тому набридло працювати на ділянці, де доводилося корчувати дерева, викопувати каміння, і він, продавши свою ферму, купив хатинку в степу. Але там він теж довго не затримався і, втративши все, що в нього було, повернувся назад.

Всю свою надію він тепер покладав на допомогу синів — двох дужих молодих хлопців, які могли б очистити велику ділянку землі й обробити та засіяти її. Але хлопці відмовилися. Вони сподівалися знайти легку роботу в місті й заробивши грошей, стати якимось на ноги. Але зароблені гроші швидко текли крізь пальці. Редкліф, їхній зять, був для них останньою надією. В нього вони сподівалися знайти притулок, незважаючи на те, що його ферма стояла на пісках. Земля тут була пісна, убога і майже нічого не родила. І все ж, поки жив Редкліф, вони мали надію. Що ж вони робитимуть, коли він загинув? А що робитиме ця жінка, дружина Редкліфа? Вона здавалася дівчинкою, хоч народила шестеро дітей!

Крізь крихітне віконце до хатини пробивався сірий світанок.

Нарешті Аб почув стукіт кінських копит і вийшов на подвір'я. Білл уже повернувся; коні струшували з себе сніг, один із них бив копитом об землю.

Аб відчинив двері й покликав Майка. Той узяв ковдри й вийшов.

Аб хотів підняти віжки, але Білл запротестував:

— Ні. Дозвольте мені. Я дещо знайшов.

І коли всі троє всілися на вузькому сидінні, Білл смикнув віжками, прицмокнув язиком, і коні рвонули.

Білл повернув до ферми Карола. Коні рвалися у посторонках, хропли і, нарешті, перейшли на галоп. Білл спритно правив ними.

Навкруги нічого не було видно, крім снігу, що білів у передсвітанкових сутінках. Дерев стояли на скелях, наче привиди, й кидали в темряву свої тіні.

Оглянувшись навкруги, Білл звернув на південь по сліду, що вів прямо на ферму Карола. Незабаром він зупинив коней.

— Тпруу! — крикнув він, натягнувши віжки. І коли коні зупинилися, збуджено додав: — Я проминув!

— А що саме ти проминув? — спитав Аб.

— Другого коня. Він ішов до нашого двору. Але замерз.

За хвилину Білл показав на великий замет. Праворуч у світанковій імлі маячили будівлі ферми.

Майк і Аб зішли із саней і почали розгрібати руками сніг. Під снігом лежав замерзлий кінь.

— Він лежить тут уже давно, — сказав Аб. Майк кивнув головою.

— П'ять або шість годин. — Потім додав: — Він зачув ферму, коли вітер змінив напрям.

— Так, — відповів Аб. Він подивився на сніг і по складках визначив напрям, у якому дув вітер. Хвилину подумавши, повернувся до саней, узяв віжки й сказав: — Я правитиму сам.

Майк сів у сани. Аб оглянув сліди, які починалися за дві-три сотні футів від його тину. Прицмокнув язиком, крикнув: «Поїхали!» — і коні рвонули з місця. Вони мчали прямо на захід, в снігову пустелю, де не видно було жодного сліду.

Минуло півгодини, година... Ніхто не промовив жодного слова. Аб знав піски краще за інших. Єдиний, хто міг знайти Редкліфа, був тільки Аб.

Аб мислив так: кінь ішов проти вітру. Він ніколи не пішов би проти вітру без причини. Причиною тут був запах ферми. Коли це дійсно так, то кінь намагався іти прямо на цей запах.

Піски простяглися на шістнадцять миль, і ніде не було жодної ферми, окрім ферми Редкліфа. Якщо Аб не зіб'ється, він утратить на те місце, звідки вийшов кінь.

Ліворуч сходило сонце, чисте і ясне в повітрі, що здавалося нерухомим.

І раптом вони побачили напівзаметений снігом санний фургон.

Аб передав віжки Біллу й зішз із саней. Майк теж зішз. Усі троє мовчали.

Аб і Майк відкопали дишель фургона й натиснули на нього. Фургон міцно застряг між обгорілими пенями. Ось чому Редкліф розпріг коней і пустив їх. Що ще він міг зробити? У фургоні було повно снігу, що набився крізь двері, а в кутку стояло три мішки з борошном і бочечка, заповнена до половини пакунками, теж засипаними сухим снігом.

Аб почав обходити сани. Раптом він відчув, що сніг під ним осідає. Аб квапливо почав розгрібати руками замет.

У ямі лежав чоловік; він, здавалося, спокійно заснув, таке безтурботне було в нього обличчя. Очі його були заплющені, плечі вкриті двома мишками. Здавалося, чоловік навіть не пробував кудись іти. Промерзлий до самих кісток, він скорився солодкому сну,

що почав його огортати. Сон здолав його, і він замерз.

Його мовчки винесли з ями й поклали на сніг. Білл тим часом випріг коней із саней і запряг їх у фургон. Усі троє мовчали. Коні рвалися в сторонку і не слухалися Білла, який намагався вирвати фургон з лещат.

— Треба сокирою попідрубувати пеньки, сказав Майк. — Заберемо фургон потім. — І знову запряг коней у сани.

Потім вони поклали тіло Редкліфа на дно саней, а самі сіли на сидіння й підібгали ноги, щоб не торкатися замерзлого.

Незабаром сани вже зупинилися на фермі Карола, і тіло мовчки перенесли до комори. Білл розпряг коней і одвів їх до стайні.

— Дружині я сам дам знати, — мовив Майк. — Чи не поїхав би ти до її батька? — звернувся він до Аба.

Аб кивнув головою.

— Зачекай, поснідаємо...

Була вже десята година, а з учорашнього дня ніхто з них і ріски в роті не мав.

Дорогою до ферми Альтманів заметів не було.

Аб увесь час думав про жінку з хатини, яка лишилася з шістьма дітьми, і його огортав сум та жаль, що загинув її чоловік.

В садибі Альтманів було затишно, привітно. Велика рублена хата з двох кімнат. Віконниці, рами й двері пофарбовані... В такому домі тільки й жити...

Аб постукав. Двері відчинила жінка, яку Аб бачив раз на віку, коли розпродавали їхнє майно. Це була неймовірно товста жінка, яка ледве вміщалася в своїй одежі. Високий, широкоплечий чоловік із довгою сивою бородою зацікавлено виглядав з-за плечей дружини. Гість у цій глухомані був подією!

— Заходьте, — весело запросив він гостя. — Ну й завірюха ж була!

Аб увійшов до кухні, що правила за їдальню й вітальню водночас. Сів на запропонований стілець і поглянув на старих, які зацікавлено дивилися на нього.

Мовчати далі було незручно.

— Помер Редкліф, — сказав Аб. — Він замерз учора, повертаючись із міста додому.

Старі сіли, наче під ними підламалися коліна. Вони мовчки дивилися на Аба, в очах їхніх відбився жах.

— Я подумав, що ви захочете поїхати до дочки, і дав вам про це знати, — тихо додав Аб.

Велике обличчя старого нараз зморщилося. Очі жінки налилися слізьми.

Так минуло дві-три хвилини.

Раптом жінка заломила свої повні руки, голова її впала на груди, і вона голосно заридала:

— Сталася божя воля!..

*З англійської переклала
Адалія СТАХОВСЬКА.*

Африка — та, що визволилась і визволяється від рабських кайданів, волелюбна, горда, яка простує вперед, у майбутнє. Але скажемо прямо: наша обізнаність з художньою творчістю народів екваторіальної Африки бідна й понині.

Виставка творів художників Конго (Браззавіль) до певної міри відкриває перед нами часточку того світу, в якому живе, працює, бореться за свою свободу і щастя обдарований народ.

Цей світ прекрасний. Він прекрасний казковим буянням природи, творчим життям народу з його філософією мирної праці, якимось особливо світлим світовідчуженням, нестримною художньою фантазією його скульпторів, живописців, безіменних творців мистецтва.

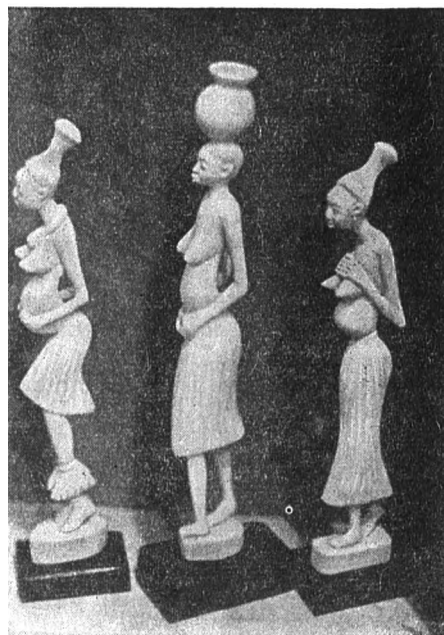
Традиційне образотворче мистецтво африканських народів — це насамперед маски і дерев'яна скульптура, жанри, що сягають своїм корінням у сиву давнину. Ними захоплюється весь світ. Показані на виставці в Москві конголезькі маски вражають своєю мальовничістю.

Маски безіменні, творці їх не позначені, як, зрештою, залишаються невідомими й автори майже всіх інших експонатів, представлених на виставці. Що ж, не будемо закидати це організаторам експозиції, адже врешті-решт автором, творцем усього прекрасного є народ.

Дерев'яна скульптура — один з найстародавніших і найулюбленіших видів творчості африканських народів. Вони досягли високої досконалості в цьому жанрі. Своєю довершеністю твори конголезьких майстрів нікого не залишають байдужим. Якщо без-

іменний майстер створює скульптурний портрет людини, — а їх багато на виставці, — то, вдивившись у нього, ви побачите не тільки зовнішні риси, але й характер цієї людини, її внутрішній світ. Ось портрет молодого африканця — перед нами сильний, мужній юнак, який ніби втілює сьогодишню Африку, ту, що звільнилась чи звільнюється від пут чужоземного гноблення. Такому нічого не страшно, він сміливо дивиться вперед, впевнений у своїй правоті й силі.

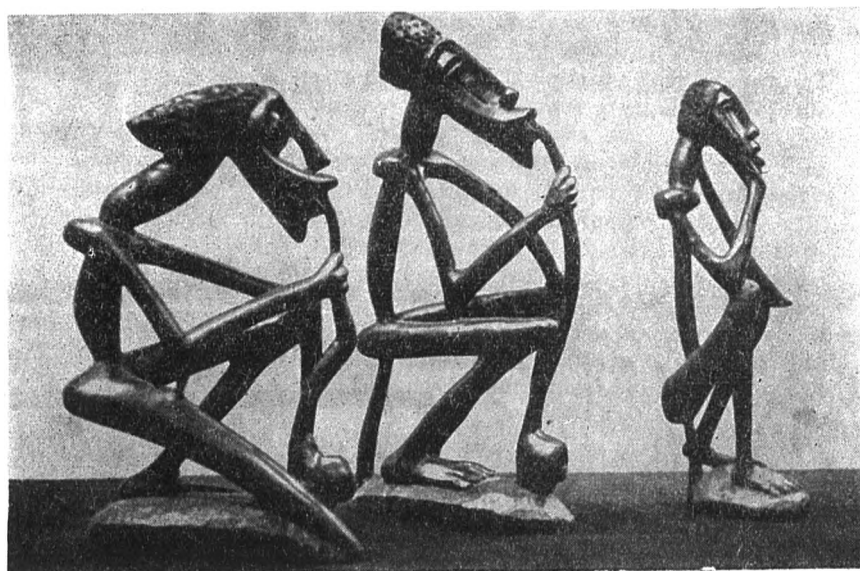
А як витончено виконані портрети конголезьких жінок! Не менш

А. КРОЛЬ

ЗУСТРІЧ З ПРЕКРАСНИМ

Так хочеться назвати цю виставку. Вона не велика. Та години, проведені серед творів художників Конго (Браззавіль), повні несподіванок, відкриттів і знахідок, найцікавіших проникнень в глибини тропічної Африки. Що знаємо ми сьогодні про неї — не про ту, що в дитинстві хвилювала уяву сторінками книжок Жюль Верна, Луї Жаколю, П'єра Бенуа, а саме сьогодишню? Тієї «екзотичної» Африки нема. Вона похована під осколками колоніалізму. Є інша

(Браззавіль) було ще колонією Франції, молодий французький етнограф і художник П'єр Лодс створив у передмісті Браззавіля — Пото-Пото невелику експериментальну майстерню. Він керував нею до 1962 року. А школа живопису, що дістала назву Пото-Пото, виникла випадково, за незвичайних обставин.

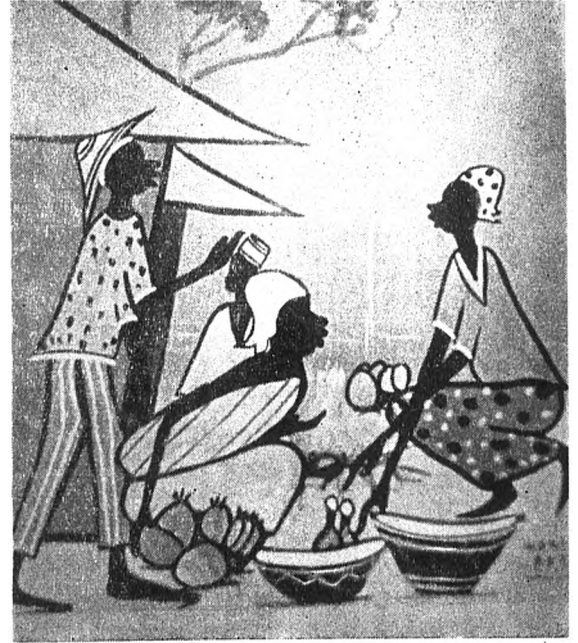
Одного дня кудись зник молодий служник Лодса — Оссалі. Його шукали кілька днів, і нарешті знайшли у відлюдному місці — Оссалі малював на звороті старої топографічної карти якихось дивовижних птахів. Служник чекав, що його покарають за втечу — це було неминуче в колоніальному Конго. Але Лодс, вражений здібностями юнака, натомість подарував йому олівці й фарби.

Через якийсь час друзі Оссалі заповнили майстерню Лодса своїми малюнками — зображеннями казкових риб, птахів, звірів. Так народилася школа Пото-Пото.

Не втрачаючи своєї самотності, школа Пото-Пото незабаром зазнала, однак, впливу європейського, головним чином, французького мистецтва і далеко не вільна від елементів абстракціонізму.

Реалістичні твори Пото-Пото — а їх на виставці переважна більшість — зачаровують своєю багатобарвністю, динамікою, експресією, дивною витонченістю. В жанрових сценах розкривається життя й напружена праця конголезців. Дивовижний світ птахів, риб, звірів, зображуваних художниками, захоплює невичерпною фантазією.

Поряд з творами школи Пото-Пото на виставці експонувались роботи майстрів іншого, більш молодого центру художньої культури Конго, — «Мануфактури мистецтв і художніх промислів (Браззавіль)».

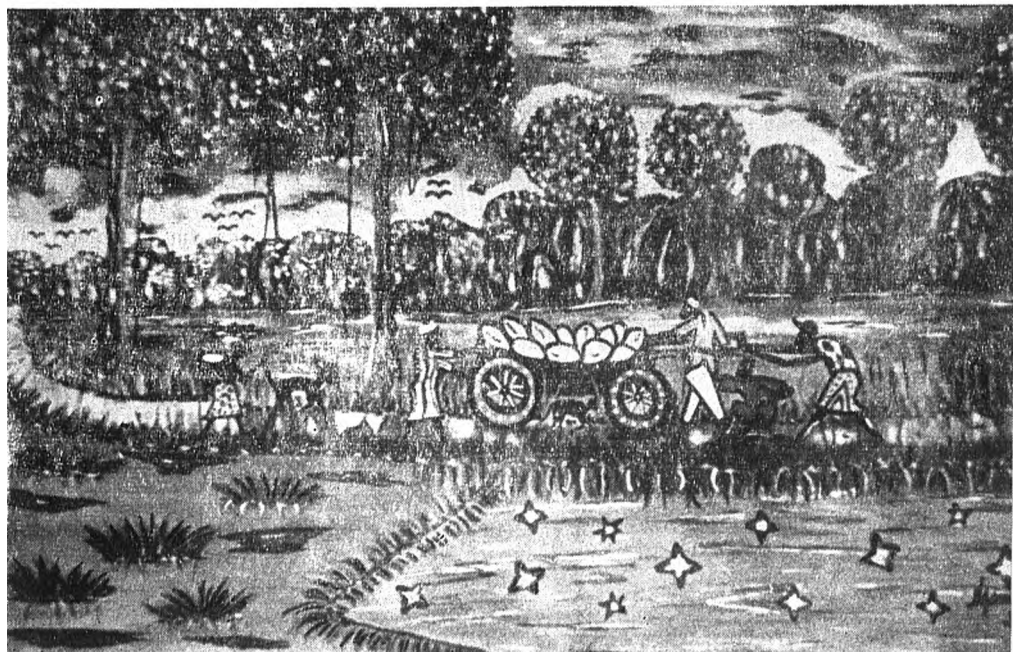

виразні й скульптурні композиції, що відображають побут і життя народу Конго.

Проте масками та дерев'яною скульптурою далеко не вичерпується багатобарвне конголезьке мистецтво. Чудові твори з теракоти зображують різні жанрові сцени.

Не меншу цікавість викликає живопис художників Конго і особливо так званої школи Пото-Пото. Вона широко відома в усьому світі, і на ній варто коротко зупинитись.

Історія виникнення цієї школи така. В 1961 році, коли Конго

АНГЛІЯ

Після чотирьох років мовчання драматург Гарольд Пінтер виступив з новою п'єсою під назвою «Ландшафт». Це одноактівка, розрахована на 40 хвилин гри. Поставить її лондонський театр «Олдвіч».

Пінтер вважає новий твір переломним у своїй творчості, хоча йому самому важко визначити, чому саме.

«Це п'єса про чоловіка й жінку, про те, що вони бачили й пережили — оце й усе, що я можу сказати з приводу «Ландшафту». Ну, а щодо того, що спектакль буде надто короткий — можливо, я напишу ще одну п'єсу й обидві ставитимуть в один вечір», — заявив драматург на прес конференції.

Пітер Брук має намір перенести на екран дві п'єси Шекспіра — «Макбет» і «Король Лір», — що з великим успіхом йшли на сцені «Ройял Шекспір компанії». Головні ролі в обох екранізаціях виконуватиме Пол Снофффілд.

До ювілею Джонатана Свіфта у видавництві «Оксфорд юніверсіті прес» вийшла однотомна збірка поезій великого англійського сатирика.

Коли в Дубліні в 1735 році готувалося до друку перевидання зібрання творів Свіфта, він сам вилучив з другого тома кілька своїх поезій.

Нещодавно бібліотека Оксфордського університету придбала свіфтівський стародрук, в якому вміщені вірші, вилучені Свіфтом з видання 1735 року.

Герберт Девіс, упорядник однотомника підготовлено-

А. Сенгецохіо. Зустріч з Леніним.

ЗВІТ МОНГОЛЬСЬКИХ МИТЦІВ

Наприкінці минулого року в Улан-Баторі відкрилася виставка творів монгольських художників, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. На ній були представлені нові праці майстрів різних жанрів: живописців, графіків, скульпторів, а також народних умільців.

Цілу стіну експозиційного залу було відведено діорамі, що змальовує битву при Халхін-Голі, створеній групою художників під керівництвом Б. Равсала. Розміщена на передньому плані діорама начебто визначала головну ідею виставки: міцний зв'язок і непорушну дружбу монгольського і радянського народів.

Визвольну революцію, вірність ідеям Жовтня оспівують кращі митці

Монголії — народний художник МНР У. Ядамсурен (картина «Друзі») і заслужений діяч мистецтв МНР А. Сенгецохіо, полотно якого «Зустріч з Леніним» відтворює історичну подію в житті монгольського народу — зустріч у листопаді 1921 року посланців молодого народної республіки з вождем світового пролетаріату. Обидва художники працюють у традиційній манері плоского живопису. Старовинні національні традиції розвивають й інші автори.

Привертає увагу картина Б. Чогсома «Лікар Немой». Динамічна композиція, вдале поєднання світла і тіней дозволили художнику створити героїчний образ радянської людини — лікаря С. М. Немого, що працював у 1930-х роках у Монголії і загинув під час контрреволюційного заколоту.

Велику увагу приділили упорядники виставки і скульптурі. Портрет Сухе-Батора роботи скульптора Буяндалая, його ж «Партизан», динамічна група футболістів («Матч») 24-річного Д. Тамсага, бронза Міжжиря свідчать про зрілий талант митців.

Великою майстерністю, тонкою, майже філігранною роботою вражає різьблення по дереву Д. Гевшееху

П. Пушин. Діти народності паган.

і Лувсанцерена. З великим смаком виконані фігурки тварин і птахів різьб'яра Жамбала, якому за сирови-

ну править найрізноманітніший матеріал — дерево, кістка, туп і навіть пір'я.

ПИСЬМЕННИК ПРО СВОЮ КНИГУ

«Немає нічого важчого, ніж пояснити, чому ти написав ту або ту книгу. Найбільше, що можна зробити — це розповісти, за яких обставин вона виникла, — розповідає відомий французький письменник В. Познер. — Мій твір «Тисяча і один день» присвячений Радянському Союзу. Але якщо я вже намагаюсь його схарактеризувати, то передусім треба визначити жанр. Чи це роман? Ні. Мемуари? Теж ні. Подорожні нотатки? Категорично — ні. Тоді, що це? Я ставив це запитання іншим. Відповіді я так і не дістав.

Я приїхав з Франції до Росії, коли мені було шість років. Незабаром вибухла перша світова війна, про повернення до Франції нічого було й думати. Я ходив до гімназії в Петрограді. А за три роки ударив грім Революції.

Змалку я писав вірші. Природно, спочатку французькою мовою. Але я жив у Росії, вчився тут, мав російських друзів і — перейшов на мову російську. Я зростав у літературному

середовищі. Мій батько працював з Максимом Горьким, який бував у нас в гостях. Це, мабуть, був найбільший друг нашої сім'ї; він читав мої вірші і давав мені поради. Завдяки Горькому я потрапив у світ літератури й мистецтва, познайомився з багатьма російськими поетами — Олександром Блоком, Маяковським, Ахматовою, Пастернаком.

Мені минуло чотирнадцять років, а в роки революції молодь мужніє швидко, і я зблизився з гуртком письменників, що заснували одну з перших літературних груп у новій Росії — групу «Серапіонові брати». Та коли мені сповнилося шістнадцять років, настав мир, і я повернувся до Франції.

Я вже казав, що моя книга — це не збірка спогадів. Але мені здається, якби я не був свідком вуличних боїв у 1917 році, якби не бачив великих демонстрацій робітників, солдатів і матросів, якби не знав голоду й зими часів громадянської війни, я б своєї книги не написав.

Недавно я провів разом з дружиною кілька місяців у Радянському Союзі. Природно, я хотів знову відкрити в Ленінграді те, що бачив і пережив у цьому місті. І це одна із складових частин моєї книги, але — далеко не головна. Передусім я хотів побачити, якою стала ця країна через півстоліття після революції, що її свідком я був.

го «Оксфорд юніверсіті прес», включив до ювілейної збірки новознайдених віршів.

Вийшла друком книга Френсіса Чічестера «Джипсі Мот» подорожує навколо світу», в якій він розповідає про свою славнозвісну подорож. Книга ілюстрована фотографіями, зробленими самим мандрівником.

БОЛГАРІЯ

Нещодавно в Софії відбулася персональна виставка молодого болгарського художника Антона Петкова.

А. Петков. Мати. Ліногравюра.

Талановитий графік цікавиться сучасними проблемами народного життя. Графічні полотна Петкова напрощуд динамічні й експресивні. Не чужі художникові й загальнолюдські проблеми. Його планати «В'єтнам», «Африканський ранок» тощо позначені ланізмом і ефентністю композиції.

Антон Петков працює в галузі книжкової ілюстрації. Він оформляв твори Орлина Василева, Йордана Радичкова та інших.

ГОЛЛАНДІЯ

«Відвідайте нові вистави Міжнародного театру народного танцю!» — закликають афіші на вулицях Амстердама.

Новий театр, який відразу викликав величезний інтерес у любителів мистецтва хореографії, заснували відомі голландські актори

Жерар Бітнер і Тоні ван Бред. Мета нового колективу — знайомити глядачів з танцями різних народів світу і передусім — народів Східної Європи.

ІТАЛІЯ

Роберто Росселіні розпочав роботу над історичним кінофільмом про життя римського імператора Калігули. Помічником Росселіні в створенні фільму «Калігула» буде його син Ренцо.

«Перш за все, це не просто екранізація самої опери, а цілком самостійний кінотвір», — каже італійська оперна співачка Анна Моффо про характерні особливості нового кіноваріанту опери Верді «Травіата». Анна Моффо виконує головну роль у цьому фільмі, режисером якого є Маріо Ланфранкі.

Анна Моффо у фільмі «Травіата».

Вітторіо де Сіка знімає фільм за сценарієм Чезаре Дзаваттіні — про долю італійських робітників, що в пошуках заробітку виїждять працювати за кордон. Дія фільму відбуватиметься головним чином у Швеції. Одну з жіночих ролей виконуватиме Софія Лорен.

НОРВЕГІЯ

Великий норвезький драматург Генрік Ібсен впроваджує кілька років працював у театрі як художній керівник і режисер

Я не їздив трасами, що їх обирають туристи. В усі пори року я їздив по найменш відвідуваних місцях. Ми були в Сибіру, на Кавказі, в Середній Азії і за полярним колом. Всюди я розмовляв з людьми, слухав і занотовував їхні історії.

Я відвідав фабрики і наукові інститути, колгоспи і школи, старовинні міста, як Самарканд, Бухара, Дербент,

і міста молоді, як Нар'ян-Мар чи Сумгаїт. Я розмовляв з людьми в їх квартирах, на роботі, на вулиці, на ринку, в парку, в поїзді, в літаку. Я прагнув зрозуміти, як перемінилося їхнє життя в порівнянні з життям їхніх батьків.

Чи пощастило мені в моїй книзі відтворити картину сучасної радянської дійсності, вирішать читачі».

РІК

1972-й...

Сталося так, що зйомки фільму «День, коли риби виринули з води...» Какоянїс закінчував у трагічні для Греції дні фашистського перевороту. Новий твір відомого режисера відразу ж набув особливого громадського звучання.

Какоянїс, один із засновників сучасної грецької кінематографії, немало зробив для того, щоб кіномистецтво його батьківщини перетнуло кордони й вийшло на світовий екран. Досить нагадати такі його роботи, як «Стелла», «Дівчина в чорному», «Електра». І ось тепер — «День, коли риби виринули з води...»

Дія фільму відбувається в 1972 році на острові Карос, але глядачам ситуація знайома: щось подібне сталося, коли американський літак загубив водневі бомби поблизу Паломареса. У фільмі йдеться про патрульний американський літак, навантажений двома атомними бомбами і таємничою металевою скринькою, у якій схована не менш таємнича речовина. Літак гине в морі поблизу острова Карос. Екіпаж, перш ніж

залишити літак, викинув скриньку за борт. У той час, коли два льотчики дістаються пустельного берега острова, Пентагон спішно вираджає на Карос двох «туристів» із завданням будь-що розшукати скриньку.

Для мешканців Кароса ця подія — наче манна небесна. Слідом за «туристами» — таємними агентами — на острів приїждить безліч туристів справжніх, а також археологів і просто цікавих з усього світу. Знаходить скриньку кароський пастух і намагається її відкрити. Кінець кінцем йому це вдається. Коли, не побачивши там нічого цікавого для себе, пастух викидає вміст скриньки у море, незліченні мертві риби спливають на поверхню...

В своєму інтерв'ю газеті «Леттр франсез» Какоянїс сказав, що хоче застерегти людство: «Слід завжди дивитися у майбутнє. Нині все частіше люди запитують себе: а чи не почнеться «все» з Греції? Фашистський переворот — перший крок до руйнування світу».

У фільмі багато танцюють, розважаються. Мікіс Теодоракіс написав радісну, безтурботну музику, що контрастністю своєю ще більше відтінює трагедію, яка відбувається за лаштунками цього карнавалу. Це пародія на щастя. Карикатура на

Кадр з фільму «День, коли риби виринули з води...»

життєрадісність. Моді 1972-го року, намальовані самим Какоюнісом, є не що інше, як продовження моди сьогоднішньої.

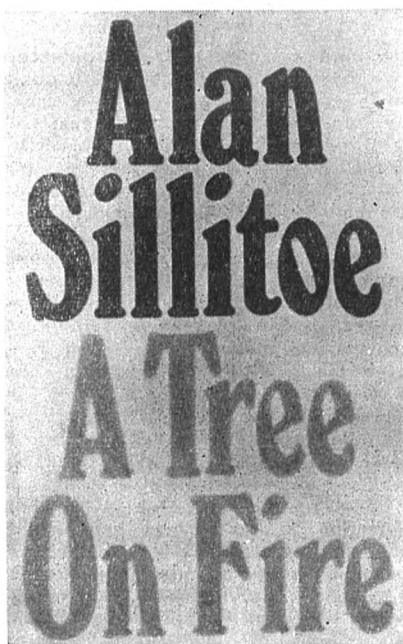
«На перший погляд, «День, коли риби виринули з води...» — невимбаг-

лива комедія, — пише «Франс ну-вель». Але, коли кожна деталь стає на своє місце, нам відкривається обличчя правди. Суворе, страшне обличчя...»

«ПАЛАЮЧЕ ДЕРЕВО»

Новий роман англійського письменника Алана Сіллітоу «Палаюче дерево», як і його попередні твори, розповідає про життя простих людей, робітників. Герої цього роману Френк Доулі і Альберт Хендлі — друзі, але дружба їх триває недовго. Коли Френк, кинувши напризволяще вагітну дружину, яка приїхала до нього в Алжир, тікає з коханкою, на допомогу Мірі Доулі приходить колишній друг Френка художник Альберт Хендлі.

Рецензент газети «Морнінг стар» Едді Вудз, розповідаючи про роман «Палаюче дерево», пригадує перший твір Сіллітоу «Суботній вечір і недільний ранок», який здобув загальне визнання у читачів і літературних критиків. Новий роман, на думку рецензента, написано так само майстерно, з теплим гумором і глибоким проникненням у життя простих людей, напрочуд поетично і переконливо. Едді Вудз вважає, що успіх

Обкладинка роману Алана Сіллітоу «Палаюче дерево».

роману «Палаюче дерево» дає всі підстави сподіватися, що наступний твір Сіллітоу теж порадує читачів.

НЕПІДВЛАДНИЙ ЧАСУ

«Досить провести навіть кілька годин у товаристві Сікейроса, — пише один з італійських журналістів, — аби зрозуміти, що допомагає йому завжди здійснювати свої плани. Енергія, яку немовби випромінює ця людина, тверда переконаність, що завжди бринить в його словах, надзвичайно емоційне, жваве ставлення до всього, що відбувається навкруги — є виявом якоїсь величезної внутрішньої сили, котру не владен знищити час.

Сікейросу зараз 71 рік, але, незважаючи на це, він і зараз такий,

яким був замолоду — коли боровся в лавах мексиканських революціонерів, коли поспішав на допомогу республіканській Іспанії, коли очолював страйкуючих гірників.

Сікейрос ніколи не відокремлював свого мистецтва від найпекучіших проблем сучасності, від проблем політичних і соціальних, і тому творчість його так органічно пов'язана з його боротьбою».

Мексиканський художник нещодавно відвідав Італію і незабаром знов приїде туди. Однією з цілей його приїзду буде виконання стінних малюнків в школі містечка Аріччо.

«Роботу я вже розпочав, — сказав представникам преси митець, — а за три місяці повернуся, щоб завершити її. Фрески в Аріччо — це мій подарунок трудящим вашої країни».

З Італії Сікейрос виїхав до Франції, де незабаром має вийти друком збірка поезій Пабло Неруди з його ілюстраціями.

Біографи Ібсена приділяли досі мало уваги цій сфері діяльності письменника. Тим-то загальну цікавість збудила надрукована в столичному часописі «Св. Галлвард» стаття Родеріка Рудлера «Ібсен як театральний режисер у Христіанії (давня назва столиці Норвегії)». Автор полемізує з біографами, які недооцінювали діяльності молодого, енергійного інсценізатора.

ПОЛЬЩА

Спілка польських літераторів уперше присудила премію ім. В. Маха за найкращий дебют молодому письменнику, який не є ще членом Спілки. Першим лауреатом премії став Пйотр Войцеховський, автор повісті «Кам'яні бджоли».

Театр ім. Сольського в Гарнуві до 60-річчя з дня смерті Станіслава Виспянського поставив його драму «Весілля». Режисер спектаклю — Яніна Орша-Луна-севич, музику до нього написав П. Перковський.

Здійслює Велецька і Юзеф Гарасевич в сцені з спектаклю.

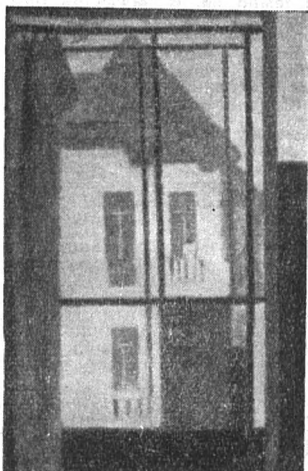
РУМУНІЯ

У «Музичному видавництві» Спілки композиторів вийшла «Історія балету» Тільде Урсяну, Йона Янеджика і Лівіу Іонеску.

Румунські історики балету простежують розвиток мистецтва танцю від давніх часів, через античну драму, містерії й спектаклі Середньовіччя і Відродження до наших днів. Центральна частина книги присвячена балету XX сторіччя. Окремий розділ «Історії балету» розповідає про творчість румунських майстрів.

Нещодавно в Бухаресті відбулася виставка творів художника Октава Ангелуце, на якій було представлено пейзажі, портрети, а також історичні композиції митця. Найбільш цікавими роботами Ангелуце мистецтвознавець Дан Григореску вважає «Пейзаж з червоним млином», «Вікно майстерні» та історичну композицію «Війна».

«Це виставка справжнього майстра, — пише Д. Григореску, — майстра, який спромігся виявити свою творчу самобутність в найвідоміших стилях».

Октав Ангелуце. Вікно майстерні.

США

Як справжню літературну подію розцінюють тут публікацію в Нью-Йорку невідомого досі оповідання Джеймса Джойса, написаного понад півстоліття тому в Трієсті. Оповідання має назву «Джано Джойс», зміст його — кохання молодого вчителя до своєї учениці, набагато молодшої від нього. Твір приваблює не тільки чудовим описом кохання, а й ліричними роздумами людини, що прощається з молодістю.

Американський письменник Філіп Рот — продовжувач кращих традицій вітчизняного реалістичного роману. Його новий твір «Коли вона була добра» перегукується з такими шедеврами як «Американська трагедія» Драйзера і «Головна вулиця» Сінклера Льюїса.

«Коли вона була добра» — роман соціальний. Філіп Рот розповідає про життя в маленькому американському місті, про руйнування сім'ї, деградацію суспільного життя. Героїня роману Люсі Нельсон, дівчина з добропорядної родини, перетворюється на людину-ненависницю і злочинницю.

«ЛЮБЛЮ ЖИТТЯ, НЕНАВИДЖУ НАСИЛЬСТВО...»

Видатний іспанський кінорежисер Луїс Бунюель, який вже багато років живе в еміграції в Мексиці, у своєму недавньому інтерв'ю сказав:

«В кіно я буваю дуже рідко, вісімдесять разів на рік. Один з моїх найулюбленіших кінорежисерів — Фелліні. Його фільми хвилюють мене до глибини душі.

Фільм перестає подобатися мені, коли я починаю помічати техніку кінозйомки. Я завжди прагну знімати так, щоб мої технічні прийоми залишалися непомітними для глядача. Якщо вони впадають в око, фільм нічого не вартий.

Дехто вважає мене мізантропом. Це неправда. Мене звинувачують в тому, що я надто часто показую людські вади — фізичні й моральні. Я показую те, що бачив. А духовна бідність деяких моїх персонажів повинна, на мою думку, викликати скоріше співчуття, ніж ненависть.

«Денна красуня» — мій останній

Режисер Бунюель і Катрін Денев — виконавиця головної ролі у фільмі «Денна красуня», відзначеному головним призом на кінофестивалі у Венеції.

фільм. Мені минуло 67 років. Якби я був полковником, то вже давно був би на пенсії. Але я не військовий, і цілком можливо, колись зніму ще кілька фільмів.

Я люблю життя, ненавиджу насильство, не можу бачити, як летять кров. Своєю творчістю я все це сказав».

ГОРДІСТЬ АВСТРАЛІЇ

Австралія справедливо пишається творчістю своєї найстарішої письменниці Катаріни Сусанни Прічард. Нещодавно вийшов друком новий роман 84-річної письменниці «Невловиме полум'я», в якому розповідається про борців за мир 50-х років.

«Катаріна Сусанна Прічард користується загальною любов'ю у себе на батьківщині, — пише рецензент газети «Морнінг Стар» Білл Ірвін, — і публікація її роману «Невловиме

полум'я» стала справжньою подією в Австралії».

Роман розповідає історію життя австралійського журналіста, який, нехтуючи кар'єрою, високою посадою, стає до лав борців за мир. «Це рішення, — пише Білл Ірвін, — виводить його на тернистий шлях боротьби, йдучи яким він починає розуміти рушійні сили суспільства й по-новому оцінює власне життя».

К. С. Прічард, письменниця-комуністка, є основоположницею австралійського реалістичного роману, її твори перекладені на багато мов світу і добре відомі й радянському читачу. В новому творі письменниці, як і раніше, відтворює найбільш актуальні події сучасності, йде в ногу з життям і сама, в свою чергу, впливає на нього.

ОСТАННЯ МОНОГРАФІЯ САДУЛЯ

На воллах французьких книгарень з'явилася монографія про життя й творчість ушлявленого французького актора Жерара Філіпа. Автор книжки — недавно померлий кінокритик

Жорж Садуль. Це остання праця відомого мистецтвознавця.

Аналізуючи творчість Жерара Філіпа, Садуль пише: «Образи, створені на екрані цим чудовим актором у 1946—1959 рр., дозволяють глядачам пізнати життя Франції наших часів і Франції перших повоєнних років. Цим пояснюється велика міжнародна популярність Філіпа — популярність, якої в повоєнний період не знав жоден інший французький актор».

К Пабло Касальс

Пабло Касальс.

У 1876 році в каталонському містечку Вендреллі народився хлопчик Пабло, якому судилося стати одним з найславеніших музикантів нашого часу. Пабло Касальс уперше взяв до рук віолончель, коли йому сповнилося одинадцять років. У Вендреллі гастролював відомий у той час віолончеліст Гарсія. Пабло змалку виявляв неабиякі музичні здібності; побувавши на концерті Гарсія, він попросив батька купити йому маленьку віолончель.

Незабаром маленький Пабло їде до Барселони, де починає вчитись у місцевій муніципальній музичній школі.

Живучи в Барселоні, Касальс змушений був сам заробляти гроші, бо батьки не могли допомагати йому. В складі тріо він виступав в кав'ярні на околиці Барселони. Одного разу маленький оркестр замість звичайних вальсів та оперних арій виконав програму класичної музики. Пабло грав соло на віолончелі. Сталося так, що саме того вечора серед відвідувачів кав'ярні був іспанський композитор і піаніст І. Альбе-

ніс. Гра талановитого юнака надзвичайно сподобалася йому, і він дав Касальсу рекомендаційні листи в Мадрид.

Другим покровителем молодого Касальса став відомий французький композитор і піаніст К. Сен-Санс, з яким Пабло познайомився у свого барселонського вчителя музики. Сен-Санс запропонував юнакові зіграти свій концерт для віолончелі і сам акомпанував йому.

— Це найкраща інтерпретація мого концерту з усіх, що я чув, — сказав Сен-Санс.

Відтоді починається триумфальна подорож Касальса по країнах і столицях світу.

Коли в Іспанії переміг франкістський режим, Касальс на знак про-

тесту проти фашистського терору завжди покинув батьківщину і оселився спочатку у Франції, а потім в Пуерто-Ріко. Він постійно допомагає іспанським емігрантам-республіканцям, а також тим іспанцям, яких переслідує режим Франко. Артист каже, що найбільша мрія його — повернутися до рідної Барселони, у визволену Іспанію, і диригувати там «Дев'ятою симфонією» Бетховена.

Найстаріший музикант світу Пабло Касальс живе в місті Сан-Хуані, у віллі на березі моря.

— До скону свого, — каже він, — я творитиму музику, яка є сенсом мого життя. Адже я не вмію робити нічого іншого...

22-річний Пабло Касальс під час свого дебюту в Парижі.

П. Касальс і Альберт Швейцер.

ФРАНЦІЯ

Останній роман П'єра Гамарра, виданий нещодавно «Едітер франсез реюні», зветься «Таємниці Тулузи». Дія його відбувається 1858 року, після замаху Орсіні на Наполеона III. Поліція нишпорить вдень і вночі містом, намагаючись викрити щойно створені робітничі організації. Але найбільше допікає властям таємничий революціонер Жак Солей, що ходить від села до села, від міста до міста, закликаючи людей боротися за встановлення республіки. Трудовий люд обожнює свого героя, а для поліції він невловимий. З будь-якої халепи він виходить переможцем.

Роман історичний, але Гамарра не претендує на строгий документалізм. Критика характеризує «Таємниці Тулузи» як «політичний роман, автор якого трактує політику в манері Дюма чи Ежена Сю».

Режисер Ален Рене («Хіросіма, моє кохання», «Миного року в Марієнбаді та ін.) знімає фільм під назвою «Кохаю тебе, кохаю». Зйомки цієї стрічки оточені таємницею і сам сценарист фільму Жак Стенберг дає ухильні відповіді на запитання кореспондентів:

«Ален Рене заборонив мені розповідати про цей фільм. Мабуть, він-таки має рацію, бо хіба знаєш заздалегідь, що в тебе вийде, навіть коли вкладаєш у свій твір всю душу.

Ми працювали над сценарієм кілька років. Кажу «ми», бо після того, як у 1961 році вийшла друком моя книжка «Робочий день», Рене подзвонив мені й запитав, чи не бажаю я написати сценарій. Рене робить так завжди — звертається безпосередньо до літераторів, чиї твори йому сподобалися».

Домініна Делуш, колишня асистентка Федеріко Фелліні й автор кількох короткометражних фільмів, дебютує як режисер повнометражної стрічки «24 години з життя жінки» (за Стефаном Цвейгом). В ролі героїні виступить Даніель Дар'є.

З чотирьох томів складатиметься перше повне видання листування між Бальзаном та Е. Ганською, підготовлене до друку працівником паризького Національного музею Роже П'єрро.

Перший том, що охоплює період 1832 — 1850 рр. (до одруження великого письменника з Е. Ганською).

РІЧАРД БЕРТОН— РЕЖИСЕР

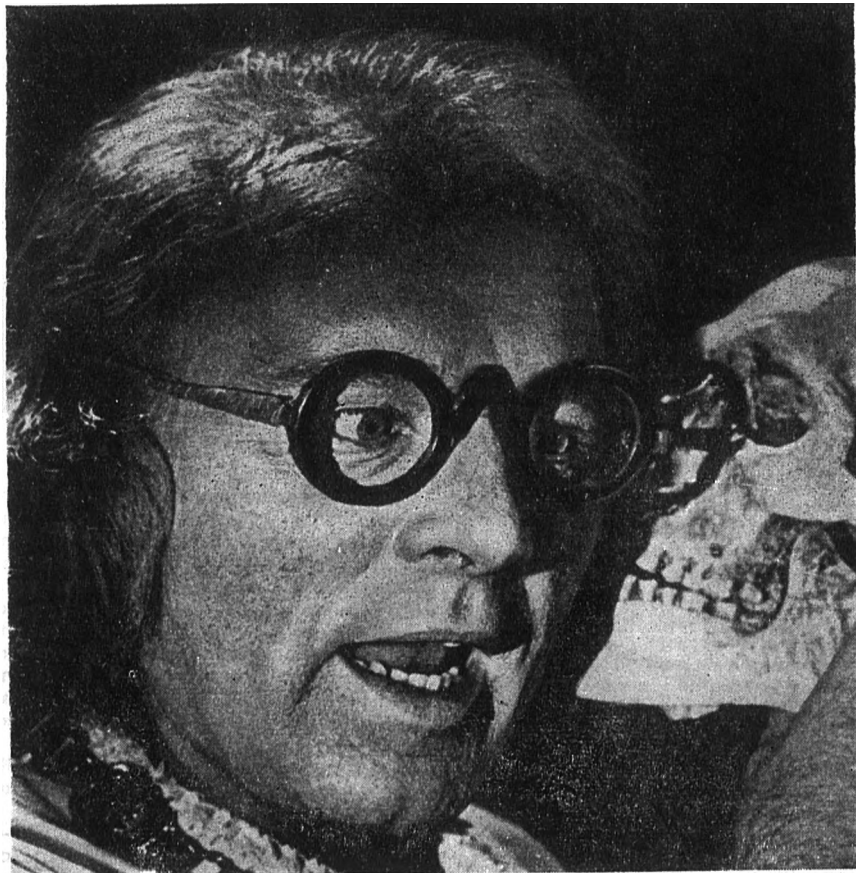
Популярний англійський актор Річард Бертон у співдружності з режисером Невілом Когхілом зняв фільм за твором попередника Шекспіра англійського драматурга Крістофера Марло «Трагічна історія докто-

ра Фауста». (Це була одна з перших у світовій літературі спроб створити образ ученого, який продає душу дияволу).

Бертон грає також у фільмі головну роль, виступаючи разом з Елізабет Тейлор.

В одному з останніх інтерв'ю Бертон розповів:

«Відтоді як я двадцятирічним хлопцем прочитав уперше «Трагічну історію доктора Фауста» — моєю мрією стало зіграти головну роль у цій п'єсі. Мені хочеться, щоб наш фільм став справжнім акторським досягненням».

Річард Бертон в ролі доктора Фауста.

СУЧАСНИЙ МАТРІАРХАТ?

Відомий французький письменник, член Гонкурівської академії Ерве Базен, чиї романи «В ім'я сина» та інші були перекладені російською мовою, написав нову повість — «Подружжя життя».

Цьому творові присвятив свою ре-

цензію, вміщену в газеті «Фігаро літерер», критик Робер Кантер.

Критик зазначає, що Ерве Базен має великий талант і широке коло прихильників-читачів. Популярність його пояснюється передусім тим, що в своїх книжках він порушує побутову тематику і робить це надзвичайно вміло й проникливо.

В новій повісті, витриманій у традиційному стилі, Базен розповідає про життя типового французького подружжя.

Героєм твору є скромний провінціальний адвокат, який одружується

в двадцять п'ять років. В повісті йдеться про наступні п'ятнадцять років його життя (час дії: 1953—1967 роки).

Письменник детально змальовує весільну подорож, народження дітей, сімейні чвари, подружні зради тощо. В центрі уваги автора — переживання чоловіка, його думки й почуття.

Чоловік поступово переконується, що втрачає авторитет у власному домі, втрачає свою особистість і навіть почуття відповідальності. Все життя ним керували й керують жінки. В дитинстві — мати й сестра, тепер — дружина й теща. І ця залежність його весь час поглиблюється.

РЕЛІКВІЇ

МАРЛЕН ДІТРІХ

Три речі супроводжують Марлен Дітріх в усіх її подорожах: велика чорна лялька, з якою вона виступала у фільмі «Голубий ангел», фотограф Ернста Хемінгуей й балетні черевички, подаровані їй колективом московського Великого театру.

Про цю свою «таємницю» видатна акторка розповіла нещодавно репортерів «Нью-Йорк таймс». (До речі, репортерів пощастило, бо Марлен Дітріх дає інтерв'ю дуже рідко й вельми неохоче).

— Я не шукаю слави кінозірки, — сказала вона. — Просто тому, що не вважаю себе актрисою кіно. Після «Нюрнберзького процесу» я не виступала в жодному фільмі, та й сам «Процес» був винятком.

НОВИЙ ФІЛЬМ ТАТІ

У Парижі відбулась прем'єра кольорового широкоекранного фільму Жака Таті «Час відпочинку». Режисер працював над ним чотири роки. Таті збудував на зйомочній площадці справжнє ультрасучасне місто, в якому поставлені на рейки будинки можна було пересувати, міняючи пейзаж. На думку кінокритиків, художнє оформлення фільму надзвичайно вдале.

Дія розгортається протягом доби, часу, відведеного для групи американських туристів на огляд Парижа.

Нарешті він доходить висновку, що людство вступає в епоху «панування жінки», матриархату. Щоправда, жінка теж істота не цілком вільна. Вона — невідлучниця дітей і різних життєвих обставин. Таким чином, ніхто не щасливий у подружньому житті, хоч спільне життя й має певні переваги. До розлуки ж не доходить переважно через брак волі й рішучості тощо.

Французькі критики одногласно вказують на те, що нова повість Базена є неабияким літературним явищем і водночас цікавим соціологічним документом. Авторів пощастило уникнути шаблонів і створити річ цікаву, оригінальну й правдиву.

Марлен Дітріх заявила кореспондентові, що вона цілком і повністю підтримує в'єтнамський народ в його боротьбі за свободу, проти американської агресії. Про цю позицію акторки свідчить також її репертуар: вона виконує відому пісню Піта Сігера «Куди поділися всі квіти?» З свого австралійського туру Марлен Дітріх привезла антивоєнну пісню «Біла трава». В ній йдеться про скаліченого на війні солдата, який, повернувшись з війни, застає своє місце в руїнах. В рефрені пісні солдат повторює: «А мені сказали, що ми перемогли, ура!»

Із смутком згадує акторка своїх великих і, на жаль, не живих уже друзів, серед яких були Хемінгуей і Кокто, Жерар Філіп і Едіт Піаф.

— Вже не залишилося жодної людини, якій би я, в разі потреби, могла подзвонити о четвертій ранку, — сумно каже вона. — Я завжди мала популярність, але людині цього ще не досить. Справжні друзі — ті, до яких можна звернутися о четвертій ранку...

Протягом тижня ця група побувала в усіх великих столицях Європи. І що ж? Світ, який вони тут бачать, нічим не відрізняється від того, де вони живуть...

В цьому фільмі автор «Канікул пана Гуло» та «Мого дяді» залишається вірним своїй темі — сатиричному зображенню надмірно змеханізованого сучасного життя.

«Час відпочинку» складається з двох частин. В першій розповідається про засилля техніки в житті сучасної людини. В другій частині висловлена ідея всевладності речей в буржуазному суспільстві.

У фільмі, крім самого Таті, немає професійних акторів.

Французька критика визнає цю стрічку найкращим фільмом Таті.

вже з'явився на полицях французьких книгарень.

Видання це є не тільки важливим додатком до біографії Бальзана, але й цікавим документом, що розкриває творчу лабораторію письменника, історію виникнення «Людської комедії».

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Нещодавно тут було відзначено 50-річний ювілей об'єднання художників-графіків «ГОЛЛАР», відомого далеко за межами країни.

У 1917 році кілька чеських художників об'єдналися у групу, якій дали ім'я Вацлава Голлара — видатного чеського графіка XVII ст.

Об'єднання влаштувало в 1918 році свою першу виставку, в якій взяли участь п'ятнадцять художників, і серед них славнозвісний Макс Швабінський.

Алоїз Моравець. Рибалки.

Специфічною особливістю групи від самого її заснування була надзвичайна різноманітність творчої манери художників. Їх об'єднувало одне — любов до графіки. Ця особливість залишилася й по сьогодні.

У дні ювілею об'єднання в Празі було влаштовано три виставки — одна, присвячена самому Вацлаву Голлару, друга — творчості засновників групи, третя — сучасним художникам. На виставці експонувалося понад 300 творів.

«Словник словацьких письменників» — таку назву має путівник по сучасній словацькій літературі, підготовлений видавництвом «Словенські спісователи». В ньому вміщено 364 статті про найвідоміших представників словацького письменства XX століття.

ШВЕЦІЯ

Шведський письменник Пер Олоф Сундман написав роман «Експедиція», в якому використав щоденники Стенлі про його мандри по Африці.

Реклама часів I століття н. е.
Вивіска одного римського
ресторану в Помпеях.

2000 років? Дехто називає значно більшу цифру, бо вважає, що народилася реклама тієї самої миті, коли в якогось з наших пращурів виникло бажання вступити в економічні стосунки з сусідом і обміняти зерно на шкуру чи навпаки. До реклами, наприклад, відносять і старий папірус, датований 3000 роком до н. е., що обіцяв чималу винагороду тому, хто спіймає раба-втікача. Проте перші незаперечні ознаки реклами ми знаходимо лише у стародавній Греції та Римі.

У Греції глашатай — цей рупор громадянської, політичної і

Так рекламували в Нью-Йорку
сорт хліба «Паризький».

тая. Його патрон — бог торгівлі і... злодіїв Гермес.

У Римі громадські глашатаї, за визначенням Горація, «примушу-

Скільки років рекламі?

А це вже XIX століття — реклама слюсарної майстерні.

релігійної влади — перемешав офіційні оголошення приватними торговельними повідомленнями. Глашатай мав постійне робоче місце: так званий камінь глаша-

вали натовп вирувати довкола товарів, що продаються». На вулицях чути було зазивання дресирувальників гадюк і зубодерів. І тоді вже з'явилися предки наших афіш — написи, що заохочували подивитися на гладіаторів чи відвідати циркову виставу.

У Помпеях, місті, як відомо, знищеному під час виверження Везувія 79 року н. е., і досі викликає захоплення відвідувачів збережена тут вивіска торговця тканинами пана Веціліуса Верелундуса.

З падінням Римської імперії занепадає й реклама. Тільки в XI сторіччі почався справжній розквіт вивісок і оголошень. У XII столітті глашатаї вже призначалися королівською владою. Вони сплачували податок і одержували винагороду від приватних осіб. Глашатаї почали об'єднуватися в корпорації. Спершу вивіски з'являлися лише при вході на ту чи іншу вулицю, потім, з розвитком міст, — й на окремих крамницях.

Вирішальною датою в розвитку реклами став рік, коли у

Страсбурзі Гутенберг відкрив першу друкарню. Перша справжня афіша, що дійшла до нас, — англійська. Дуже скромних розмірів (136 мм×76 мм), вона рекламувала книгу «Pues de Salisbury» і закінчувалася словами: «просимо не зривати». А перша ілюстрована афіша датована 1593 роком: вона повідомляла населення, що продається пожежний насос.

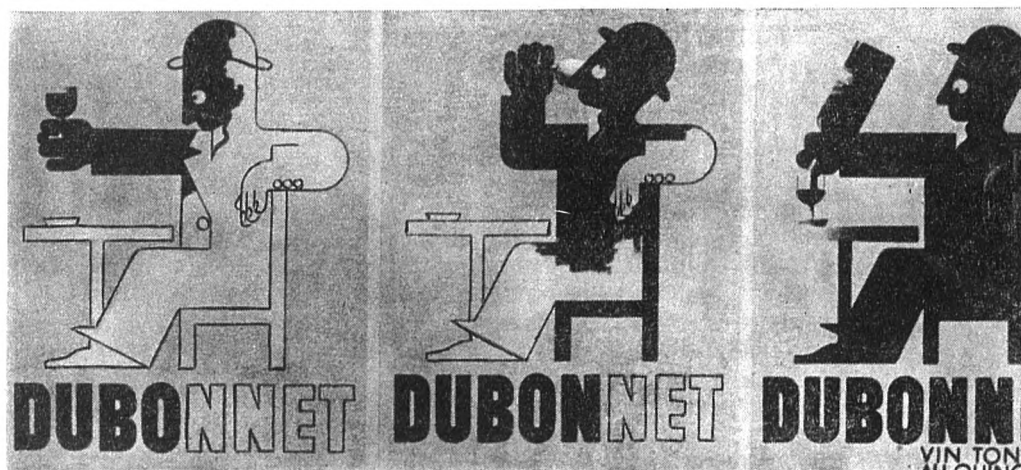
Тим часом еволюціонували й глашатаї. Деякі комерсанти перейшли на самообслуговування і самі популяризували свої товари. Площа Дофін і Новий міст у Парижі зробилися постійним місцем зустрічі зазивал і шарлатанів усіх мастей, зубодерів, різних посередників і просто шахраїв. Саме тут прославився знаменитий шарлатан Табарен, що увійшов в історію й енциклопедії.

Як не дивно, але першим теоретиком реклами був великий мислитель Монтень. У своїх знаменитих «Дослідах» він, зокрема, обґрунтовував необхідність спеціальних бюро. («Я хочу продати перлини. Я хочу знати людину, яка продає перлини. Хтось шукає товаристо, щоб поїхати до Парижа. Іншому потрібен слуга певної кваліфікації. Кожен чогось потребує...»). 5 березня 1611 року у Лондоні відкрився перший адресний стіл. Проте засновники бюро, зіткнувшись впритул з проблемою лихварів і боржників, відмовилися від свого задуму.

Через рік у Франції якийсь Ренодо дістав у Людовика XIII дозвіл «тримати бюро і реєструвати адреси для взаємної зручності сторін... із заборобою підробляти, змінювати сказане, що карається штрафом у 6 тисяч ліврів». Минуло ще 17 років, поки Ренодо остаточно зміцнив позиції, перемігши своїх дуже могутніх ворогів, і у Франції з'явилося перше справжнє рекламне агентство. А 1631 року Ренодо випустив свою знамениту «Газетт», першу французьку газету, де було і кілька оголошень. Паралельно Ренодо видавав спеціальний «Листок адресного бюро» з постійними рубриками: замки, будинки, земельні ділянки, що продаються; приватні готелі; квартири, що здаються внайми.

Ще через 200 років реклама зробилася невід'ємною частиною газет і журналів. Переказують, що тодішній редактор «Фігаро», одержавши одного ранку свіжу газету, задоволене вигукнув: «Ось кращий номер з усіх, які ми досі робили: кожен рядок оплачений».

1864 — великий рік для реклами. Саме тоді відкрилося перше американське рекламне агентство «Дж. Уолтер Томсон компані». Відтоді реклама стала індустрією. Нині «Дж. Уолтер...» — найбільше рекламне агентство у світі, а за

«Пийте «Дюбонне». Французький рекламний плакат 1932 року.

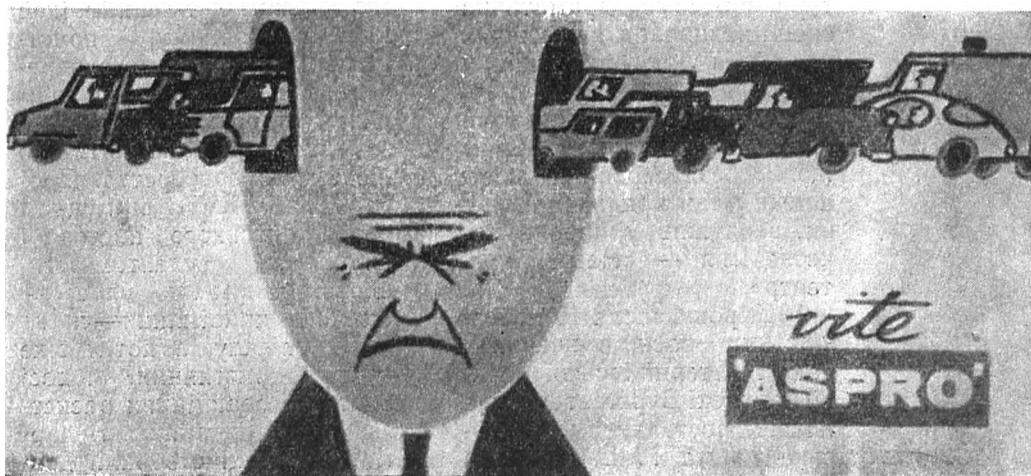
галом у США 2,75% національного прибутку «з'їдає» реклама. Вона захопила стіни й газети (недільні випуски часто складаються з 350 сторінок — майже виключно рекламних), радіо й телебачення, кіно і... підсвідомість громадян. Тисячі соціологів, психологів, психоаналітиків, психіатрів завербовані під її прапори.

Внаслідок численних анкет-досліджень фахівці Сполучених Штатів дійшли, зокрема, такого, на перший погляд, парадоксального висновку: надто гарні телепередачі можуть зашкодити рекламі. Ось, наприклад, велика тютюнова фірма «Філіпп Моріс» витратила мільйони на постановку комедії «Я люблю Люсі», яка невдовзі стала дуже популярною у США. Але, на превелике здивування керівників

фірми, збут їх продукції помітно зменшився. Телеглядачі, захоплені спектаклем, не запам'ятали марки сигарет, яку їм радили курити, вторгнення реклами у спектакль тільки дратувало глядачів: покірна армія споживачів вийшла з послуху! У США народилася навіть нова наука, яка вивчає, чого бракує споживачеві або які нові «потреби» можуть бути створені штучно.

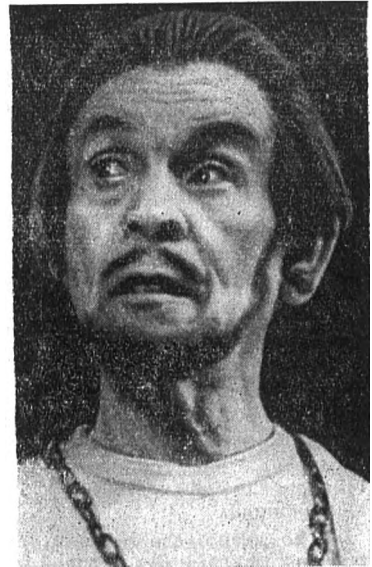
Реклама завойовує все більше й більше прихильників — необхідність її ні в кого не викликає сумніву, мільйонам людей вона справді допомагає вибрати телевізор чи, скажімо, меблі. Але в деяких країнах, особливо в США, вона стає справжнім дурманом, переслідує людей на кожному кроці, вторгається в їхнє життя.

Так рекламуються пілюлі «ASPRO» від головного болю, викликаного шумом великого міста.

ВІДЕНСЬКИЙ

БУРГТЕАТР

Ернст Дейг у ролі Натана Мудрого.

Минулого року ушанований МХАТ виїхав на гастролі до Відня, а на його сцені виступила найстаріша австрійська драматична трупа — віденський Бургтеатр.

Заснований 1741 року як «Королівський театр при палаці», віденський Бургтеатр на протязі понад двох століть, від епохи Просвітництва і до наших днів, незмінно залишався форпостом прогресивного австрійського театрального мистецтва. Так вже склалося в історії австрійської культури, що саме драматична сцена зазнавала найменших утисків з боку монархічної габсбургської цензури. І віденський театр, віддаючи належне демократичним ідеям, безперервно переступаючи межі придворної сцени, заслужив у народу почесне ім'я — «Наш Бургтеатр».

1819 року, після Наполеонівських воєн, в найтяжчі роки Меттерніхівської реакції, на сцені Бургтеатру була вперше поставлена філософська драма Г. Е. Лессінга

«Натан Мудрий». До цієї п'єси звернувся колектив театру і в 1946 році, невдовзі після звільнення Австрії від гітлерівського ярма. Отож природно, що свої перші гастролі в Радянському Союзі Бургтеатр почав саме з цього класичного твору, постановка якого неодноразово ставала свідченням його передових ідейних устремлінь.

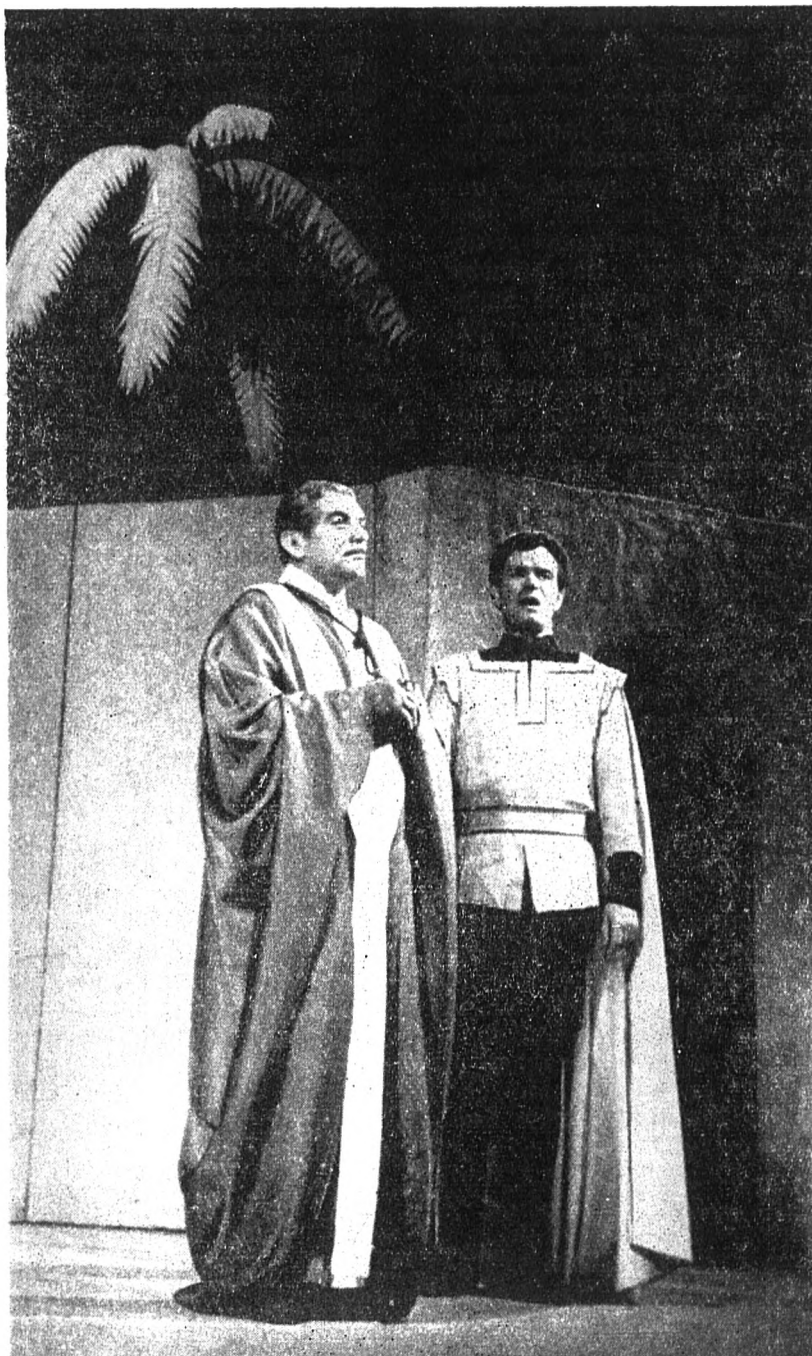
Написана 1779 року драматична поема Лессінга «Натан Мудрий» залишилася до наших днів класичним мистецьким втіленням ідей інтернаціоналізму, пристрасним полемічним запереченням національної і релігійної ворожнечі, бойовим заклик до всесвітнього людського братерства. Проголошені у XVIII віці сином протестантського пастора і колишнім студентом-богословом знаменні слова — «єврей і християнин—чи не люди спершу, а потім вже єврей і християнин?» і досі б'ють по реакційних расистських «концепціях». Недарма гітлерівці створили дов-

кола історичної постаті Лессінга цілий «набір» фальшивих легенд і домислів, намагаючись плітками і брехнею заглушити всесвітній розголос його ідей. Лессінг, якого Гете називав своїм учителем, завдав чимало клопоту геббельському департаменту пропаганди. Дійсно ж історичну вартість гуманізму видатного німецького просвітителя неодноразово відзначали, зокрема, Енгельс, Мерінг і Чернишевський.

В своїй останній, показаній в Москві постановці Бургтеатр підійшов до двохсотлітньої давнини «Натана Мудрого» з позицій сучасного інтелектуального театру. Режисер Леопольд Ліндберг справедливо побачив основну суть твору в тій філософській дискусії, яка проходить крізь усю п'єсу. Всі сюжетні перипетії дра-

Сцени з вистави «Натан Мудрий».

ми, її конкретні події немовби відійшли на другий план. В інтерпретації Ліндберга вони стали тільки приводом для тих чи інших моральних оцінок, через які виразно виявляються світогляди дійових осіб. Амплітуда цих різноманітних світоглядів сягає в п'єсі від нелюдського догматичного фанатизму Єрусалимського патріарха аж до величного пророчого інтернаціонального гуманізму Натана, справедливо названого автором Мудрим. Сяйво Натанової мудрості прилучає до висот справжньої людяності історично обмежені світовідчуження тогочасних християн і мусульман, розкриває для представників ворогуючих релігій вічні вартості загальнолюдських істин. В умілих руках Ліндберга саме зіткнення світоглядів дійових осіб п'єси стало наскрізною дією вистави, її сценічним багатством, мистецькою плоттю.

Цьому чіткому задуму режисера-постановника підкорено на сцені все. І майже безбарвна світла декорація (художник Лені Бауер-Ексі). І скромні, біло-жовто-коричневі костюми, серед яких лише чорні елементи в одязі європейця-храмовника зорозово підкреслюють його відчуженість від доволі щільного середовища. Мінімальна кількість мізансцен завершує загальну відмову режисера від зовнішніх сценічних ефектів, акцентуючи увагу на майстерності акторського виконання, яке визначено точним творчим принципом. Згідно з цим принципом емоційна життя образу стає лише органічним відбитком процесу мислення, а сценічний характер дійової особи вичерпується її певними провідними інтелектуальними якостями. Подібний принцип неминує приводить до свідомого сценічного узагальнення образів, а

всі можливі історичні, національні та індивідуальні особливості персонажів п'єси відходять на другий план. У виставі Бургтеатру майже немає, наприклад, природної різниці темпераментів азіатів-мусульман і європейців-християн. Представники різних країн і середовищ цікавлять театр лише як носії своєрідного світовідчуження. Такий дещо абстрагований, умовний спосіб сценічного відтворення образів вимагає від виконавців особливо глибокого відчуття життєвої правди і дуже високого рівня загальної акторської техніки.

Образ Натана Мудрого у виконанні Ернста Дейча є довершеним сценічним втіленням приступних смертній людині висот інтелекту. Натан Дейча бачить майбутнє в найдальшій перспективі, він передбачає всі можливі варіанти розвитку подій, для нього не може бути в житті ніяких несподіванок і загадок. Мудрий Натан ніби підноситься над землею, дивлячись згори на суєту людську. Але водночас він — не ангел із захмарних сфер, а людина, і передати людям здобутки своєї мудрості — його реальне життєве прагнення. На це скеровані всі його помисли, хоча з висот свого польоту він іноді й бачить нереальність світлих мрій. І, мабуть, ця твереза проникливість мудреця породжує ту ледве вловиму нотку суму, яка безперервно бринить у виставі, підсилюючи загальний критичний настрій п'єси. Несподіваним прекрасним завершенням затаєної сумної ноти стають кілька тактів музики у фіналі, які конкретизують загальний меланхолійний настрій. Фінал постановки «Натана Мудрого» в Бургтеатрі взагалі є одним із найбільших творчих надбань вистави. Цей фінал стає ніби коментарем наших сучасників до висловлювань

Лессінга двохсотлітньої давнини. Передбачені Лессінгом «загальні мовчазні обійми» театр доповнює беззвучним, непомітним зникненням Натана зі сцени. Натан Мудрий ніби промайнув і зник, як мрія, як ідеал, як щось пристрасно бажане, але поки що недосяжне. Проте одинотайний порив всіх дійових осіб на сцені вслід за «істиною, що зникла», виразно підкреслює її вплив на людей. Бургтеатр своїм талановитим фіналом «Натана Мудрого» подає, очевидно, найбільш правильну сучасну інтерпретацію п'єси.

При всій підкресленій гегемонії інтелекту ансамбль виконавців «Натана Мудрого» щасливо уникає на сцені схематизму і дидактики. Ось «неземний» Натан вперше бачить на білому плащі рицаря-храмовника темну пляму. Це кіптява — пам'ятка про пожежу, з якої храмовник урятував дочку Натана Реху. На обличчі люблячого батька не здригається жодна рисочка (бо Натан ніщо не може вразити). Але його руки рвучко і несподівано, як два сполохані птахи, злітають вгору і притискають підпалений плащ до грудей. Ці руки мимоволі зраджують той вихор вдячності, що знявся в душі Натана. І розумієш, що його мудрість не вбиває нормальних людських почуттів, вона заперечує тільки їх галасливий зовнішній вияв. Подібний внутрішній жар емоцій відчувається у виставі дуже часто. В ньому й полягає секрет впливу інтелектуалізму постановки, який завжди спирається на сцені на реальний життєвий психологічний ґрунт. Театр загалом створює образи живих реальних людей, конкретні людські характери, в усій складності їх психології, але подає їх глядачу в особливому сценічному аспекти. Це підтверджує не

тільки образ Натана, але й постаті султана Саладіна (арт. Гейнц Вьостер), його сестри Зітти (арт. Єва Цільхер), молодого храмовника (арт. Вольфганг Штендар), дровіша (арт. Гельмут Янач), послушника (арт. Герман Тіміг). Взагалі ж на виставі «Натана Мудрого» в Бургтеатрі ще раз пересвідчуєшся, що новаторський інтелектуальний театр в цілому не порушує основних засад реалістичного театрального мистецтва, залишаючись тільки одним з його різновидів.

Вистава Бургтеатру з самого початку вражає гармонійною злагодженістю акторського ансамблю. Це та «зіграність» виконавців, якою відзначаються найстаріші мистецькі колективи світу. Мимоволі згадуєш бездоганну досконалість вистав паризької «Комеді франсез», з тією лише істотною різницею, що класична форма постановок «французької академії драматичного театру» хвилює на явну відірваність од життя. А в творчості Бургтеатру весь час пульсує активне сучасне мислення.

На особливу увагу заслуговує виняткова майстерність сценічного слова, що панує на академічній віденській сцені. Архаїчний, не позбавлений риторичних переобтяжень текст драматичної поеми Лессінга плине вільно, м'яко і в усіх деталях зрозуміло. Актори читають білий вірш без будь-якої афектованої театральності і доносять до глядача все ритмічне й семантичне багатство складного поетичного тексту. Тут інтелектуалізм постановки «Натана Мудрого» щасливо сполучається з властивою Бургтеатру високою культурою так званої Wortregie (словесної режисури), творцем якої був відомий віденський режисер Генріх Лаубе. Ще в 50—60 роках минулого

століття, борючись з надмірними постановочними ефектами пишних придворних вистав, він запровадив на репетиціях вперше в Європі, читання текстів п'єс за столом, акцентуючи увагу акторів на змісті твору й вимагаючи від них вільної й природної сценічної мови. Саме такий підхід до роботи над п'єсою став незмінною творчою традицією Бургтеатру.

Водночас Бургтеатр в постановці «Натана Мудрого» вміло скористався і з сучасних новаторських надбань європейської сцени, зокрема з реформаторської спадщини Брехта (якій і завдячує своїм виникненням концепція інтелектуального театру в усьому світі). Застосування творчих заповітів Брехта при постановці п'єси Лессінга — явище природне. Бо одним з першоджерел Брехтової революції в сучасному театрі були, безперечно, деякі двохсотлітньої давнини теоретичні висловлення його славетного співвітчизника. Успішна постановка «Натана Мудрого» викликає в пам'яті тіні Лессінга і Лаубе, і Брехта. В ній синтезуються певні мистецькі здобутки німецької театральної культури різних епох.

Із зовсім іншим зразком австрійської театральної спадщини Бургтеатр знайомить глядача своєю другою виставою — постановкою «чарівної казки» Фердинанда Раймунда «Селянин-мільйонер, або Дівчина з царства фей». Написана через сім років після прем'єри в Бургтеатрі «Натана Мудрого», ця п'єса істотно відрізняється від твору Лессінга. Поставлена вперше в передмісті Відня — у Леопольдштатттеатрі — вона сягає своїм корінням глибин народної австрійської «вуличної» сцени. Кабінетний філософії Лессінга Раймунд ніби протиставляє поезію і ширю емоціональність

Сцена з вистави «Селянин-мільйонер». 2-й акт.

фольклорних переказів, а його інтелектуальній цілеспрямованості — яскраву театральність ярмаркових балаганних видовищ.

Написану Раймундом у 1826 році феєрію «Селянин-мільйонер» характеризує виразна антибуржуазна спрямованість. В ній в образній

поетичній формі пристрасно заперечується всевладна сила грошей. Простий селянин Вурцель і бідний рибалка Карл внаслідок складних «інтриг» потойбічних сил раптом перетворюються на мільйонерів. Та гроші все ж не можуть спотворити природної моральної чистоти

Сцена з вистави «Селянин-мільйонер». 3-й акт.

цих людей з народу Сценічна боротьба за їхні «душі» завершується перемогою доброго начала, алегорично втіленого автором в образи фантастичних персонажів з народних казок і переказів.

В цій своєрідній п'єсі майстерне зображення тогочасного народного побуту органічно поєднується з вільним польотом поетичної фантазії. Феї та чарівники, найрізноманітніших гатунків активно втручаються в реальне життя австрійських бідаків, символічні персонажі — Скромність, Юність, Заздрість, Ненависть та ін. «співіснують» на сцені з неотесаним новобогатком, який за допомогою свого камердинера (недавнього пастуха!) жорстоко намагається навчитися правильної німецької вимови. Сміливе зміщення побутового і фантастичного планів п'єси стає джерелом сценічного багатства вистави. І Бургтеатр (режисер Рудольф Штейнбек) майстерно використовує різнобарвні можливості «чарівної казки на три дії», перетворюючи її постановку на веселе свято театрального мистецтва.

Якщо в роботі над «Натаном Мудрим» Бургтеатр реалізував найновіші концепції сучасної європейської сцени, то в «Селянині-мільйонері» колектив відтворює поетику наївного балаганного видовища початку XIX століття. І йдеться зовсім не про стилізацію під виставу 150-літньої давнини. Бургтеатр творчо відроджує в наші дні сценічні прийоми австрійського народного театру. Талановитий режисер Штейнбек уміє виділити з-поміж цих забутих прийомів цікаві для сучасного глядача, відчути те «вічне живе», що є в усякому народному мистецтві.

Друга вистава Бургтеатру вражає своєю синтетичною театральністю. Глядача захоплюють пісні й танці ус-

лавлених своєю музикальністю віденців. Фейерверк вражень створюють прекрасні декорації (худ. Луї Егг), костюми (Ерні Кніперт), широко популярна в Австрії музика сучасника Раймунда Іосіфа Дрехслера (вміло піднесена до рівня вимог сьогодняшнього дня Паулем Ангерером), кордебалет театру, який складається зі студентів Академії музики і виконавського мистецтва у Відні. І, звичайно, в першу чергу — чудовий акторський ансамбль, який захоплює глядача соковитою побутовою реальністю створених на сцені народних характерів.

Навіть «неземні» фантастичні персонажі не позбавлені в цій виставі певного побутового приземлення і вільні від будь-якого натяку на містику і «потойбічність». Так, наприклад, нереальний чарівник Бусторій відзначається цілком реальними манерами угорського гусара, що є проявом властивого всякій народній фантастиці іронічного аспекту.

Найбільш показовим є епізод, в якому Амур посилає стрілу в серце персонажа, що носить зловісне ім'я — «Ненависть». Цей «демонічний» брюнет в криваво-червоному вбранні служить на той час управителем у рибалки, що раптом перетворився на мільйонера. З хлистом в руці Ненависть, мов жорстокий приборкувач звірів на арені, безперервно ганяє по сцені незліченних слуг. І коли маленька стріла, пущена рукою мініатюрного Амура, попадає в серце грізного нелюда, на очах у глядача відбувається неймовірна метаморфоза: «скажений» управитель починає раптом «умлівати», просто так розпливатися від ніжності й кохання, що несподівано охопили його. Повчальні висновки з цього комічного переродження очевидні — кохання завжди пе-

реможе ненависть, так само, як і всякі інші добрі людські почуття завжди переможуть лихі. Це і є провідна думка всієї вистави, успішно втілена на сцені засобами трохи примітивної дидактичної народної поезії.

Актори Бургтеатру тонко вміють відродити чарівність цієї поезії в наші дні. Видатний майстер австрійського театру Атілла Хьорбігер, створивши засобами сьогодняшньої реалістичної акторської техніки яскравий побутовий характер свого героя, надає йому специфічної спрощеності і умовної комедійної легкості. Цим досягається певна «патина часу», образ сприймається ніби з якоїсь далекої відстані. Оплесками зустрічає глядач відому йому з кінофільмів актрису Паулу Весселі, яка знов-таки з дивовижною легкістю і особливою економією сценічних засобів створює теплий і глибоко жіночий образ феї Скромності, що теж мимоволі асоціюється з гравюраами минулого століття. Вершиною особливої «старовіденської» поезії вистави без сумніву стає лірична сцена прощання алегоричної постаті Юності з провідним героєм п'єси. Чарівна актриса Гельма Готье в костюмі юнака співає в супроводі хору і балету відповідну ліричну пісеньку. Спів, музика, танці, акварельні стилізовані костюми — зливаються на сцені в якесь узагальнене видіння неповторної золоті юності, сценічним образом якої стає один з нижніх варіантів віденського вальса.

Показавши тільки дві п'єси, віденський Бургтеатр зумів переконати нас, що він активно використовує кращі досягнення європейської театральної культури. В її різноманітних здобутках він знаходить те, що плідно збагачує його сучасну творчість.

Загальний вигляд Веймара.

Св'ятині Веймара

він з одним із своїх ненависників, на вузькому мості, де не могли розминутися двоє людей. «Я не уступаю місця дурням!» — заявив ворог Гете і зробив крок уперед. «А я, навпаки, уступаю!» — одказав Гете і пропустив його... А в цьому місці, на алеї, де стоять лави, художник, здається, малював Гете й Бетховена, що зустріли на своєму шляху герцога Саксен-Веймарського. Ви можете побачити репродукцію з цієї картини в № 10 нашого журналу за 1967 рік.

На вході до згаданої каплиці стоїть бюст... Олександра Сергієвича Пушкіна. Ні, великий поет не бував тут особисто, однак, з його творчістю пов'язаний зворушливий епізод із біографії обох великих поетів. Пушкін надіслав Гете свій переклад «Уривку із «Фауста». Гете, прочитавши його,

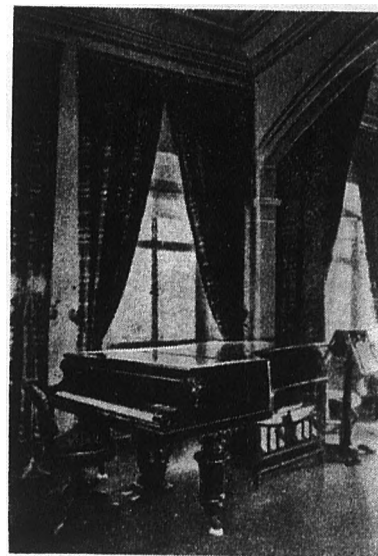
Зайфенгассе. Тут бував Гете.

У Веймарі, одному з міст Німецької Демократичної Республіки, є каплиця, де в урочистій тиші, в півтемряві, можна побачити саркофаги, а збоку — ще кілька трун. У каплиці завжди багато відвідувачів. У благоговійному мовчанні схиляють вони голови перед цими саркофагами. Тут спочиває прах двох великих синів Німеччини — Вольфганга Гете й Фрідріха Шіллера, які жили у Веймарі в ті часи, коли містом правили саксонські герцоги — покровителі цієї карликової німецької держави. Герцоги лежать в отих самих трунах за саркофагами.

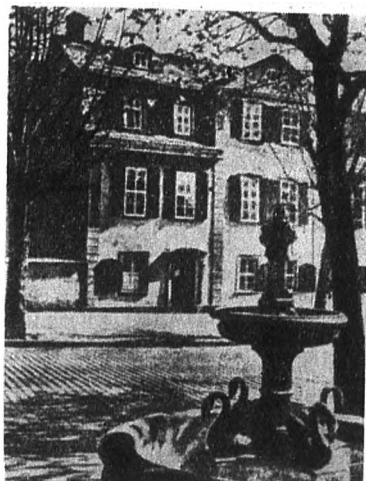
Веймар по праву названий містом Гете й Шіллера. Відвідувачі його обов'язково потрапляють до музеїв обох письменників, ці музеї розташовані в будинках, де вони жили. З містом пов'язані також імена родин Й. С. Баха, Людвіга ван Бетховена, Ференца Ліста.

Ось великий парк, в якому любив гуляти Гете, обмірковуючи свої геніальні твори. Тут зустрівся

Фортепіано Ліста в його будинку.

Вхід до будинку Шіллера.

мовив: «У цьому маленькому уривкові міститься все те, що я хотів сказати твором, над яким працював ціле життя».

На знак захоплення Гете надіслав Пушкіну власноручно застругане лебедине перо. Ви можете побачити його в одному з Пушкінських музеїв у нашій країні.

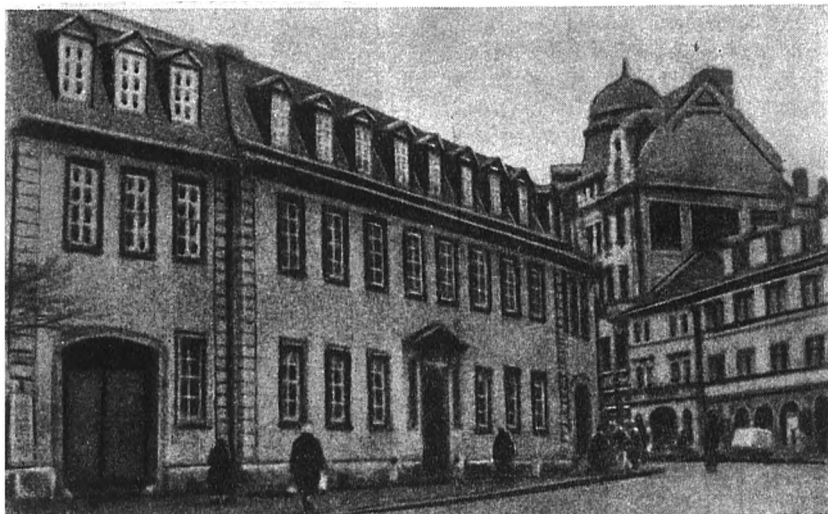
Гете й Шіллер стоять поруч і на площі перед Народним театром Веймара. Пам'ятник зображає обох класиків німецької літератури доби «бурі й натиску» з одним вінком у руках. Пам'ятник символізує той факт, що вони по-братерському поділили ті лаври, якими увінчав їх німецький народ і все людство.

В музеї Шіллера вам покажуть дві шпиги великого поета-романтика, багато рукописів, речей особистого вжитку Шіллера.

Та найбільше вразить вас, мабуть, музей Гете. Він займає цілий будинок, де жив поет, і складається з двох половин. Перша, так би мовити, офіційна — призначена для урочистих зустрічей і для світських прийомів. Тут розкішні меблі, дорогі картини й скульптури. Та не ця частина привертає вашу увагу. Мерщій проходите ви до другої — до кімнати, де стоїть рояль; на ньому грали для Гете Мендельсон-Бартольді й багато славних композиторів його часу. Ще далі, проминувши круті й вузькі сходинки, можна потрапити до робочих кімнат видатного письменника, який був водночас і талановитим ученим. Тут і фізичні прилади, і гербарії, і книжки, і реторти, й інше начиння — згадуєш кабінет доктора Фауста... Гете вивчав природу світла й темряви,

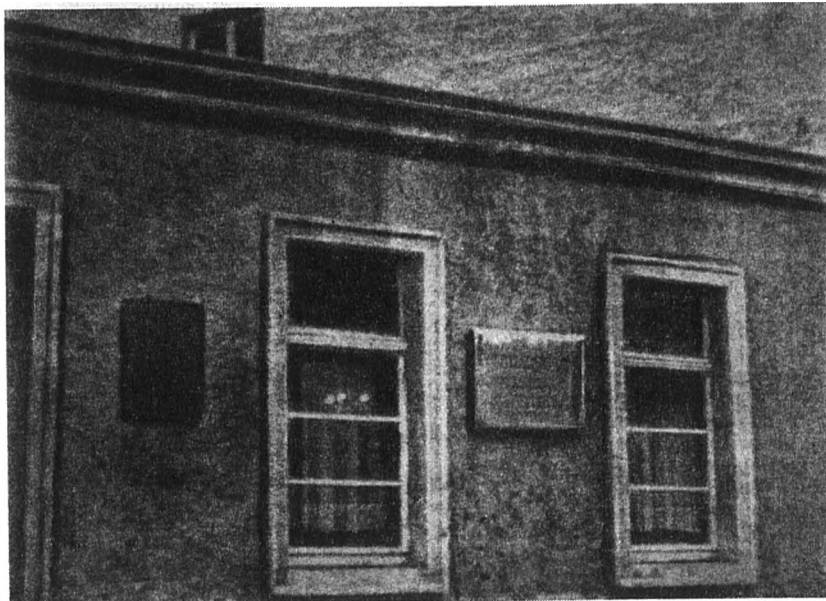

Пам'ятник Гете і Шіллеру у Веймарі.

Вхід до дому-музею Гете.

На цій меморіальній дошці написано: «Тут стояв будинок, де мешкав Й. С. Вах у 1708—1717 рр.».

різні проблеми оптики, працював над складними питаннями природознавства — метаморфозами рослин, порівняльною анатомією, зоологією тощо.

В самому веймарському парку ви побачите і будинок Ференца Ліста, який жив тут довгі роки й написав чимало видатних творів, просякнутих мелосом рідної йому Угорщини. Недарма й кімнати будинку прикрашені завісами в національному угорському стилі.

Ви побачите й славнозвісну «німу» клавіатуру, на якій Ліст грав годинами, коли перебував у подорожах і не мав рояля: пальцям віртуоза не можна було й на день дати перепочинку.

Веймар пам'ятає не лише Ліста-композитора, що прожив тут сімнадцять років, і не тільки геніального музиканта-виконавця, але й чулу людину, яка віддавала великі суми із своїх заробітків на допомогу бідним людям.

«Столиця» невеличкого герцогства, Веймар став одним з великих культурних осередків Німеччини ще в XVI столітті, коли тут жив славний художник Лукас Кранах та багато інших митців. Нині центрами культурного життя демократичної Німеччини є інші міста — Берлін, Лейпціг, Дрезден, та слава Веймара не вгасає, і тисячі й тисячі, відвідувачів приїждять сюди вклонитися тіням геніїв німецького народу.

У веймарському парку вони бачать іще одну святиню: братське кладовище, де поховані радянські бійці й офіцери, які наклали життям, визволяючи Веймар від влади гітлеризму.

ГЮНТЕР ПРОДЕЛЬ

СПРАВА

ПОЛЯ ФЕРРАТІ

14 жовтня 1963 року в Алжирському кварталі Парижа було проведено поліцейську облаву. Загони поліцаїв у старомодних французьких сталевих шоломах зігнали до купи мешканців кількох будинків, перевірили їхні посвідчення, перетрусили злиденні помешкання. Спричинився до облави анонімний телефонний дзвінок. Незнайомець повідомив чергового офіцера управління поліції, що в Алжирському кварталі переховуються шість «африканців», які планують замах на президента де Голля. Це туманне і, як згодом виявилось, з потаємною метою зроблене попередження підняло на ноги понад двісті поліцейських «ажанів». Облава, проте, ніяких результатів не дала. Лише в барі на рю-Лапєврєр стався випадок, який, здавалося, не мав ніякого зв'язку з причиною поліцейської облави. П'яний чолов'яга в морській робі відмовився пред'явити документи поліцаєві Журдену. Аби не викликати зайвого галасу, Журден заспокійливо поплескав його по плечу й потягнувся до його кишені, щоб витягти з неї паспорт. Але матрос швидким рухом ударив його по руці. В ту ж мить п'яний опинився в залізних обіймах двох Журде-

нових колег. Журден взяв паспорт і почав обмацувати одяг затриманого. Під лівою холошею він намацав прив'язаний до ноги невеликий шкіряний мішечок. Досвідчений поліцай одразу здогадався, що в ньому.

— «Сніг»? — запитав він, глянувши на моряка. Той мовчки знизав плечима. Журден обережно розв'язав мішечок, наслинив палець і сунув його досередини. До пальця пристала біла речовина, схожа на свіжий сніг. Журден понюхав її, обережно торкнувся кінчиком язика і задоволено кивнув головою. Речовина на його пальці, на смак гірка, як жовч, безперечно, була наркотиком.

Торгівля наркотиками була найпоширенішим злочином, з яким боролася в той час паризька поліція. Не дивно, що начальник відділу комісар Монтеро дуже зрадив, коли до нього привели матроса. Дрібні гендлярі, що торгували сигаретами з маріхуаною або понюшками кокаїну, щодня потрапляли в тенета поліції, але вони не могли допомогти поліції виявити постачальників наркотиків і ватажків контрабандистських

В барі на рю-Лапєврєр.

Комісар Монтеро.

зграй. Жоден торговець не знав свого постачальника в обличчя, а його прізвища — й поготів. Що ж до шефа «підприємства», то про нього вони мали таке саме уявлення, як про таємниці конструкції французької атомної бомби.

Тим-то вважалось великим успіхом, коли до рук поліції потрапляла людина з обізнанішої категорії посередників у контрабандній торгівлі наркотиками.

Комісарові Монтеро не було ще й 30 років, і він лише кілька місяців працював у будинку на набережній Орфевр — головній квартирі паризької кримінальної поліції. Що він робив доти, не знав жоден з його теперішніх колег. Подейкували, ніби він був офіцером контррозвідки в Іноземному легіоні. Дехто твердив, ніби Монтеро належав до особистої охорони президента, але всі погоджувались на тому, що комісар — надзвичайно вправний криміналіст.

Перш ніж розпочати допит, Монтеро підсунув чоловікові в морській робі сигарети, а тоді, гортаючи паспорт, запитав:

— Вас звуть Самі Кхурі? Це ваше справжнє ім'я, чи тільки за паспортом?

Матрос кивнув:

— Ім'я справжнє. Паспорт не підроблено. Я народився в Джідьеллі, в Алжирі, 26 грудня 1929 року. Все це ви легко можете перевірити. Моя сім'я й тепер ще живе в Джідьеллі.

Комісар Монтеро недбало відсунув паспорт убік. В ту мить йому було байдуже, як насправді звуть матроса і чи справжній в нього паспорт. Хай називає себе, як хоче, аби тільки розповів усе, що знає про торгівлю наркотиками та її організаторів.

Власне кажучи, молодого комісара мусила б насторожити готовність, з якою алжирський матрос Самі Кхурі погодився розповісти про своїх хазяїв і клієнтів. Якби Монтеро мав більший досвід, то йому неодмінно спало б на думку, що посередник, яким був Самі Кхурі, просто не повинен був знати всі ті імена і адреси, що їх він так охоче перелічував і що, як це незабаром з'ясувалось, були цілком точні. Жодна, навіть найгірше організована гангстерська банда, не могла б довірити одному своєму членові такі життєво важливі таємниці. Хіба що вона мала на те якісь особливі причини...

Дійсно, комісарові Монтеро, завдяки показанням алжирського матроса, вдалося за кілька годин заарештувати тридцять шість членів однієї з найнебезпечніших банд Франції — найбільший успіх, якого будь-коли домагався такий молодий комісар кримінальної поліції. На волі залишався тільки шеф банди.

Самі Кхурі зголосився допомогти Монтеро й тут. Він, шоправда, не знав, як звуть шефа, але сказав, що може вказати поліції його помешкання.

— Минулої ночі я вперше був на квартирі в шефа. Мене повезли туди на машині. Я не хотів запитувати назву вулиці й номер будинку. Це збудило б підозру. Але я певен, що зумію відшукати будинок, якщо ви поїдете зі мною тим самим шляхом.

Монтеро схопився за телефонну трубку, щоб негайно викликати автомашину, але матрос поклав руку на важіль апарата.

— Одну хвилину, комісаре! Перш ніж ви віддасте наказ, я хотів би обговорити з вами одне приватне питання.

Комісар слухняно поклав трубку. Самі Кхурі зняв руку з важеля й узяв сигарету з пачки, що лежала перед ним на столі.

— Я привезу вас туди, комісаре, якщо ви пообіцяєте, що після арешту шефа відпустите мене. Гадаю, я на це заслужив.

Комісар задумливе кивнув, але промовчав.

— Від інших арештованих ви однаково нічого не дізнаєтеся, — додав алжирець. — Вони навіть не знають, хто я.

Монтеро посміхнувся:

— А звідки ви знаєте, хто в них шеф?..

В цю мить розмова урвалася. До кімнати ввійшов службовець відділу кримінальної експертизи й вручив Монтеро аналіз вмісту шкіряного мішечка.

Прочитавши аналіз, комісар мовчки повернув його експерту і, коли той вийшов, сказав, пильно дивлячись алжирцеві в очі:

— Отже, в мішечку була звичайнісінька кухонна сіль — 99,6 грама. І тільки зверху було додано 0,4 грама кокаїну. Чи ж мож-

на після цього повірити вам, що ви знаєте боса контрабандистів?

На його подив Самі Кхурі не розгубився.

— Що було в тім мішечку, — я не знаю. І це не цікавить мене, — відказав він спокійно. — Я одержав його тільки вчора ввечері від людей, що возили мене до квартири, яку я хочу вам показати. Моїм завданням було потрапити до рук поліції...

Лише тепер Монтеро збагнув, про що саме йдеться: одна гангстерська банда, аби позбутися конкурентів, вирішила ліквідувати другу — і зробити це за допомогою поліції. Але що спонукало чи примусило алжирця взятися за небезпечну роль агента-provokatora?

— Самі, а ви певні, що я додержу слова й відпущу вас, якщо ви покажете мені квартиру шефа?

— Авжеж, комісаре! Я вам повірю. До того ж в чому ви можете мене звинуватити? Адже наркотиків при мені не було! І взагалі, комісаре, я дрібна рибка в порівнянні з людиною, яку ви зможете взяти, відпустивши мене на волю. Ви й самі це знаєте.

Монтеро сам розумів, що вибору в нього немає. Всю операцію було продумано до тонкощів...

— Що ж, гаразд, Самі! Рушаймо! І якщо ми візьмемо того шефа, я відпущу тебе — даю тобі слово честі!

Але алжирець похитав головою й сказав:

— Будь ласка, пане комісаре, не подумайте, що я не вірю вашому слову, але я людина обережна, і тому хочу запропонувати вам менш ризикований варіант. З результатів аналізу ви вже переконалися, що я не торгую наркотиками. Тим-то ви маєте право відпустити мене. Зробіть це зараз, комісаре! А за півгодини я подзвоню вам по телефону й повідомлю адресу. Я її знову пригадав.

Самі Кхурі.

Монтеро замислився на мить, а тоді знизав плечима і, глянувши на годинника, відповів:

— Ну що ж. Скоро північ. Рівно о пів на першу цей телефон повинен задзвонити. Якщо він не задзвонить, я нацькую на твій слід всі поліцейські патрулі Парижа.

Алжирець розвів руками.

— Комісаре, я свого слова додержу. І щоб ви були зовсім спокійні, я скажу вам ще одну дуже важливу річ. Чоловік, якого ви шукаєте, зараз не в Парижі, а в Африці. В середу він прибуде сюди вечірнім літаком з Туніса. Отже, ви матимете досить часу, щоб зібрати всі докази проти нього. До речі, ці докази ви знайдете, якщо накажете обстукати дерев'яні панелі в бібліотеці...

Моряк додержав слова. Не минуло й півгодини, як він подзвонив і скоромовкою сказав:

— Записуйте, комісаре: рю-Лемерсьє, 17, другий поверх, ліворуч. Ім'я власника квартири — Ферраті.

Перш ніж Монтеро встиг записати останню літеру прізвища, на іншому кінці дроту було покладено трубку.

Монтеро негайно викликав дві службові машини й за кілька хвилин уже мчав у напрямі Люксембургського саду, поблизу якого була фешенебельна рю-Лемерсьє.

Стара консьєржка будинку № 17 ще не встигла підвестися з ліжка, а комісар Монтеро з десятком озброєних ажанів уже відімкнули відмичкою двері квартири на другому поверсі. Стара вбігла до помешкання слідом за ними і накинута на Монтеро — мовляв, пан Ферраті, власник квартири, поскаржиться самому президентові Франції! Це ж зухвалий нічний наліт! Від неї Монтеро почув, що пан Ферраті — чиновник високого рангу в міністерстві в справах Африки і що він перебуває зараз у службовому відрядженні. Монтеро задоволено кивнув головою. Отже, Самі Кхурі і тут не збрехав. Комісар заспокоїв консьєржку, сказавши, що акцію він здійснює з дозволу президента, і наказав відвести стареньку вниз, до її приміщення. Потім з пістолетом у руці він обійшов усю шестикімнатну квартиру. Передпокій, салон, їдальня не цікавили його. Він зупинився в кімнаті, що правила за бібліотеку. Стіни між високими книжковими шафами прикрашали панелі з цінних порід дерева. Монтеро оглянув розкішно обставлену кімнату і наказав поліцейським зняти панелі.

В ніші стояв, дивлячись прямо на них мертвими очима, труп вродливої молодой жінки! Покійниця, як встановили наступного дня судові медики, була забальзамо-

Поль Ферраті.

вана і вкрита сумішшю лаку з парафіном.

Монтеро не зрадів несподіваній знахідці. Його помічники дуже старанно обшукали всю квартиру, але не знайшли ані грама наркотиків. Це означало, що справу рано чи пізно доведеться передати у відділ, що розслідував убивства. За інструкцією комісарові залишалося 48 годин на те, щоб довести, що вбивство пов'язане з торгівлею наркотиками, і Монтеро не гаяв часу. В сумочці, яку вбивця також сховав за панеллю, були різні речі, за допомогою яких можна було легко встановити особу жертви. Права на водіння автомашини з фотокарткою свідчили, що жінці було 24 роки і що звали її Камілла Жаїнська.

Повернувшись до управління, Монтеро встановив, що вбита була однією з 29 тисяч офіційно зареєстрованих паризьких повій. Це не завадило їй 10 травня 1959 року одружитися з 34-річним лакувальником автомашин Полем Жаїнським. В полі-

цейській картотеці значилося, що 22 серпня 1961 року вона «безслідно зникла». З відділу вбивств Монтеро принесли товсту папку з результатами розслідування цієї справи. Там, зокрема, було записано:

«Серйозна підозра лягає на чоловіка розшукуваної жінки. Жаїнського було заарештовано, і він три місяці перебував під слідством, але за браком доказів слідчий змушений був звільнити його з-під арешту, а справу тимчасово припинити. Відділ вбивств все ж вважає, що Жаїнську вбив її чоловік. Є всі підстави гадати, що після того, як труп буде знайдено, з'явиться можливість довести винність Поля Жаїнського».

Монтеро зрозумів, що відділ вбивств заарештує Поля Жаїнського, як тільки стане відомо, що труп його дружини знайдено. Про арешт напишуть газети, місце вбивства стане відоме всім, а головне — Полю Ферраті, який все ще був в Африці і якого Монтеро вважав справжнім вбивцею. Саме цього комісар хотів уникнути.

Наступна акція Монтеро дуже легко могла б коштувати йому посади, ба навіть голови. Він забрав з інституту судової медицини труп Камілли Жаїнської і відвіз його знову до квартири на рю-Лемерсьє, 17. Сам він передодягнувся і поклав у кишені два автоматичних пістолети і мініатюрний магнітофон.

Інформація Самі Кхурі знов підтвердилася. Вечірній літак з Туніса приземлився о 21-й годині 40 хвилин на аеродромі Орлі. За 30 хвилин по тому перед будинком зупинилося таксі, а трохи згодом відчинилися двері квартири й засвітилися лампи в передпокої та їдальні. Тільки бібліотека, в якій заховався Монтеро, залишалася у темряві. Ферраті не ввійшов до цієї кімнати. Він розпакував валізку, поговорив з кимось по телефону і, здавалось, зібрався кудись вийти. Тоді комісар вирішив діяти. Він засвітив світло в бібліотеці, ударом ноги розчинив двері й гукнув:

— Заждіть, Ферраті! Я вже давно чекаю на вас!

Ферраті блискавичним рухом витяг з кишені піджака пістолет і повільно рушив до дверей бібліотеки. Та біля самих дверей він зупинився як вкопаний, бо побачив зірвані панелі й труп в ніші. А за мить він почав стріляти навмання — в різних напрямках, сподіваючись, очевидно, на щасливий випадок. Монтеро, що сховався за книжковою шафою, чекав, поки Ферраті розрядить усю обойму. Тільки після цього він сказав:

— А тепер заспокойся, хлопче! Кинь оту штуку на килим і сідай, побалакаємо.

Коли Ферраті кинув пістолет і сів у фо-

тель біля каміна, комісар вийшов з-за шафи:

— Я хотів би дізнатись, як ця жінка потрапила до вашої бібліотеки. Я хотів би ще почути, що ви скажете, коли поліція довідається про вашу торгівлю наркотиками. Розкажіть, чому і як ви вбили цю жінку.

Комісар непомітним рухом увімкнув схований в нагрудній кишені магнітофон. Ферраті неохоче розповів йому, що в ніч з 21 на 22 серпня 1961 року він задушив Камілла. Зробив він це тому, що за час їхнього тривалого знайомства Камілла дізналася про багато речей, яких їй знати не слід було, — і врешті-решт почала шантажувати свого коханця.

Ферраті забальзамував і сховав труп не сам, а за допомогою свого камердинера Самі Кхурі.

Лише тепер Монтеро дізнався, звідки у Самі були такі вичерпні дані про приватне життя міністерського чиновника.

— А в якій кімнаті і за якою панеллю стоїть камердинер? — запитав він.

— Він живий. Я просто надав йому відпустку на час свого відрядження, а завтра вранці Самі мусить повернутися на роботу.

Але за кілька годин, коли комісар уже знову сидів у своєму службовому кабінеті, друкуючи на машинці звіт про арешт Ферраті, йому доповіли, що на кінцевій зупинці першої лінії метро знайдено труп Самі Кхурі. Алжирця застрілили. Вбивця не залишив слідів, свідків теж не було. Очевидно, банда, що найняла і використала Самі Кхурі для ліквідації свого конкурента Ферраті та його організації, постаралася позбутись і небезпечного свідка. Самі, який зрадив свого господаря, міг би зрадити і нових хазяїв...

Результати кількатижневого розслідування злочинної діяльності Ферраті та його банди були справді сенсаційні. Поважний міністерський чиновник, як виявилось, протягом цілого десятиріччя контролював всю контрабандну торгівлю наркотиками від Танжера до Ріо-де-Жанейро, від Рима до Нью-Йорка. Та не тільки наркотики були «спеціальністю» цього злочинця. Він

торгував і живим товаром — через своїх мексиканських агентів перевозив дівчат до європейських гарнізонних міст, де вони ставали повіями.

Справа Ферраті таким чином закінчилась. Торговець наркотиками був засуджений до довічного ув'язнення. Чи справді він помре у в'язниці, чи за 5—10 років його помилують, — важко сказати. Але не можна обминути жахливого, безприкладного в історії криміналістики злочину, що був розкритий завдяки арештові Ферраті. Він сам повідомив факти, які викрили мексиканських громадян — 56-річну Дельфіну де Хесус Гонсалес і 42-річну Марію де Хесус Гонсалес, які утримували таємні будинки розпусти і продавали Ферраті неповнолітніх повій, що згодом опинилися в Європі. Сестри Дельфіна і Марія де Хесус Гонсалес вбивали дівчат, що опиралися їм або захворювали. На їхній фермі поліція знайшла тридцять закопаних у землю трупів.

Скільки мільйонів заробив Ферраті, і досі ніхто не знає. Жодна людина не дізнається, в яких закордонних банках і під якими прізвищами він депонував пакети акцій і валюту. Про вплив гангстерів типу Ферраті на економіку США недавно писала нью-йоркська «Уолл-стріт джорнел»:

«Звідки взялася більша частина грошей, вкладених в американську промисловість? Головні джерела, очевидно, — банки і страхові компанії. Але велика роль належить і гангстерському світові».

Начальник детройтської поліції Джордж Едвардс повідомив сенатську комісію, що гангстери керують 98 підприємствами міста, з капіталом щонайменше в п'ятдесят мільйонів доларів.

А колишній міністр юстиції США Роберт Кеннеді прямо заявив:

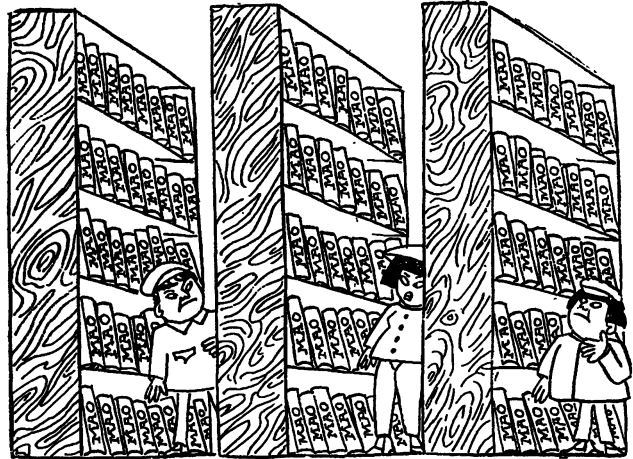
«Гангстери діють в усіх можливих галузях економіки — в банках, в автомобільній і верстатобудівній промисловості».

Одним з таких гангстерів є Ферраті. Хоч він і сидить у каторжній в'язниці, але й звідти керує, завдяки своїм акціям, банками й підприємствами.

Скорочений переклад з німецької.

СОРОК І ОДНА ШПИЛЬКА

У китайській бібліотеці

ЩЕ РАНО

Малий Ясь питає батька:

— Нежонатий чоловік зветься парубком, правда ж, татку?

— Еге ж.

— А як зветься жонатий?

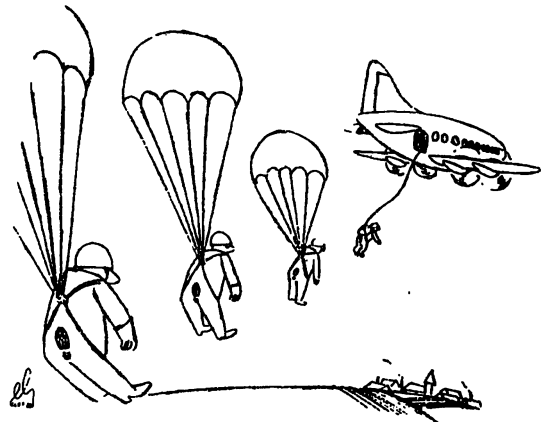
— Ти ще маленький знати такі слова.

НЕМА ПОТРЕБИ

Чоловік до дружини:

— Я знаю, що ти ніколи мене не любила. Можу поклястися, що через місяць після моєї смерті ти вийдеш заміж!

— Не клянись, я й так тобі вірю.

«Вільні» стрибки.

У СТРАХОВОМУ АГЕНТСТВІ В США

У ГОДИННИКАРЯ

Клієнт забрав свого годинника з майстерні, куди відніс його ще півмісяця тому.

Повернувшись додому, він побачив, що годинник не йде.

Розлючений клієнт повертається до годинникаря:

— Пане, замість того, щоб відремонтувати мого годинника, ви його зовсім зіпсували!

— Що?! Я зіпсував вашого годинника? Та я його не торкався...

ГАРАНТІЯ

Реклама швейної фабрики:

«Нашого плаща тобі вистачить на все життя, і по тому ти завжди купуватимеш тільки наші плащі».

Директор.— Наш новий співробітник припустився фатальної помилки: він застрахував людину, що бачила, як убили президента Кеннеді..

ЦІКАВІСТЬ

Малий хлопчик одержав у подарунок від тітки гарну іграшку. З цікавістю обдивившись подарунок, питає:

— А як вона ламається?

ЗАСІБ СХУДНУТИ

Приятелька до приятельки:

— Ти чула про консерви, що допомагають схуднути? Відкриваєш банку, а всередині нема нічого!

РАХУНОК

Приятьель радить приятелеві:

— Ти ж платиш величезні гроші за газ! Хочеш, навчу, як зробити, щоб лічильник не показував точної кількості спаленого газу?

Приятьель скористався з дружньої поради. Аж приходить інспектор. Довго вовтузиться біля лічильника і врешті каже:

— Щось неймовірне! Газова контора винна вам гроші?!

ВИБІР

У маленькій кав'ярні відвідувач звертається до офіціанта:

— Будь ласка, подайте меню.

— Прошу, але вже наперед упевнений, що ви візьмете котлету.

— Звідки ви знаєте? Що, вона така смачна?

— Ні, більше у нас нічого нема.

ДОСИТЬ

Батько до сина-школяра:

— Ти повинен добре вивчати англійську мову. Нею розмовляють триста мільйонів людей!

— То, певно, вже досить і цих?

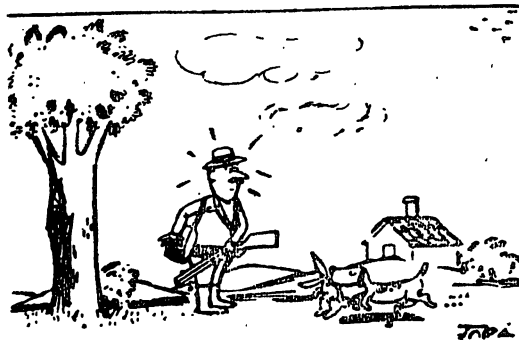
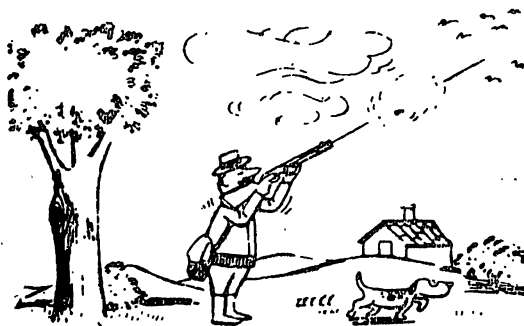
У ГОТЕЛІ

До готелю заходить чоловік і дивиться на годинника, що висить на стіні. Підходить портьє і питає:

— Ви мешкаєте у нас?

— Ні.

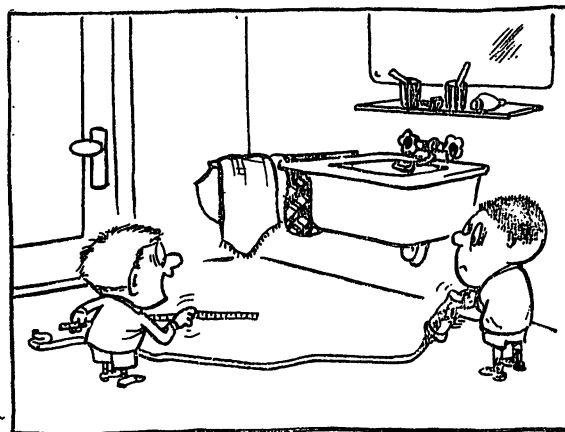
— На жаль, мушу звернути вашу увагу на те, що нашим годинником мають право користуватися лише мешканці готелю.

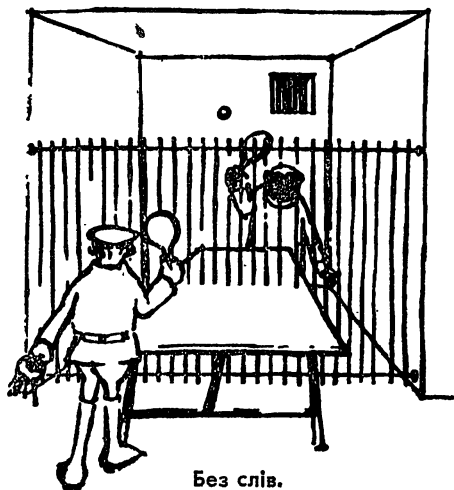
Випадок на полюванні

— Це наш новий співробітник. Мені дуже подобається його спосіб входити до мого кабінету.

— Я виграв, у тубику менше трьох метрів пасти!

Без слів.

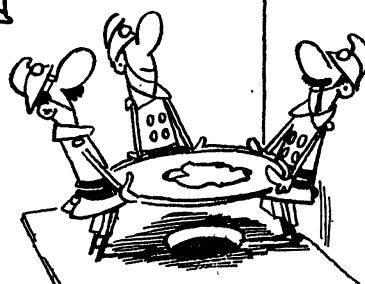
— Знову відвідувачі незадоволені з тебе?

У МАГАЗИНІ ПАРАСОЛЬОК

— Хіба ви не знали, що парасольки від води псуються?

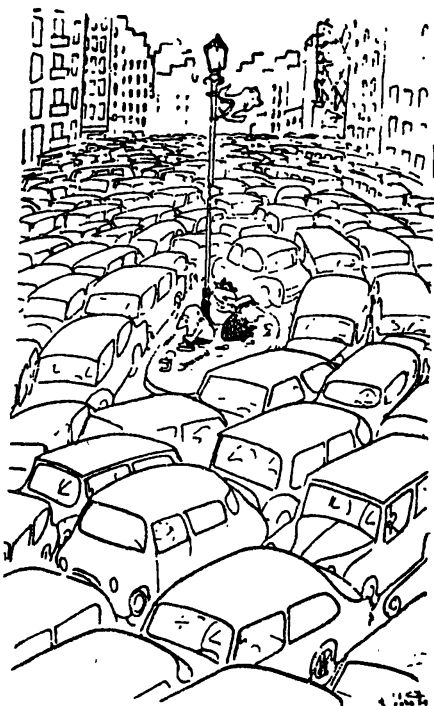
ПОЖАР У В'ЯЗНИЦІ

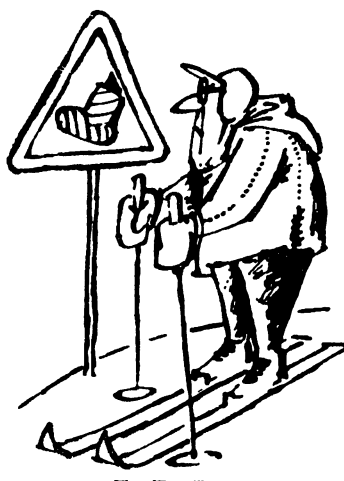
— Наступний!

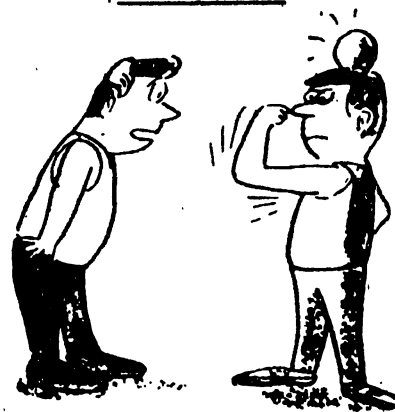
Собака — друг людини.

Без слів.

Без слів.

Інтелект.

ЕРУДИЦІЯ

Студент на запитання «Що написав Шекспір?»:

— О, багато цитат!

ПОМСТА

Син Ковальських хоче одружитися на доньці Малиновських. Та обидві родини оддавна ворогують між собою. Пані Малиновська, отож, питає у чоловіка:

— Чи дозволимо Зосі вийти заміж за молодого Ковальського?

— Звичайно! То єдиний спосіб «оддячити» їм.

РАЙ

Дружина до чоловіка під час сварки:

— Я певна, що в раю жінки живуть окремо від чоловіків!

Чоловік крижаним голосом:

— Очевидно. Інакше і раю не було б.

УРИВОК З РОЗПОВІДІ

«...Дружина раніше дуже часто грала на піаніно, але відколи з'явилися діти, не має на те часу. О, діти — моя велика втіха!..»

ДИВИНА

Професор, коли йому завважили, що надягнув одну шкарпетку зелену, а другу коричневу:

— От дивина! І ще одну таку ж ідіотську пару маю дома, в шухляді лежить.

ПОЗИЧКА

Розмова двох приятелів:

— От ти позичив Анджеєві двадцять тисяч злотих, а він узяв та й чкурнув з твоєю дружиною до іншого міста.

— Знаю.

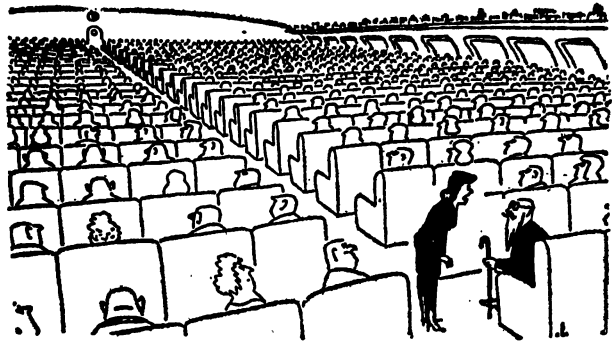
— Тобто як?

— Власне, для того й позичав йому гроші.

СУМНІВ

Батько розповідає синові про свої незвичайні пригоди під час війни. Коли він скінчив свою геройську оповідь, син питає:

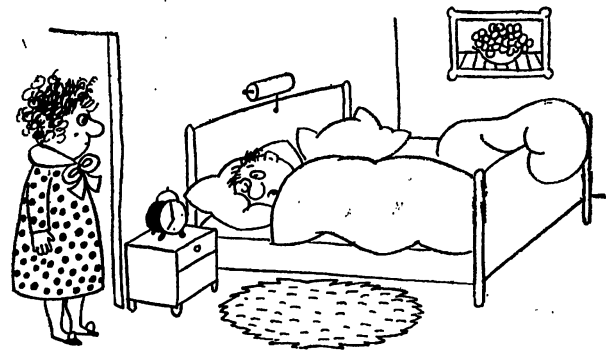
— Скажи мені, тату, а нащо тоді були потрібні інші солдати?

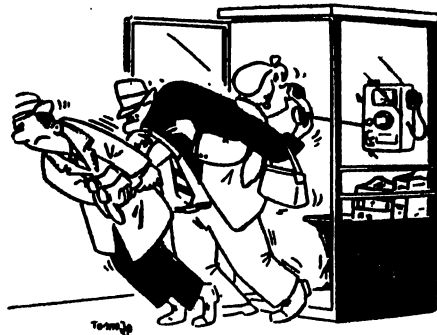
— Ви помилилися, це не театр «Тіволі», а літак лінії Відень—Бомбей!..

— Коли б ти ще й посміхнувся, вийшло б чудове фото!

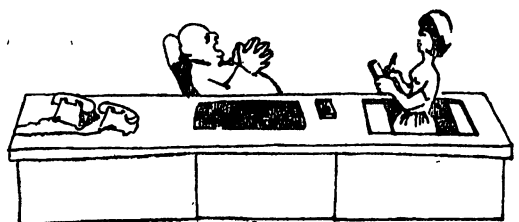

— Чого ти стоїш? Зроби щось, щоб я нарешті встав!

На все добре, коханий, бо тут багато бажаючих також поговорити по телефону!..

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ.

На милість мисливця

СЕРЕД ДИРИГЕНТІВ

Артуро Тосканіні, як відомо, був дуже скромною людиною. Він байдуже читав захоплені рецензії на його концерти, не любив слухати компліменти на свою адресу.

Одного разу, коли якийсь критик назвав Тосканіні зразком досконалості, славетний диригент зауважив:

— Ви занадто перебільшуєте. Мені ще дуже далеко до повної досконалості. Просто сталося так, що інші диригують ще гірше за мене!

ТОЧНИЙ ЧАС

Відомий американський джазист Луї Армстронг розповідає так:

— Замолоду, коли я тільки-но починав виступати, у мене не було годинника. Час-то вночі, щоб дізнатися, котра година, я починав голосно грати на своїй трубі. Я грав доти, поки хтось з сусідів не починав стукати в стінку й голосно лаятися: «Що це за неподобство, вночі, о третій годині грати на трубі!»

І так було завжди. Коли хтось прокидався від моєї гри, він неодмінно називав точний час.

ЄДИНЕ БАГАТСТВО

До відомого композитора, диригента і музичного педагога Оскара Блюменталья прийшла молода жінка і попросила прийняти її в клас співу. Блюменталь погодився послухати відвідувачку, але співала вона зовсім погано.

— Я дуже прошу вас, — умовляла вона Блюменталья, — прийміть мене до своєї школи. Мій талант — це єдине багатство, більше у мене нічого немає!

— Не сумуйте, моя мила, — заспокоював її композитор, — адже, кажуть, що злидні це зовсім не порок...

АВТОГРАФ

Якось Редьярд Кіплінг одержав такого листа: «Вельмишановний пане Кіплінг, я збираю автографи. Посилаю вам двадцять шилінгів — сподіваюсь, цього буде досить за якихось два слова, які я прошу написати на цьому аркушику».

«Красно дякую» — такі два слова Кіплінг написав на аркушику, що лежав у конверті, і послав його на вказану адресу.

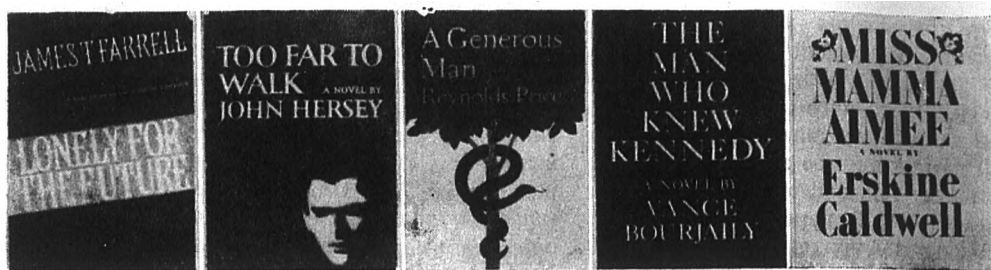
НОВІТНІЙ АМЕРИКАНСЬКИЙ РОМАН

1966—1967 рр. були у літературному відношенні не вельми врожайні, а обсяг статті змушує нас обмежитися аналізом невеликої кількості книжок, і деякі цікаві романи — навіть такі, як останній великий твір Бернарда Маламуда, що порушує широку соціально-етичну проблематику, — залишаються за межами цього огляду. Ми розглянемо тільки найвизначніші американські романи останнього часу, причому такі, місцем дії котрих є Сполучені Штати.

Дев'ятнадцятий числом роман відомого американського письменника Джеймса Т. Фаррелла «Сам один — у майбутнє», третій з тетралогії, присвяченої пошукам молоді «джазової ери», був надрукований у 1966 році.

«Джазовою ерою» в США називають двадцять років нашого століття. На перший погляд, може видатися, що ці роки були в Америці часом загального благополуччя й нічим не затмарених веселощів. Молодь повернулася з полів першої світо-

Джеймс Т. Фаррелл. «Сам один — у майбутнє». Нью-Йорк. 1966.
Джон Херсі. «Надто далеко йти». Нью-Йорк. 1966.
Рейнольдс Прайс. «Щедра людина». Нью-Йорк. 1966.
Венс Бурджеллі. «Людина, що знала Кеннеді». Нью-Йорк. 1967.
Ерскін Колдуелл. «Міс Мамма Емі». Нью-Йорк. 1967.

вої війни, моральні критерії втрачали пуританський характер, у крамницях жваво торгували всім, що нагромадилося на полицях і в складах, а в повітрі лунали бадьорі синкоповані ритми. Але за зовнішньою оболонкою «проспериті» вже маячив привид гігантської кризи, що вибухнула в країні 1929 року.

Фаррелл пише нарочито сухо й немовби документально. Можна подумати, що автором книжки є не стільки письменник, скільки історик чи соціолог. Розповідаючи про своїх героїв, він прагне точно повідомити читача, що саме вони думають чи відчувають у кожному дану мить, і це надає його твору вірогідності й переконливості. І поступово за позірною безтурботністю життя, за можливістю добре заробити, не докладаючи начебто до цього особливих зусиль, дедалі виразніше проступає почуття тривоги, непевності в завтрашньому дні, усвідомлення того, що роки життя твого безглуздо згайновані...

В центрі уваги автора — троє молодих людей. У кожного з них свої особисті проблеми, але об'єднує їх не стільки випадок чи індивідуальна доля, скільки прагнення до чогось більшого, значущого, чого суспільство не може їм дати.

Едді Райан — син робітника — соромиться свого походження. Йому пощастило пробитися до університету, він чудово вчиться, одержує навіть стипендію, мріє стати письменником. Але, провівши там рік, розчаровується в університетській освіті й кидає навчання,

бо письменник мусить знати життя, а учбовий заклад відгороджений од нього високою стіною. Проте його спроби «пізнати життя» заздалегідь приречені на невдачу, бо він заражений вірусом «джазової ери». Сама логіка подій перетворює Едді Райана в Америці 1927 року на декласовану особу.

Джордж Реймонд — другий з «трех мушкетерів» — син дрібного ділка. Він також невдоволений своїм життям, суспільством, в якому живе.

«Моя мета — моя примха, — каже він. — У світі, сповненому лицемірства, чому б не зробити мою примху законом мого життя?»

Начитавшись Ніцше, цей розумний і вродливий хлопець, що вважає себе майже «надлюдиною», розтрачує свої сили на легко доступних дівчат.

Нарешті, третій, Елен Макгонігл, син каменяр, також прагне якогось іншого життя, мріє про чисті й гармонійні стосунки між людьми. Він кидає юридичну школу, але й за стінами її не знаходить виходу з глухого кута і в фіналі роману повертається до осоружного учбового закладу.

Всі троє зневажають міщанство й сміються з «бєббітів», всі троє молоді й сповнені сил, всі троє розумні, всі троє по-іншій жагою життя. Але саме життя таке, що вони позбавлені можливості розумно використати свою енергію і здібність. Молоді друзі не тільки втрачають можливість розвивати свої творчі сили, але й непомітно для самих себе розтлівають і калічать власні душі.

Ми не знаємо, яка доля спіткає героїв роману в останній книзі тетралогії Фаррелла, але згайнований час їм ніхто не поверне, а очистити душі від іржавих плям буде непросто.

Чи випадково серйозний американський письменник саме зараз звернувся до часу, що став уже історією? Відповідь на це запитання нам допоможуть знайти романи, присвячені сьогодинішнім пошукам американської молоді.

Роман Джона Херсі «Надто далеко йти» закономірно привернув до себе увагу не тільки американської, але й нашої критики (див. рецензію А. Зверева в журналі «Иностранная литература» № 7 за 1967 рік). Роман цей вельми симптоматичний для американської літератури шістдесятих років.

Тема книжки настільки актуальна, а форма її така своєрідна, що пройти повз неї, розглядаючи найвизначніші речі 1966 року, просто неможливо. І все-таки ми почнемо наш аналіз з того, що заважає роману Херсі посісти місце серед таких творів, як, наприклад, «Кентавр» Апдайка чи «Ловець у житті» Селінджера.

Херсі далеко не новак у літературі. Він починав, подібно до багатьох інших американських письменників, з журналістської роботи, протягом усієї своєї творчої діяльності неухильно додержувався прогресивних поглядів, неодноразово виступав з творами антивоєнними, творами, що викривають мілітаризм. Херсі помітно прагне до серйозної тематики, він має неабиякий літературний хист, але в плані художньому, на жаль, не завжди підноситься до рівня тих завдань, що їх собі ставить. Так, наприклад, його великий антиімперіалістичний роман «Той, що улюбив війну» серйозно програє через те, що автор не зумів позбутися численних банальностей і «красивостей», які вельми відгонять літературиною.

Герой роману «Надто далеко йти» Джон Фіст — студент другого курсу фешенебельного Шелдонського коледжу — за задумом автора постає перед читачем як новий Фауст, якого не задовольняє шкільна премудрість і який прагне осягти розумом сутність буття на основі життєвого досвіду. Херсі створив роман-притчу. Не дивно тому, що ми зустрічаємося в книзі і з модернізованим Мефістофелем, і з Маргаритою, яка, певна річ, має ім'я Маргарет.

Та коли читаєш цю книжку, то передусім на думку спадає

не Гете чи Томас Манн, а скоріше Керуак, який видав кілька років тому роман «Доктор Секс» з підзаголовком «Фауст, частина III», або Чарлз Уебб, сюжет книжки якого «Випускник» (1963) прямо перекликається з сюжетом Херсі. І це не просто збіжність. Книжка Херсі, на жаль, багато в чому повторює названі твори. Причини появи символів у романі Херсі не завжди досить переконливі, деякі істотні політичні оцінки з'являються раптово, немовби нізвідки.

В зображеному Джоном Херсі університеті, справді, іноді сперечаються, але на якому рівні? Ескізність, надмірна легковажність показаних Джоном Херсі суперечок, демонстрацій не відповідає його політичним узагальненням; усе це впадає в око, коли взяти до уваги, що університети сучасної Америки відіграють дедалі активнішу роль як центри вільномудства й громадського життя.

Попри всі ці недоліки не слід вважати роман Херсі «Надто далеко йти» цілковитою невдачею письменника. Якщо абстрагуватися від штучних паралелей з легендою про Фауста, то зразу ж помітними стануть і численні позитивні якості роману. Херсі, який обіймає зараз посаду директора коледжу, чудово знає матеріал, вмів дуже точно передати психологічний стан героя, майстерно змальовує побутові сцени.

Письменник не наділяє свого героя рисами серйозного мислителя, борця чи революціонера. Джон — звичайний юнак з буржуазного середовища. Але сьогодні навіть він не може не почути гучного поклику життя. Він не може зберігати спокій, не може не розуміти, що за стінами коледжу точаться події, в яких треба брати участь, якщо не хочеш перетворитися на благополучного обивателя, того самого «бєббіта», з якого сміялися вже герої Фаррелла.

Чому ж може присвятити своє життя Джон Фіст? Саме це він і прагне з'ясувати для себе. І відповідь на це запитання

ня не здобувають за шкільною партою.

На початку роману Джон відмовляється відвідувати лекції, він каже сам собі, що до аудиторії «надто далеко йти». Наприкінці він повертається до аудиторії, і цей шлях уже не видається йому надто довгим. Адже він ступив на шлях пізнання добра й зла.

Як далеко піде він цим шляхом, ми не знаємо. Боротьба із злом — важка справа.

З трохи відмінною формою пізнання добра й зла знайомить нас талановитий роман молодого американського письменника Рейнольдса Прайса «Щедра людина».

Складне, метушливе й хаотичне міське життя в США викликає в останні роки своєрідну літературну реакцію. Вона виявляється в зрозумілому, хоча, на перший погляд, і парадоксальному, інтересі до життя у глухій провінції.

Такі мотиви помітні в багатьох письменників. Різні автори по-різному зображують милих, добрих провінціалів. Тут, очевидно, можна виділити дві провідні тенденції: «втішливу», найбільш яскравим представником якої є Сароян, і тенденцію, що веде, якщо її розвивати, до найсерйознішої соціальної проблематики. Так, наприклад, формувалась творчість Капоте, в перших книжках якого, до речі, виразно звучать автобіографічні мотиви.

Вплив Капоте відчувається і в романі Прайса «Щедра людина». Але і в Капоте, і в Прайса «проста» провінція виявляється зовсім не такою простою. Характерні риси американського укладу, американського побуту з його численними потворними виявами, створюють вигідне тло для розкриття характеру героя. В цьому відношенні молодий Прайс виступає в своєму другому романі як зрілий майстер.

Сюжет роману являє собою історію триденних пошуків величезного пітона, що втік із сільського ярмаркового балагана. Разом із змією зник десь у лісі й молодший брат головного

героя книжки Міло Мастіана. Ці три дні — найяскравіші в житті п'ятнадцятирічного Міло. Розвиток подій примушує його зустрітись з багатьма людьми, знайомить з їхньою долею, майже завжди — нещасливою, широко розсуває його кругозір і приводить його до серйозних моральних оцінок та висновків.

Епізод іде за епізодом, величезний пітон (чи не той це змії, що відіграє таку роль у легенді про плід з дерева пізнання?) залишається майже до кінця роману на волі, а тим часом Міло стикається з найпотворнішими виявами власницької, егоїстичної психології. Коли шериф запрошує добровольців узяти участь у пошуках хлопчика й змії, на місці дії з'являється родич Міло — Хокінс Райден, моральний виродок, смішний, жалюгідний і бридкий, охоплений жадою наживи. Навіть там, де кожна нормальна людина вважає себе морально зобов'язаною прийти на допомогу дитині, цей користолобець зголошується вирушити на пошуки і, можливо, ризикнути життям тільки за «пристойну» й задалегідь обумовлену винагороду.

Триденний досвід не просто змусив Міло замислитися над життям. Юнак уперше усвідомлює свою відповідальність перед людьми, перед суспільством і світом. Протягом цих трьох днів він не тільки спостерігає, але й діє, перебуває в центрі подій і мало не гине.

Роман Прайса є, власне, книжкою про виховання почуттів. На першій сторінці ми знайомимось з героєм у ту мить, коли він з підлітка перетворюється на юнака. На останній сторінці читач розлучається вже з молодим чоловіком, що усвідомлює свій моральний громадський обов'язок.

Міло прямо каже, що не може миритися з тим, що бачить довкола, він розуміє, що життя треба змінити, і він готовий боротися за це.

Так сучасна американська проза розповідає про перші серйозні зіткнення молодих людей

з життям. І життя це куди гірше, ніж життя героїв книг Фаррелла «Сам один — у майбутнє». Ті самі проблеми стоять перед молодими, тільки загострилися вони вкрай.

Венс Бурджейлі ввійшов у літературу США після другої світової війни. Його великий талант відразу помітили читачі й критика. Від самого початку свого творчого шляху Бурджейлі прагнув розкрити характери своїх героїв на широкому соціальному тлі, але часто-густо йому заважало те, що в своїх оцінках він ґрунтувався на різноманітних фрейдистських комплексах, зміщуючи таким чином головні акценти. Але останній роман письменника — «Людина, що знала Кеннеді» — є однією з найкращих його книжок, свідомою перемоги в його творчості реалістичних тенденцій.

В 1928 році відомий американський письменник Сінклер Льюїс надрукував роман під назвою «Людина, що знала Куліджа». Своім заголовком Бурджейлі й натякає на роман Льюїса, що являв собою політичну сатиру на американське дрібнобуржуазне міщанство. У Бурджейлі — інші завдання. В першому розділі він прямо пише, що хотів би порівняти час Льюїса й сучасність, причому він з гіркою констатує зміни на гірше.

І ще одна причина змусила Бурджейлі звернутися до паралелі. В очах американського обивателя президент Кулідж був уособленням надійності й тривалості буржуазного світу. В 1967 році не може бути й мови про якусь певність і сталість. Весь сумний роман Бурджейлі буквально проїнятий настроєм безнадії.

Бурджейлі не аналізує коріння соціального неблагополуччя, не оголює приховані політико-економічні пружини. Серйозного аналізу в цьому плані роман не дає, зате на сторінках книги відтворюється атмосфера нестабільності, того граничного неблагополуччя в суспільному й приватному житті, яке в прямому

розумінні слова згубно позначається на долі навіть найкращих, найталановитіших людей, що стають жертвами свого часу.

Певна річ, Бурджейлі не прагне до соціальних змін, він просто констатує факти, але факти ці в його інтерпретації набувають величезної викривальної сили.

Роман починається з повідомлення про вбивство президента Кеннеді. Це повідомлення приймає радист літака, серед пасажирів якого є Барні Джеймс — персонаж книги, від імені якого ведеться розповідь. Барні летить до свого шкільного приятеля Дейва Доремуса. Історія життя та смерті Дейва й складає зміст роману.

Паралель між Кеннеді й Дейвом у книзі Бурджейлі цілком очевидна й є основою авторського задуму. Загибель Кеннеді немовби визначає наперед трагічну смерть Дейва Доремуса.

Ось на чому ця паралель ґрунтується.

Кеннеді зробив блискучу кар'єру, йому ніколи не доводилося думати про гроші, але багатство його не зіпсувало. Він був скромний, хоробрий і талановитий і намагався, керуючись виключно гуманними принципами, проводити розумну реалістичну політику. Потворна американська дійсність, атмосфера якої блискуче відтворена в романі, заходить у непримиренне протиріччя не тільки з раціональною політичною лінією Кеннеді, але й його особистими чистими й благородними почуттями. Сама людяність Кеннеді робить компроміс неможливим, і президента вбивають.

До Дейва Доремуса природа також поставилася щедро. Це

розумна й приваблива людина. Перед ним, здається, відкривається блискуча кар'єра. Він навіть міг би піднятися в політиці до масштабів діяльності Кеннеді. Але прагнення зберегти живу душу, прагнення здобути успіх й залишитися людиною знов неминуче заходить у конфлікт з існуючим ладом. Невмолима й безіменна сила веде Доремуса до загибелі.

Чому ж Дейв гине? Лиха, безжальна сила керує країною. Вона навіює страх, вона перетворює світло на темряву. Недаремно ми знаходимо в книзі такі символічні слова: «До печери, діти. Сховайтеся по під стінкою, поки я підіпру двері каменем. Щось насувається там, у вічній темряві, щось тяжке — земля тремтить під його ногами»...

Лише наприкінці роману Бурджейлі висловлює у символічній сцені надію на можливість змін у майбутньому.

Про зміни, що відбуваються в країні вже зараз, розповідає виданий 1967 року роман Ерскіна Колдуелла «Міс Мамма Емі».

Місце дії твору — «країна Колдуелла» — Джорджія. Але роман являє собою щось зовсім нове не тільки в творчості цього чудового письменника, але й взагалі в американській літературі.

Новим для Колдуелла є те, що в романі майже немає негрів чи білих бідняків — жителів Півдня. Новим для всієї літератури США є трактування відомої теми занепаду плантаторського маєтку й відмирання горезвісних традицій Півдня.

Роман завершується смертю міс Мамми Емі, власниці маєт-

ку. Вбиває її власний син-дегенерат. Але навіть смерть ця не сприймається як трагедія, бо Емі уособлює сили, абсолютно позбавлені будь-якого змісту. І маєток її, і прагнення її — це всього-навсього анахронізм. Вся дія книжки супроводжується симптоматичним гуркотом бульдозера, який коло самого дому Емі розчищує землю для нового будівництва. Цей цілком реальний гуркіт є водночас могутнім символом ліквідації віджилих, реакційних форм існування. Недарма ж Емі намагається старечими безсилим кулачками зупинити машину, що доводить її до нестями.

Під пером Колдуелла всі старовинні родові традиції південної аристократії набувають фарсового, пародійного характеру. Події, що відбуваються в маєтку Менграмів, уже навіть не страшні, а просто смішні й бридкі.

Розпадається дім Менграмів. Гине, зживши себе, старий Південь. Негритянська революція ще далека від завершення, але немає тієї сили, що могла б протистояти неминучим змінам. Закономірний характер цих змін Ерскін Колдуелл зумів уловити й передати з безапелляційною переконливістю.

Важко робити узагальнення й висновки на підставі такої невеликої кількості творів. В цьому короткому огляді йшлося, повторюємо, лише про кілька окремих творів новітньої літератури США. Та й вони дозволяють зробити висновок, що реалістична література США робить істотний внесок у боротьбу за прогрес і соціальну справедливість.

Ю. ЛІДСЬКИЙ.

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.

Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06451. Підписано до друку 21/III — 1968 р. Формат паперу 60×90¼. Фіз. друк. арк. 20
Умовних друк. арк. 20. Тираж 51045. Ціна 60 коп. Зам. 0847.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВСЕСВІТ

ІНДЕКС 74088

1968

Ціна 60 коп.